NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

XLV. évf. **2001** **1–2. szám**

T A R T A L O M

T a n u l m á n y o k

PETHŐ ÁGNES, A filmvászon fölülírásai 3
DOMOKOS JOHANNA, A fordítás szemiotikai elemzése 29
BENŐ ATTILA, A kölcsönszavak meghonosodásának morfológiai kérdései 49
TAMÁSNÉ SZABÓ CSILLA, Az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* deverbális igeképzőinek használati köre a különböző nyelvi szinteken 63
SAS PÉTER, Herepei János tudományszervezői munkássága a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeumban (1938–1944) 75

K i s e b b k ö z l e m é n y e k

EGYED EMESE, Szent István alakja a XVIII. századi magyar irodalomban 95
KIRÁLY EMŐKE, Egy XVIII. századi kolozsvári kézirat a táncról 109
PÉNTEK JÁNOS, A hiány tünetei a külső régiók magyar nyelvi változataiban 117
SZABÓ T. ATTILA, A moldvai csángó nyelvjárás szókincse 125

A d a t t á r

BINDER PÁL, Bethlen Miklós levelezése a brassói városi tanáccsal 133
JANITSEK JENŐ, A Kolozs megyei Magyarléta helynevei 140

S z e m l e

Sájter Laura, A magyar szecessziós dráma stílusa (*Demény Piroska*) 145
Pozsony Ferenc, Adok nektek aranyvesszőt. Dolgozatok erdélyi és moldvai népszokásokról (*István Anikó*) 148
Néprajzi Látóhatár (szerk.) Keszeg Vilmos–Viga Gyula (*Ivácsony Zsuzsanna*) 150
Onomastica Uralica. Selected Bibliography of the Onomastics of the Uralian Languages. Edited by István Hoffmann (Murádin László) 152
Domnița Tomescu, Numele de persoană la români. Perspective istorice (*Gabriel Vasiliu*) 153
Brauch Magda, Magyarról magyarra. Nyelvművelő írások (*Zsemlyei Borbála*) 154

H í r e k

GAAL GYÖRGY, Az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus. Jyväskylä, 2001. augusztus 6–10.
ZSEMLYEI JÁNOS, Vámszer Márta (1927–2001) 157
PÉNTEK JÁNOS, Máté Jakab (1926–2001) 160

A ROMÁN AKADÉMIA KIADÓJA – BUKAREST
EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE – BUCUREŞTI

STUDII ŞI CERCETĂRI DE LINGVISTICĂ ŞI ISTORIE LITERARĂ

Anul XLV **2001** **Nr. 1–2**

S U M A R

S t u d i i

ÁGNES PETHŐ, Filmul ca palimpsest 3
JOHANNA DOMOKOS, Analiza semiotică a traducerii 29
ATTILA BENŐ, Probleme morfologice în integrarea împrumuturilor 49
CSILLA SZABÓ TAMÁSNÉ, Sfera utilizării sufixelor deverbale la diverse niveluri ale limbii, pe baza materialului din *Dicţionarul istoric al lexicului maghiar din Transilvania* 63
PÉTER SAS, Activitatea lui János Herepei în organizarea muncii de cercetare la Muzeul Naţional Secuiesc din Sfântu Gheorghe (1938–1944) 75

A r t i c o l e

EMESE EGYED, Figura Sfântului Ştefan în literatura maghiară din secolul al XVIII-lea 95
EMŐKE KIRÁLY, Un manuscris clujean despre dans din secolul al XVIII-lea 109
JÁNOS PÉNTEK, Simptomele lacunelor lingvistice în variantele regionale „externe" ale limbii maghiare 117
ATTILA T. SZABÓ, Vocabularul graiului ceangău din Moldova 125

M a t e r i a l e ş i d o c u m e n t e

PAL BINDER, Corespondenţa lui Miklós Bethlen cu consiliul orăşenesc din Braşov 133
JENO JANITSEK, Toponime din Liteni (jud. Cluj) 140

R e c e n z i i

Laura Sájter, A magyar szecessziós dráma stílusa (Stilul dramei secesioniste maghiare) (*Piroska Demény*) 145
Ferenc Pozsony, Adok nektek aranyvesszőt. Dolgozatok erdélyi és moldvai népszokásokról. (Vă dau vouă nuia de aur. Lucrări despre obiceiurile populare din Transilvania şi Moldova) (*Anikó István*) 148
„Néprajzi Látóhatár" (Orizonturi etnografice). Anul X. Red. Vilmos Keszeg – Gyula Viga (*Zsuzsanna Ivácsony*) 150
Onomastica Uralica. Selected Bibliography of the Onomastics of the Uralian Languages. Edited by István Hoffmann (*László Murádin*) 152
Domniţa Tomescu, Numele de persoană la români. Perspective istorice (*Gabriel Vasiliu*) 153
Magda Brauch, Magyarról magyarra. Nyelvművelő írások (Din maghiară în maghiară. Articole de cultivare a limbii) (*Borbála Zsemlyei*) 154

C r o n i c ă

György Gaal, Al V-lea Congres Internaţional de Hungarologie. Jyväskylä, 6–10 august 2001. 157
JÁNOS ZSEMLYEI, Márta Vámszer (1927–2001) 160
JÁNOS PÉNTEK, Jakab Máté (1926–2001) 160

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE – BUCUREŞTI
Calea 13 Septembrie nr. 13

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI
KÖZLEMÉNYEK

XLV. évf. 2001. 1–2. szám

TANULMÁNYOK

A FILMVÁSZON FÖLÜLÍRÁSAI

Nem tudjuk megmondani, hogy az egyik a másikon rajta van-e, vagy részlete a másiknak.

Roland Barthes

A moziban mint látványban és élményben szimultán jelen vannak egyéb közlési rendszerek is, amelyek között sajátos viszonyok szövődnek, és amelyek révén végső soron a filmművészet (vagy még általánosabban szólva: a mozgókép) a médiumköziség viszonyhálózatában válik meghatározhatóvá. A film médiuma így kétségkívül fölfogható médiumok szövedékének, és a filmvászon értelmezhető többszörösen teleírt *palimpszesztként*, amelyben *a különböző filmbeli médiumok* (és általuk megformált szövegek, fragmentumok) *közötti viszonyok*at figyeljük, és *a film szemantikáját mediális kölcsönhatások folyamataként feltételezzük.* Az a tágabb szöveguniverzum, virtuális textus is, amelybe egy film belehelyezhető, lényegében egy intermediális világ, amelyhez az egyes alkotás különböző implicit vagy explicit módon kapcsolódik, illetve amelyből ikonicitása révén képes más (szöveg)részeket integrálni. A film így nem egyszerűen egy mediális hibrid, az organikus metaforának valamiféle kompakt multimediális képződményként való értelmezésének megfelelően, hanem egymás mellé és egymásra illesztett „szövegdarabok"-ból álló *inter-mediális textúra.*

Ennek a textúrának a szerkezetét, belső dinamikáját azonban semmiképp sem kielégítő az ágrajzokat kedvelő strukturalista szemiotika szemléletémódjának megfelelően elképzelni. Az egyes kodifikációs „szintek" ugyanis nem összeadódnak valamiféle konfigurációban, hanem a különböző médiumok kölcsönös *egymásra vetülésével* számolhatunk. Ez a kölcsönhatás érzékeltethető a *rizóma* képzetének alapján is. A rizóma ugyanis – mint Deleuze–Guattari jelzi – alapvetően „antigenealógia", „nem egységekből, hanem dimenziókból áll, vagy még inkább mozgásban levő irányokból" és szembehelyezhető a „fa vagy a gyökér"-típusú gondolkodásmóddal, amely „mindig egy magasabbrendű egységből, központból vagy szegmentumból kiindulva csak imitálja a sokfélét".[1] Az összefüggések rendszere a rizómában lényegében nem *rend* a szó sorrendként

[1] Lásd erről: Deleuze–Guattari (1996).

vagy hierarchiaként való értelmezésében, hanem heterogén elemeknek minden irányban való kapcsolatlehetőségeinek sokfélesége. A rizomatikus „burjánzás" egyes filmek esetén igen, azonban éppen a filmes multimedialitás vonatkozásában általában talán mégsem egészen találó metafora a jelenség kellő árnyaltsággal való leírására, hiszen a kétségkívül sokirányú „nyitottságok" mellett éppen az *egymásrautalások* és *egymásrautaltságok* viszonyaival számolhatunk.

A filmbeli médiumoknak a jelentésképzésben szerepet kapó összekapcsolódásaik (egymásban tükröződéseik és egymásravetüléseik) a spontán befogadás bizonyos szintjén fönntartják a jelentésfolytonosságot, szétfutó asszociációik azonban éppen ellenkezőleg a vonzás–taszítás játékának logikája szerint de-linearizálják („fölnyitják") a filmet és fragmentálják a befogadás folyamatosságát. Ugyanakkor azt mondhatni, hogy valamiféle *egymást átfedő „beékelések"* is történnek: gyakran *egymásra vagy egymás közé „zárulások"* is történnek. A filmnek ennek megfelelően nemcsak a (dialektikus logikán alapuló) montázs a szervezőelve, ahogyan azt Eisensteinnal az élen a filmelmélet története során sokan a médium kifejezőképességének alapvető sajátosságaként vélték azonosítani. A filmi jelentésalkotás kontextualizáló műveleteit, mozgásait egyfajta *kollázs*hatás is befolyásolja, a *kollázs* sokat vitatott terminusának azt a vonását véve figyelembe, miszerint a kollázs a kompozícióval szemben elsősorban a textúra-jelleget, a textúrabeli folytonosságban bekövetkezett törés érzékelését emeli ki.[2] A kollázshatás ilyen értelemben nem pusztán egy eljárás, stílustechnika, amellyel például Godard filmjeit szokták jellemezni, hanem bizonyos mértékig a film multimedialitásának olyan általános szemantikai-strukturális jellemzője, amelyre csupán rájátszanak például Godard reflexív szövegezésű filmjei. A filmjelentés alakulása során aktualizált médiumok ugyanis gyakran éppen a percepció és az értelmezés szintjén nemcsak egymáshoz adódnak vagy „oltódnak", hanem viszonylag elkülönülő rétegben kerülnek mintegy egymás „mellé": a figyelmünket a kép, *hang és szöveg különböző megjelenési formái a filmben nem egyforma ideig és nem egyforma intenzitással ragadják meg*, miközben részben egymást elfedik, illetve az egyes médiumok különnemüségéből adódóan közöttük figyelem- és jelentésingadozás lép föl.[3] Ez a „kollázsoló" jelleg pedig nem ellentéte, inkább hangsúlyosabb megjelenési formája annak, amit a *palimpszeszt* metaforája kifejez, vagyis annak, hogy minden film lényegében sorozatos mediális

[2] Lásd például Bethany Johns: "Collage represents [...] texture rather than composition" (1984. 306).

[3] A vizuális érzékelést kutatók körében jól ismert az a jelenség, hogy figyelmünk egyszerre nem képes az előttünk álló látványt egészében átfogni és tudatosítani, hanem bizonyos szempontok szerint szelektál. Ez természetesen filmnézés közben is így van, a nézői figyelmet irányítani szándékszó filmes retorika pedig erre rá is játszik. Lásd például a klasszikus hollywoodi elbeszélésmód „tutor-kód"-nak nevezett figyelemirányító mechanizmusait (vö. Dayan 1976). Efféle „kollázsolást" láthatunk például a műfajfilmek (vagy méginkább a tévés filmműfajok) panelelemei között is (csak két példa: egy akciófilmben a hatásos képet nem szakítják meg figyelemelvonó párbeszéddel, és fordítva: a párbeszéd képi kerete nem zavarja a dialógusra való koncentrálást).

fölülírásokból áll, ezek pedig csak részben fedik el egymást, részben áttetszőek, érvényesülni engedve a jelölők polifóniáját, vagy Barthes szavával élve, mely térszerűséget sugalló jellegénél fogva talán kifejezőbb: a „sztereofóniáját" (1996. 71).

A már említett értelmezésbeli szövegszerűsítés folyamatából kiragadva, azt mondhatjuk, hogy szemantikai szempontból a filmet létrehozó egyes jelrendszerek – habár önmagukban nézve képesek erre – többnyire nem hoznak létre önálló, koherens szövegeket. Legszemléletesebb megnyilvánulása ennek az írott/beszélt nyelv filmbeli alkalmazása. Ha kiemeljük ezeket a szövegrészeket a képi kontextusból, helyenként érthetetlen, töredékes verbális anyaghoz jutunk.[4] Sokszor egy elhangzott kérdésre csupán egy gesztus vagy éppen egy zenei betét vagy egész képsorozat a válasz. Ez általános érvényű, minden filmtípusra jellemző szemantikai vonásnak tekinthető,[5] azonban adott esetben az elemek *különneműségének* és egymásra vonatkozásának együttes hatása sajátos poétikai erővel rendelkezhet. Elég ha felidézzük például Tarkovszkij *Tükör* (1974) című filmjének befejezését, ahol a dialógus szintjén látszólag nyitva marad a történet: a férj kérdez valamit, a feleség azonban nem szól semmit, a filmet mégis lezárják a nő sokértelmű mosolya, finom vállmozdulata, a fölharsanó zene, majd az azt fölváltó, a természet hangjainak teret adó ünnepélyes csend valamint a metaforikus „látvány-akkordok".

Amikor viszont ezek a különböző kodifikációk szétválnak, a köztük levő különbségek hangsúlyt kapnak, az egyes rétegek külön szövegdimenziót nyernek, akkor – amint azt már részben az expresszionista díszletezés kapcsán is láthattuk – mindig készek a kritikusok-elemzők a filmszerűség normatív esztétikai kritériumai alapján elmarasztalni a művet, mondván, hogy az „irodalmiasan túlbeszélt", „festőien modoros" vagy „színpadias". Az ellenérzés régi keletű, eredetét visszavezethetjük a hangosfilm megjelenésének recepciójáig. A korai filmelmélet gyanakvással figyelte a szó térhódítását a filmben, sőt sokáig életképtelen torzszülöttnek tartotta. Arnheim még 1938-ban is úgy vélte, hogy „a néző figyelmét megzavarják, amennyiben kétféle irányba terelik" (1977. 83). A több művészi közeg társítását, „összetett műalkotás" létrejöttét szerinte csak az teszi lehetővé „ha az egyes közegekben létrehozott teljes rendszerek alkotnak szimmetrikus kapcsolatot", olymódon hogy „az egyes részelemek nem ugyanazt mondják, hanem kiegészítik egymást, azaz különbözőképpen fejeznek ki valamilyen közös tárgyat" (1977. 100). A filmesztétika a későbbiekben a hangosfilm adottságaiból indul ki, álláspontja azonban – mint az előbbi tanulmányban szó volt róla – változatlanul egyfajta *„harmonikus összhatás"*, illetve hierarchikus alá- és fölérendelődések elve, amelyben a különböző elemek egyetlen hatásnak vagy éppen fő kodifikációnak (rendszerint a „filmszerűség" lényegét hordozó filmtechnikáknak) alárendelten tölthetik be esztétikai

[4] Ezért szükséges például a forgatókönyv megírásának fázisában az, hogy a filmben majd valóban látható/elhangzó nyelv „hézagait" kitöltő, a képeken látható/hallható egyéb jelentéshordozó mozzanatokat leírják, s a dialógusokat vagy egyéb nyelvi részleteket ezáltal kontextualizálják.

[5] Vö. Helman 1982.

funkciójukat. Ezt olvashatjuk Bíró Yvette könyvében is, amely egyébként árnyaltan mutatja be a kombinációs lehetőségeket. „Milyen is legyen a dialógus szerepe, helyes aránya, jellege a filmben? [...] Csak az egészet látva, az összműködést megtervezve lehet helyét, arányait eltalálni.[...] A jó filmdialógus önmagában nem élvezhető. Ha kellemesen olvasmányos, zökkenőmentesen folyamatos, akkor már baj van, mert lemondott a többi kifejezőeszközzel való demokratikus együttműködésről, egyidejű szereplésről, mert kapzsi módon mindent magának kaparintott meg: irodalommá lett filmábrázolás helyett" (1994. 125–6).

Amint Robert Stam írta „hagyományosan a filmek esztétikai *egységeket*[6] alkotnak, amelyben a zene, a dialógus és a kép a néző részéről egyetlen választ hív elő" (1992. 265, kiemelés tőlem, P.Á.). Ez az egységes egésszé való összeötvözöttség voltaképpen a film szuverén művészi *nyelv*ként való szemlélésének ideáljával rokonítható, hiszen azt fogalmazza meg, hogy bármennyire heterogén elemekből építkezik is, végeredményben a jó film mégis a mozgókép sajátos nyelvén fogalmazott hatékony diszkurzus. Hasonló vonásokat fedezhetünk fel bizonyos szemiotikai megközelítésekben, „a filmkép mint jel"-típusú témamegjelölés hátterében kirajzolódó mentalitásban is. Így például Jadwiga Bochenska azonos című tanulmánya előbb elismeri, hogy a film „összetett jel", ám végül arra a következtetésre jut, hogy annak ellenére, hogy nem tekinthető a beszéddel analóg közlésmódnak, lényegében a verbális nyelv és a filmnyelv csak abban különbözik, hogy „a szójelek nyelvi konvención, a filmanyagot alkotó jelek pedig a hasonlóság elvén alapulnak" (1974. 65). Továbbá „a filmképnek mind vizuális, mind akusztikai része ikonisztikus jel, s ebből az következik, hogy struktúrájának alapja *egynemű jel*: a hangos kép" (1974. 68, kiemelés tőlem, P.Á.) A film önvizsgálataként értékelhető ún. reflexív fogalmazásmód ezzel szemben viszont mindig a nem egynemű, széttartó jelölőket, a szóródó jelentésdimenziókat hangsúlyozta. A film intermediális szemlélete úgyszintén elutasítja a film monomedialitásáról vallott elképzeléseket: a hangos mozgókép úgy tud történetelbeszélő diszkurzussá szerveződni, hogy folyamatosan különféle médiumok között teremt kapcsolatokat: ebből a szempontból amennyiben „nyelv"-nek tekintjük, akkor mindenképp a *közöttiség nyelvezeteként*[7] tételezhető.

A film általános szemantikájához képest, amelynek végső soron a médiumok közötti *összeszövődésekkel* és *tükröződésekkel* kell számolnia, a stílus tekintetében viszonylag önállóbb egységekről beszélhetünk. Ha kiragadunk a filmből bizonyos elemeket (például – amint a filmezett/filmezés kettősségnek a tárgyalásánál láttuk – a díszletezést, a bútorokat, ruhákat, műtárgyakat vagy a szereplők játékát, esetleg a beállítás „festői" jellemzőit: a színezést, megvilágítást, a szerkesztésmódot stb.), azt láthatjuk, hogy ezeknek önmagukban is van *stílusa*, nemcsak *stílusértéke*, mint

[6] Az eredetiben: "aesthetic wholes".
[7] Vö. Paechnek a filmről, mint a mediális köztes-lét diferencia-formájáról alkotott elképzelését (1998).

az irodalmi mű egyes szintjein elkülöníthető szövegdaraboknak.[8] A filmstílust így tulajdonképpen szintén sajátos textúraként érzékelhetjük, *stíluskollázs*ként, amelyen belül különböző stílusú „blokkok" kerülhetnek egymás mellé, illetve az egymást átfedő filmkódolás révén, egymásra. Ennek a lehetséges különbözőségnek a forrása alapvetően a filmstílusnak az az összetettsége, amelyről már szó volt, de ezt kiegészítheti a szándékos stíluskeverés is. Gondoljunk például a hangzó nyelvi szöveg és a tárgyi környezet diszkrepanciájára Ingmar Bergman *Hetedik pecsét* (1956) című filmjében, ahol a milliő – és a cselekménymozzanatok jó része – hitelesen, anakronizmusoktól mentesen jeleníti meg a középkort, a párbeszédek, monológok és az általuk fölvetett világnézeti problematika viszont jellegzetesen huszadik századi, illetve a fiatal Bergman egyéni, önvizsgáló kérdésföltevése.

Egyrészt tehát az egyes szövegelemek/fragmentumok külön-külön érvényesülhetnek: egyikük-másikuk hangsúlyosabb szerephez juthat, kiemelkedhet az összképből, dominánsan meghatározva az egész stílusát (valóban egy zenekar hangszerei által játszott szólóhoz hasonlítható módon, mint ahogy az a normatív esztétikák szóhasználatában megjelenik), másrészt az összeolvadás bonyolult kölcsönhatásaival kell számolnunk. A film poétikai megformáltságát vizsgálva alapvető fontosságú, hogy figyelembe vegyük az egyes alkotóelemek szétválásának és egymásra épülésének dinamikáját. Hiszen ennek a sajátos filmtextúrán belüli szerkezete és dinamikája alkotásonként valamint diszkurzustípusonként eltérő lehet. A reflexív filmtípusban pedig épp ez a potenciálisan heterogén texturális jelleg erősödik föl, a kollázshatás fokozódik. E hatás forrása azonban *a mozgóképben immanensen benne rejlő belső szöveg- és médiumköziség*. Éppen ezért az intertextualitás (és az intermedialitás) stílusalakzatai mindig *metadiszkurzív* jellegűek. Valójában az irodalomban is annak tekinthetők, de a filmben ez a szerep még hangsúlyozottabb. Az intertextualitás stilisztikai eljárásai minden szöveget delinearizálnak, amennyiben a befogadásnak állandóan át kell váltania a jelenlevő szövegről egy „memoriális metaszöveg"-re (Riffaterre 1971. 170), illetve a direkt, jelölt idézetek esetén az alapszövegről a beágyazódott részletre és vissza. A mozi esetében, amelyre mindig jellemző a befogadás szinkretizmusa, az intertextualitás bármely alakzata viszont így kétszeresen metadiszkurzív jellegű: az intertextuális-intermediális univerzumban való létezés hangsúlyozása mellett a mozgókép egyik alapvető sajátosságának kiemelését is jelenti.

Idézet a filmben

Az *idézet* a filmben elsősorban nem retorikai eljárás, hanem némiképp a filmi jelentés metaforájának tekinthető, hiszen a lefilmezett jelenségek voltaképpen már létező, előzőleg megformált jelentéstömböket alkot(hat)nak, amelyeket aztán

[8] Ebből a szempontból valamelyes analógiát éppen a kollázs műfajában vagy a manapság divatos, stílusimitációkkal, terjedelmes citátumokkal, változatos tipográfiai lehetőségekkel élő írásművekben láthatunk.

fölidéz a film a vetítés során.[9] Az idézés retorikai-poétikai érvényesítésének ezért sajátos lehetőségei és korlátai vannak. Lehetőségei elvben végtelenek: a film képes bármilyen más közlési rendszerben megfogalmazott „szöveg" vagy fragmentum idézésére vagy parafrázisszerű beolvasztására. Korlátai pedig abból származnak, hogy bizonyos konvencionális, nyílt jelölésektől eltekintve (a megnevezett forrásból származó idézetek: feliratok, mottók esetén például) igen nehezen ismerhetők föl, éppen a mozgóképi jelölés transzparenciája révén. A filmkép perceptív gazdagsága ugyanis, amely lehetővé teszi, hogy általa megmutatkozzon maga a valóság észlelhető változatossága, egyben az absztrakció, illetve a szövegtársítások/azonosítások ellen is hat. Ebből a szempontból nem mindegy, hogy a film filmet idéz, valamilyen filmtechnikai elemet vagy más médiumbeli szöveget, egy másik művészet szövegértékü részletét, eljárását, esetleg teljes műalkotásokat. Az idézés legkülönfélébb típusaival és a jelöltség igen változatos fokozataival találkozunk a moziban. Ugyanakkor az, amit Barthes a mozgóképekből kiragadott fotogramról írt, általában érvényesnek tekinthető a film bármilyen idézetére. Szerinte ugyanis a fotogram „nem a film anyagából vegyi úton kiemelt anyagminta", hanem idézet, ennek a viszonya magához a filmhez pedig leginkább a *palimpszeszt*hez, a levakart és újra teleírt pergamen két szövegéhez hasonlítható: ugyanis „nem tudjuk megmondani, hogy az egyik a másikon rajta van-e, vagy részlete a másiknak" (1997. 14). Amikor ugyanis az idézés nincs explicit módon jelölve, gyakran eldönthetetlen, hogy valami idézet-e vagy sem. És nem azon okból, mint például az irodalom esetében, ahol az jelentheti a gondot, hogy nem ismerünk rá a kapcsolatra, hanem azért mert – mint szó volt róla – a film állandó jelleggel bekebelez különféle mediális szövegeket, lefilmez olyan jelenségeket, amelyek szövegkapcsolatra való utalásként (is) értelmezhetők. Ha például egy filmben a szereplők moziba mennek vagy tévét néznek, ha a lakásukban a kamera közelképbe hoz a könyvespolcon egy könyvet, a falon látunk egy festményt, akkor ezek idézetnek tekinthetők, vagy pedig egyszerűen a cselekmény lefilmezett elemei maradnak? A szövegköziség jelentéseinek aktivizálására ezért a film esetében a jelölések számos változatával találkozhatunk.

A mozgóképi idézés sajátossága, hogy gyakran egy tágabb kontextusban, éppen a film belső mediális összjátéka látja el jelzéssel, a szabadabb idézéstípusokat, parafrázisokat, ezáltal egyértelműsítve az idézetszerűséget, megteremtve a szövegközi kapcsolatot. Godard *Kifulladásig* (1959) című filmjének címe egy B-szériás amerikai film plakátján olvasható reklámszöveget ír át („Veszélyesen élni mindvégig."). A filmben egy utcai felvételen mintegy véletlenül ötlik szemünkbe a felirat, amely – immár a Godard-film címe felől – intertextuális viszonyba állítja a filmet nemcsak egy filmtípussal, hanem pusztán nyelvi szinten is játékot kezdeményez, s így mintegy „leválik" a filmről. Ez a nyelvjáték viszont

[9] Godard reflexivitása például pontosan erre a jellegzetességre épít, amikor azt vallja, hogy: „minden idézet. Ha lefényképezem az *Arc de Triomphe*-ot, idézet. Ha az utcán vagyok, és egy könyvet lapozgatok, idézet" (idézi Bordwell 1996. 320).

természetesen mégsem független a képvilágtól, hanem a továbbiakban éppen arra íródik rá. A *grafikai jelzés* fontossága (amellett, hogy beépül a Godard-ra jellemző filmes feliratokból önállósult egyfajta belső, tipográfiai szövegbe, ami folyamatosan megkettőzi, kommentálja a képi történést[10]) abban áll, hogy a film egésze éppen azt a nyelvi információt egészíti ki, értelmezi át vagy éppen dekonstruálja,[11] amit viszont az eredeti feliratból elhagyott: a „veszélyesen élni"-t. Ugyanakkor a főszereplő Jean-Paul Belmondo által alakított főhős gesztusaiban, kalaphordozásában idézi az amerikai *film noir* sztárt, Humphrey Bogartot. Lévén, hogy egy (bármennyire is jellegzetes) kézmozdulatot igen nehezen tudnánk idézetként azonosítani, a film során Godard sort kerít arra, hogy rávezesse a nézőt a helyes fölismerésre: ismét egy moziplakáton megmutatja Bogart fényképét[12], amellyel néhány pillanatig Belmondo mintegy néma párbeszédet folytat. Nos, a bogarti attitűd eredetileg lehet ugyan imitáció, a filmben viszont a szereplő lényegi vonásává válik, asszimilálódik, csupán a fölvillanó intertextuális jelzés emeli ki, kettőzi meg a szereplőt. De ez a kettőzöttség mindvégig a palimpszeszt ambivalenciáját mutatja, hisz Belmondo-Bogart *egyszerre egy és két egymásra vetített figura.*

Truffaut *Jules és Jim* (1961) című filmjében a szereplők többször kézbe veszik és szóba hozzák Goethe *Vonzások és választások* című könyvét, ezzel fölhívják a figyelmet a film és a goethei mű párhuzamaira. Ezáltal a goethei szöveg nemcsak azokon a „csomópontokon" íródik rá a képre, ahol konkrétan képbe kerül a könyv, hanem az egész film háttérszövegévé/értelmezői hálójává válik az irodalmi minta. Egy átlagos festői film esetén viszont leggyakrabban ilyen kiemelt egybeesések sincsenek, előfordul, hogy az egész film festészeti stílustechnikák imitációjává áll össze. Greenawaynek majd minden filmjében ugyanez a helyzet (a legegyneműbb e tekintetben az *Egy zé és két nulla*, 1985, amely következetesen Vermeer stílusimitációkra épül). Az átfogó stilizáláson belül (vagy felül) viszont nála vannak olyan tablószerű beállítások, amelyek több ponton kötődnek egy-egy festményhez, így az azok citátumainak tekinthetők.[13]

Az idézet így a filmben mindig fölül-írás, illetve rá-játszás. Ennek a hatását nagyban befolyásolja a film időbelisége és mediális szimultaneitása. A képre rá-olvasó/mondó szereplő (például a *Jules és Jim*ben), vagy a szó szerint rá-író (a legexplicitebb formáját legutóbb Almodóvarnál láthattuk a *Mindent anyámról* kezdőképein, ahol Esteban a filctollal közvetlenül a kamera üvegére/a filmvászonra/képernyőre írja rá a cím-parafrázist), állóképet rá-kollázsoló rendező (Godard plakátjai esetén) mindig egy adott ponton teszi ezt a filmben, az amire

---

[10] Vö. Ropars-Wuilleumier (1982).

[11] Lásd például Kreidl értelmezését (1980).

[12] Mark Robson, *The Harder They Fall* (1956) című filmjéből, amelynek címe szintén intertextuális kapcsolatban értelmezhető Godard filmjével.

[13] Ezeket az idézeteket mára már elég pontosan feltérképezték, a világhálón több lista is elérhető Greenaway képi parafrázisainak előmintáiról, képi idézeteiről.

vonatkozik, viszont nem föltétlenül ezzel azonos szöveghely, térben-időben attól eltávolodva a jelzés mégis visszautal és előreutal, értelmez, ironizál stb.: *át meg átszövi* a filmet. (A *Kifulladásig*ban megjelenő plakát például visszamenőleg értelmezi a címet, elvárásokat támaszt a továbbiakkal szemben.)

Ez a „rétegelődés" nemcsak a jelöletlen utalások vagy parafrázisok esetén igaz, hanem bizonyos mértékben akkor is, amikor nyilvánvaló éles vágással ékelődik bele egy másfajta fragmentum (például filmrészlet idézete) a filmbe: ez olyan ugyanis, mintha „letakarná" az addigi képfolyamot. A mozgókép időbeli linearitása révén az „idegen", bevágott rész, bármennyire elkülöníthető egység, paradox módon mégis beilleszkedik a folyamatosság rendjébe. Ugyanígy az idézettel mintha maga a képsorozat alakulna át, váltana filmnyelvi „regisztert". Truffaut *Jules és Jim* (1961) című filmjében így például a háborús dokumentumképek és az állomáson áthaladó vonat enyhén gyorsított, „archaizáló" képei, habár az ábrázolt kor mozijának idézetei, mégsem betétek a filmben, hanem általuk akadálytalanul halad tovább a filmelbeszélés, egyszerűen *más képnemben való filmbeszédként* észleljük őket a festői stilizálásokhoz hasonlóan. Az idézet kollázshatása így paradox jellegű és leginkább a palimpszeszt metaforájával képzelhető el, hiszen egyszerre rétegeli a filmképet, támaszt a befogadást delinearizáló asszociációkat, és olvad bele a képi folytonosságba.[14]

Hogy mennyire összefonódnak a különböző médiumok, szövegek, stílusok szintjén érzékelhető idézetek, arra jó példa lehet Pedro Almodóvar *Mindent anyámról* (1999) című filmjének egymáson áttetsző/egymást átfedő intertextuális/mediális rétegezettsége. A film Joseph L. Mankiewicz *Mindent Éváról* (1950) című filmjét idézi nemcsak a címében parafrazálva, hanem közvetlenül is, sőt mindjárt a főcím megjelenésének jelenetébe „párhuzamosan" beékelve, mintegy magyarázatképpen. Egy tévé képernyőjén látunk részletet a filmből, amely aztán elfoglalja az egész képernyőt. A tévében láttatott klasszikus hollywoodi fekete-fehér film (amelynek idegenségét oldja az, hogy spanyolra szinkronizálva látjuk) stíluskülönbsége szembeötlő, a kollázs-jelleg érzékelhető, ám mégsem zavaró, hisz ez esetben azáltal, hogy megmutatják a képanyag forrását, az lefilmezett jelenségként szerepel, és ezen a szinten pedig hozzá vagyunk szokva a stíluseklektikához, hisz e tekintetben minden film stílusok kollázsa. Amikor ezek a képek átveszik a „fő" képfolyam helyét, akkor viszont azáltal asszimilálódnak, hogy tudjuk: ez az, szembeötlő, a kollázs-jelleg érzékelhető, ám mégsem zavaró, hisz ez esetben azáltal, hogy megmutatják a képanyag forrását, az lefilmezett jelenségként szerepel, és ezen a szinten pedig hozzá vagyunk szokva a stíluseklektikához, hisz e tekintetben minden film stílusok kollázsa. Amikor ezek a

[14] Vegső soron a képváltások befogadási mechanizmusáról van szó, amely az „idegen" eredetű képek esetén is hasonlóképp működik, mint ahogyan a film szokványos montázsai során. A legszélsőségesebb példa e tekintetben a videoklipek gyakran összefüggéstelen képvilága lehet, amelyet *képözön*nek, *képömlés*nek is szokás nevezni. Mindkét metafora jól érzékelteti azt, hogy a képi törések ellenére a befogadásban milyen erőteljes a folyamatosság élménye.

képek átveszik a „fő" képfolyam helyét, akkor viszont azáltal asszimilálódnak, hogy tudjuk: ez az, amit a szereplők néznek, néhány pillanatra a szereplő szubjektív nézőpontjában osztozunk. Mindez egyébként a történet szempontjából látszólag jellegtelen epizódnak tűnik, a tévékép mintha a filmvásznon csupán az intertexuális *marker*[15] szerepét töltené be, és azt a pontot jelentené, ahol az Almodóvar-film szövete „fölfeslik" és rajta/benne/mögötte láthatóvá válik a másik szöveg részlete. A filmre viszont több szempontból is ráíródnak a Mankiewicz-film narratív elemei: a főszereplőnő, Évához hasonlóan egy híres színésznő alkalmazottja lesz, miközben maga is színészi ambíciókkal rendelkezik, sőt alkalma lesz beugrásként egy nagyszerű szereplehetőséghez jutni. Az ő sorsa a színésznőéhez egészen más szálakkal kötődik, mint ahogy Mankiewicz keserű karriertörténetében kapcsolódnak össze a Bette Davis és az Anne Baxter által eljátszott szereplők. A filmidézet ugyanakkor egy másik, dramaturgiai szempontból sokkal fontosabb szöveg irányába is „ablakot nyit": Tennessee Williams *A vágy villamosa* című darabja a fabula tér-idő koordinátáinak kijelölője, a történet fontos elemeinek gyűjtőhelye, ez adja meg az eredetpontot a múltban, ahová vissza kell menni a tények föltárásában: ennek előadásán ismerkedett meg Manuela a később transzvesztitává váló férjével, Lolával, és ez az előadás a jelenbeli történet elindítója, ennek megnézése után hal meg a fia, és itt ismerjük meg Humát, a híres színésznőt, aki a filmben fő szereplővé lép elő. Aztán ez lesz az az előadás, amely visszavezeti Manuelát a kiindulóponthoz, egy újabb kört indítva, újabb felnevelni való csecsemővel. Manuela anyaságát előrevetíti a Williams-darab beli szerep szerinti terhesség, Lola akár Stanley Kowalski virilitásának paródiája is lehet. A szürke kisegér típusú Manuela Mankiewicz hősnőjéhez képest fordított karriertörténet hőse lesz: Éva mindent alárendel a színháznak, amelynek ára egy kiüresedett, embertelen élet, Manuela számára viszont a színház nem életforma, hanem a színpadon túli élet fordulópontja, amely a továbbélés erőt adó momentumává válik. Stella, a Tennessee Williams-darabban „buja zokogással" tehetetlenül roskad az őt „érzéki suttogással" vigasztaló Stanley karjába. A darab a fülledt erotika hangulatában zárul. A filmre (rá)írt színházi jelenetben Stella határozottan elutasítja Stanleyt, és újszülött gyermekével útrakelve, otthagyja őt. Almodóvar a színdarabot értelmezi át a film szempontjából (és nem fordítva). Semmi fülledtség, csak a nagy virító színfoltok, jelzésszerű kellékek. Színvilágát tekintve jellegzetesen almodóvari a jelenet (kék háttér, a szereplők ruhája egy-egy fehér, vörös és narancs színfolt), talán csupán a hideg kék dominanciája szokatlan, az egész filmben ezeknek a színpadi jeleneteknek van a legridegebb, legkeményebb vizuális hatása.[16]

---

[15] Az irodalmi intertextualitás vonatkozásában a fogalmat Ziva Ben-Porat határozta meg (1976). Azóta az intertextuális elemzések egyik alapvető terminusává vált.

[16] Talán nemcsak azért mert a cselekmény fordulópontjaihoz kapcsolódnak, hanem azért is, mert a Williams darab eredeti színpadi utasításaiban a következőket olvashatjuk: „Van egy képe Van

Almodóvar idézetei jól érzékeltetik azt, ahogyan az „idegen" és a „saját" egymásravetülése során a háromlépcsős medialitásnak (film, tévé, színház) lényegében egyfajta diegetikus homogenizálása történik. Noha a medialitás különbségei igen fontosak, hisz kell egyrészt a tévéképernyő filmművészetet lefokozó jelenléte, lakberendezési tárgyba dobozoló vulgaritása, illetve másrészt ennek ellentéteképp a színházi tér és szerepjátszás egyszerre emberközelibb és ritualisztikusan emelkedettebb, intenzívebb, sőt akár mesterkéltebb jellege ahhoz, hogy maga a filmen látható groteszk-melodramatikus történet tévé és színház kettős mediális tükrében mutatkozzon meg, s e tükröződésekből nyerje ambivalens hatásának egy részét. E köztességben formálódó hatások ellenére mindezek az intermediális utalások lényegében *diegetikusan asszimiláltak.* A diegetikus és nem diegetikus zene terminológiájának analógiájára, feltételezhetően az idézeteknek talán nem fölösleges hasonlóképp leírni ilyen változatait. A *diegetikus idézet* a filmezett világ és a cselekmény része (például a filmben kézbevett könyv, elhangzó versrész, olvasható felirat, a megnézett színielőadás, a hallgatott zene). Jean-Luc Godard *Kifulladásig* című filmjében például a főszereplő, Michel és Patricia moziban vannak, és inkább egymással, mint a filmmel vannak elfoglalva. Budd Boetticher *Westbound* (1959) című westernfilmjének a jelenetbe iktatott (a háttérben zajló) részlete nem töri meg a filmet, hanem valóban rá-íródik, és bele-íródik a filmbe, hisz a Michel–Patricia párost megkettőző filmbeli szereplők (akiket Karin Steele és Randolph Scott alakít) között olyan párbeszéd hangzik el, ami a *Kifulladásig* szereplőire vonatkoztatható. A westernbeli nő azt mondja a férfiszereplőnek, hogy úgy gondolja, ha megtenne valamit, az árulással érne föl. Godard filmjében pedig Patricia valóban el fogja árulni Michelt. Az elhangzó idézet a film primér narratív szintjén előreutaló szerepű, ezáltal a meta-narratív szint összemosódik a narratívval. Godard esetében ugyanakkor mindig ott kísért a csupa idézetből összeférccelt film végtelen egymásraírtságának paradoxona, amely „a felszínen" mégiscsak „egy film", ám széthúzó intertextualitása révén a diegézist szétrobbantja, értelmezhetőségét elbizonytalanítja.

A *nem diegetikus* idézet ezzel szemben egy olyan inzert, amely nyíltan asscociatív, vagy esetleges módon kapcsolódik a képfolyamhoz és sokkal inkább megtöri azt, ha nem is számolja fel teljesen annak linearitását (ilyen idézet például Tarkovszkij 1975-ös *Tükör* című filmjében a léghajó dokumentumfelvétele, vagy ilyennek tekinthetjük Buñuel szürrealista *Andalúziai kutyájában* Vermeer *Csipkeverőnő*jének reprodukcióját, amelynek jelenlétét nem tudjuk diegetikusan motiválni).

Goghnak, az éjszakai biliárdszalonról. A konyha most ezt a komor éjszakai ragyogást tükrözi, a gyermek színképének nyers színeit." (Tennessee Wiliams, *A vágy villamosa.* Fordította Czímer József. Irodalmi Könyvkiadó. Bukarest, 1968. 34.) A festői előkép ha nem is parafrazálódik azonosítható módon, a „komor éjszakai ragyogás" őrületét jól reprodukálja Almodóvar színpadi-filmi képkompozicioja. Így akár azt is mondhatjuk, hogy még a Van Gogh-féle festmény nyomai is ott vannak a filmpergamen rétegei között.

Filmvászonra vetített irodalom. Az adaptáció mint mediális fölülírás?

Az idézet kérdései tulajdonképpen szoros kapcsolatban állnak az adaptáció problémáival, hisz az adaptációt akár egy irodalmi alkotásnak az egész filmre kiterjedő idézeteként/parafrázisaként is vizsgálhatjuk, amelyre a Genette-féle intertextualitás tipológiából[17] a *hipertextualitás*nak megfeleltethető utalásviszony jellemző. A „megfilmesítés" ebből a nézőpontból tehát *nem transzformáció,* hanem *viszony*. Ez a megfogalmazás azonban lényegesen különbözik attól a filmleírói gyakorlattól, amellyel valószínűleg sokkalta gyakrabban találkozhatunk. Érdemes tehát egy kis kitérővel ezt a különbözőséget megvilágítani.

Az a jól bejáratott filmelemzői gyakorlat ugyanis, amellyel ez szembehelyezhető, az irodalmi mű alapján készült *filmváltozat*ról – a megnevezésben foglalt gondolat szellemében – azt igyekszik kimutatni, hogy az irodalmi műhöz képest a film egy *változat*, és hogy ez mennyiben tekinthető *sikeres*nek az irodalmi mű keltette *élmény tolmácsolásá*ban vagy az irodaimi szöveg *filmre fordítás*ában. Az adaptációt szó szerint *filmre alkalmazás*ként értelmező felfogás ugyanis az irodalmi és filmes kifejezőeszközök alapvető különbségeit *problémá*ként feltételezi, amellyel a filmrendezőnek meg kell birkóznia, és ebből következően alapvetően értékelő-előíró (vagyis normatív) szempontokként kívánja érvényesíteni az irodalom és film összehasonlításának bizonyos támpontjait. Lévén hogy ennek az összehasonlításnak az egyik tényezője „az irodalmi mű keltette élmény", ami meglehetősen szubjektív kategória, és egyénenként nagy eltéréseket mutathat, így ez a fajta megközelítés nagyon gyakran egyfajta ízléskritikába torkollik, amely arról szól, hogy a filmváltozat milyen „mostohán bánt" az alapjául szolgáló eredetivel, vagyis az irodalommal. Az összevetés maga pedig a két médium specifikusnak vélt eljárásait mérlegeli ugyanarra a narratív szerkezetre vonatkozóan (gyakran két külön oszlopba leltározva őket)[18]. Ezek az elemzések leginkább az olyan tanulmányok szellemiségével mutatnak hasonlóságot, amelyek a két médium eltérő sajátosságaira rámutató okfejtéseket tartalmaznak, és végső céljuk az irodalom–film kontrasztív vizsgálatán keresztül a filmnarratológia kérdéseit tisztázni. Jellemző ebből a szempontból Seymour Chatman *What Novels Can Do That Films Can't (and Vice Versa)* (1981) című írása, mely már címében is utal arra, hogy a két médium ábrázolásbeli lehetőségeiről kíván szólni. Az irodalmi művek alapján

---

[17] Vö. Genette 1982.

[18] A filmkritika retorikájában annak a leírása, hogy a filmnek nem sikerül visszaadnia a mozgókép nyelvén az irodalmi mű bizonyos lényeges aspektusait (részletező-leíró vagy filozófiai természetű jelentésbeli gazdagságát, írástechnikai jellegzetességeit stb.) gyakran azt sugallja, hogy a film az irodalom valamiféle *mostohagyereke*, amely képtelen fölmutatni az eredetét igazoló lényegbeli egyezéseket, illetve az effajta kritika a filmre írást mint az eredetit *megcsonkító* gesztust értékeli, amelynek legitimitása végül is a kísérlet meghiúsulása miatt kétségessé válik. Természetesen a ritka kivételek is ide sorolhatók, amikor viszont a filmváltozat *sikeres*nek, *hűséges*nek, *hiteles*nek minősül.

készült filmeknek ez a fajta elemzése mint módszer ebből következően két esetben bizonyulhat valóban produktívnak: elsősorban elméleti szempontból, akkor, ha sikerül a két médiumról (külön-külön) valamilyen lényeges megállapítást tenni, illetve talán sokkal inkább: didaktikus célból (például középiskolai, egyetemi szemináriumi gyakorlati foglalkozás keretében), az egyik vagy másik médium jellemzőinek felismertetése, példázása végett történő szövegvizsgálat esetén.[19]

Mindez azonban – különösen ha a didaktikus vagy kritikai retorikában fejeződik ki – adott esetben igen messze kerülhet az adaptáció teóriájától, noha elméleti alapozását tekintve annak a strukturalista narratológiában megfogalmazott elveit veszi át. A narratológiai kutatások egyik alapvető megállapítása ugyanis az, hogy a *történet* (sztori, fabula) egy olyan mélyszerkezeti váz (a kronológiára, az ok-okozati összefüggésekre, a történések mozgatóira és szerepeire vonatkozó vázlat), ami független a kifejezés közegétől, és amit a különböző médiumok a *cselekmény* (elbeszélés, diszkurzus, szüzsé) aktuális formájában konkretizálnak.[20] Az adaptációt fordításként értelmező megközelítések a mélyszerkezet potenciális azonosságát tekintik az adaptálhatóság előfeltételének, lehetőségének, és az elbeszélés (szüzsé) aktuális megvalósulásában mutatkozó különbségek medialitásbeli meghatározottságait igyekeznek kimutatni. Az ideális adaptáció ennek megfelelően az a megfilmesítés, amelyben a filmes és irodalmi elbeszélésmódok megközelítik a narratíva mélyszerkezetének egybevágóságát. Mivel azonban ez már csak az irodalmi és filmes szövegek eltérő időszerkezetének következtében (egy film lejátszásának időtartama átlagosan másfél óra, szemben az irodalmi mü olvasásának sokkal hosszabb és kevésbé behatárolt idejével[21]) és a két médium (konkrét, látható, hangos mozgókép és tipográfiai kivitelezésű írott szöveg és fogalmi nyelv) lényegi eltérései miatt sem lehetséges, az elemzés természetes nyelvezeteként kínálkozik föl a kritikai beszédmód. A *megfilmesítést*/a *filmre vitelt*/a *filmváltozat*ot mérlegelő álláspont az irodalom és film viszonyában (mint e kifejezések is sugallják) az irodalom autoritását tartja szem előtt (az irodalmi mű

---

[19] Feltehetőleg éppen ezért követi ezt a modellt Kovács András Bálint tanítási segédeszközként használható összeállítása is a film és elbeszélés kérdéseiről (vö. Kovács 1997, különösen: 36–41).

[20] A narratológia ebben a vonatkozásban két erőteljes gondolkodói irányzat elemeit kombinálja: egyfelől a Henry James, Percy Lubbock, Wayne Booth neveivel fémjelezhető angol-amerikai irodalomkritika örökségét, másfelől az orosz formalisták (Viktor Skovszkij, Borisz Eichenbaum, Jurij Tinyanov valamint legfőképpen Vladimir Propp) és a francia strukturalista elméletírók (például Tzvetan Todorov) nézeteit. Ezekről az elgondolásokról alapos összegezés olvasható a magyar nyelvű szakirodalomban Szilágyi Gábor könyvében (*Film és cselekmény. A szöveg/cselekmény fogalma és modellálása a filmben*, 1983).

[21] Az előbb említett típusba tartozó legtöbb filmelemzés éppen ezért gyakran kimerül az időkezelésben mutatkozó eltérések számbavételében (mit és mennyit volt kénytelen kihagyni, sűríteni, átalakítani, leegyszerűsíteni az eredeti szerkezetből a filmváltozat, és ezeket a hiányokat mivel pótolta). A televíziós sorozatok formájban való adaptációkat többek között e kihagyások kényszerének a csökkenése legitimálja. Az, hogy regényadaptációkat kevésbé tartunk sikeresnek, szemben a filmre inkább átültethetőnek tartott novellákkal, szintén annak tulajdonítható, hogy a novella időszerkezetét rövidsége folytán közelebb állónak érezzük a játékfilméhez.

„veszít" hatásaiból a rossznak ítélt adaptációban), nyilvánvalóan azért, mert a generatív és strukturalista szemlélettel áthatott elgondolásban az új szöveg (vagyis a film) *alapja*, amelyre eredetként visszavezethető, és amely a kiindulópontot jelenti saját elbeszélő szerkezetének fölépítésében, az *az irodalmi mű*. Másfelől pedig paradox módon mind az irodalmi művet, mind pedig a filmes változatot autonóm műalkotásként kezeli, amelyeknek ráadásul meg kell felelniük a saját médiumukkal szemben támasztott (normatív) elvárásoknak: az irodalmi mű szuverén műalkotás, a film pedig ennek tükörképeként – noha az irodalmi szöveg alapján generálódik – szintén önálló műalkotásként kell, hogy megvalósuljon, mégpedig olyanként, ami a *filmszerűség* kritériumaival is rendelkezik (az „irodalmias" – az irodalom eszközeit „filmnyelvre fordítás" nélkül kölcsönző – adaptáció ebben az értelemben nem tekinthető sikeresnek).

Nos, ezzel szemben, az itt javasolt megközelítés a *filmből indul ki*, és abból, hogy az eleve *intertextuális képződmény*ként és egy mediális viszonyhálózatban nézhető. Az ún. „adaptáció" így *nem probléma*, „mindössze" leírható és értelmezhető, igen sokrétű *jelenség*.

Ebben a felfogásban nem átkódolás történik egyik közegből a másikba, vagy generatív szövegalkotás valamilyen közös váz alapján, hanem *két szöveg intertextuális kapcsolata,* amelyben a *pretextus* egészével áll kapcsolatban az új (más medialitású) szöveg. Az új szöveg mint mediális konstrukció „beépítheti" előzetes irodalmi ismereteinket (és ilyenkor valóban előszövegként feltételezi az irodalmi alkotást, és így például merészebben elrugaszkodhat a jól ismert alkotástól), esetleg épp azok ellenében is készülhet (a meghökkentés céljából, és ilyenkor is erőteljesen rájátszik az előszövegre). Ha olvastuk a könyvet, kettős tudattal nézzük a filmváltozatot: van egy irodalmi mű, pontosabban fogalmazva, van egy *olvasmányélmény*, és van egy újabb, egészen más mediális élmény, a mozgókép. A kettő között lehetségesek a kapcsolódási pontok, találkozások. A filmen mint palimpszeszten átderenghet az írásos mű bizonyos részlete (például azonos párbeszédtöredék idézete), aspektusa (parafrázisa), átmintázódhatnak bizonyos elbeszéléstechnikák (esetleg azonos szereplő-narrátor meséli a történetet), retorikai-poétikai eljárások (nyelvi metaforák, allegorizálások képi megfelelőinek keresése: a megfilmesítés mint *mediális imitáció* jelentkezik), így ebben az értelemben az irodalom bizonyos vetületei valóban filmre kerül(het)nek (vetítődhetnek), ezeknek a szövegkapcsolatoknak föltárható az utalásháló ja (leírhatók az ún. *markerek*), az irodalmi mű maga[22] viszont sohasem „kerül filmre".

---

[22] Ennek valamiféle *ad absurdum* kísérlete volt egyfelől az, amikor Marguerite Duras, az irodalmi művet egyszerűen a filmre olvassa vagy felolvastatja (az 1977-ben készült *Kamion*ban ő maga olvas föl a vele szemben ülő színésznek, Gerard Dépardieu-nek, aki nem eljátssza azt, hanem csupán hallgatója a szövegnek, az 1974-es *India Song* című filmjében pedig a szereplők mintegy utószinkronként mondják föl a szerepeiket, a vásznon viszont rezzenéstelen arccal, szájmozgás nélküli némaságban, a hangzó szöveg illusztrációiként látjuk őket). Másfelől pedig Peter Greenaway Shakespeare-adaptációja (a *Prospero könyvei*, 1991) is efféle végletnek számít, amelyben valóságos

Hatását nézve nem a film „írja át" vagy „írja fölül" saját, eltérő médiuma által az irodalmi szöveget, hanem – abban az esetben, ha a film maga is pretextusként vonja be az irodalmi szöveget, vagy a néző annak elvárásai felől közelít a filmhez – éppen fordítva történik: az irodalmi mű bizonyos aspektusait ismerhetjük föl a filmben, arra láthatunk helyenként rá a filmen keresztül, annak tükrében értelmezzük a filmet, és így tovább, tehát a film „íródik fölül" bizonyos mértékig az irodalom által. Többnyire azonban a film intertextuális-intermediális viszonyhálózatában a legerőteljesebb mégsem az irodalmi mű valamiféle tükörképét kereső elvárások általi fölülírtság,[23] hanem ennél sokkal meghatározóbb a *műfaj*nak és a *korízlés*nek (kordivatnak) megfelelő *filmes mintá*khoz való igazodás. Az irodalmi adaptáció ezek alapján lesz szappanoperává vagy éppen „igényes szórakozássá" (például a BBC klasszikus regényfeldolgozásaiban), esetleg vérbő kalandfilmmé vagy romantikus vígjátékká, akkor is, ha eredetileg Shakespeare dráma vagy realista nagyregény volt. Kenneth Branagh változatos adaptációiban például jól megfigyelhető ezeknek az aktuális filmműfaji elvárásoknak a szövegformáló hatása. Baz Luhrman extrémnek tűnő *Rómeó † Júliá*ja (1994) sem tesz mást, mint hogy a televíziós és videoklipkultúra képi mintáiba öltöztetve adja elő a jól ismert történetet. Az adaptáció tehát nem külön műfaj, hanem mindig alárendelődik egy már létező filmes műfajnak, stílusnak, vagy erőteljes egyéni alkotásmódnak, alapjában véve pedig nem más, mint a mozgóképi palimpszeszt egyik legváltozatosabb formákban megvalósuló lehetősége.

Az adaptációt Joachim Paech (1998) a *szimbolikus és materiális intermedialitás típusa* közötti kapcsolat esetének tekinti. Irodalom és film médiuma között ugyanis egy (vagy több) újabb közvetítettségi fokozat közbeékeléséről van szó: az irodalom akkor jelenhet meg filmen, ha idézik (felolvassák, ráírják a képre), értelmezik stb. Egészében véve pedig irodalom és film kapcsolata valójában nem két médium találkozása, hanem ennél sokkal sokrétűbb mediális viszony. Hiszen tulajdonképpen egyiket sem tarthatjuk „vegytiszta" közegnek. Az irodalom, akárcsak a film, szintén nem monomediális művészet: a nyelv mint médium többek között jelentkezhet hangzásként, beszédként, írásképként és retorikus-tropikus képszerűségként (és akkor még nem is vontuk be a gyakran jelenlevő illusztrációk jelentésmeghatározó szerepét vagy a könyv materialitásának élményét). A mediális vetületeiben értelmezett irodalom és a hibrid szövegként érzékelt mozgókép közötti kapcsolatok megragadhatósága tulajdonképpen az irodalom és film intermediális viszonyának kulcskérdése (lenne).

Ugyanakkor bizonyos mértékig az irodalom és a filmalkotás szerkezetében kimutatható „közös pontok" pedig mindig egyfajta *hipermedialitás*ba

---

permutációját adja az irodalmi szöveg-élmény változatosságának (olvasás, írás, felolvasás, éneklés, illusztrációval való kiegészítés, asszociáció, interpretáció, dramatizáló megjelenítés stb.).

[23] Ez abban a – későbbiekben reflexív adaptációnak nevezett – filmtípusban jelentkezik az értelmezés kitüntetett stratégiájaként, amelyik maga is valamilyen mértékben „öntudatos" módon jelzi a kapcsolatát az irodalmi művel.

emelődnek/különböződnek. Hiszen a kapcsolat igazi „színtere" nem az irodalom és nem is a film, hanem a képzelet világa. Adott esetben ebben a memoriális hipertextusban – egyfajta hipermedialitás bizonytalan ontológiai státuszában – mintegy önállósulni látszanak bizonyos „szövegek", hősök, stílusjegyek, narratív elemek. A köztudatban egyszerre film- és irodalmi hősökként élő (a mitológiai alakokhoz hasonló körülmények közé került) szereplőkre, a sorozatos adaptációk által eredeti mediális közegükből kimozduló szövegekre, szövegelemekre gondolhatunk.[21] Ezek mediális összetevőinek, „nyomainak" feltérképezése azonban már nem az esztétika vagy az összehasonlító stilisztika, hanem a kognitív tudományok és percepciókutatások nagy kihívása.

Az adaptáció során nem egy szöveg más médiumbeli rekonstrukciója történik, vagy amint a strukturalista narratológia meg a generatív szemlélettel áthatott szemiotikai irodalom vélte: egy azonos váz, fabula alapján történő eltérő mediális diszkurzus fölépítése, hanem az eredeti szöveg le- és átépítése, szételemzése, nem az új médiumba való átvitel, hanem pusztán (töredékes) mediális át-*olvasás*, és ilyen értelemben *újraírás*.[25] A *hű* adaptáció kérdése helyett (mely egyfelől elérhetetlen ideál, mivel soha nem a szöveg maga, hanem az interpretáció „adaptálódik",[26] másfelől mint ideál értelmetlen is, hisz miért kellene egész pontosan megkettőzni az irodalmi élményt) éppen ezért sokkal izgalmasabb kérdés a kettős tudat egymást kontrolláló mozgásait leírni, és megállapítani azt, ahogyan az irodalmi (az irodalmi forrásra visszavezethető) elemek az egyéb szövegkapcsolatok hálózatába beépülnek. Nem normatív szempontból nem az a lényeg, hogy megmérjük és ítélkezzünk afölött, hogy a filmszövet mint szűrő mennyit „ereszt át" az eredetiből, és az irodalom mint „forrás" milyen mértékben tudja „táplálni", kiszolgálni a filmet.

Az irodalom és a film köztességeként és köztességében értelmezhető adaptáció kérdéseiben továbbá az intertextualitás és az intermedialitás korántsem fölcserélhető fogalmak. Így az irodalmi szöveg és a mozgókép között megnyíló „tér" az, amit a tulajdonképpeni *intertextualitás* játékterének tekinthetünk (hisz *külön* elsősorban szövegként, sőt a Barthes-i értlemben vett műalkotásként és nem médiumként érzékeljük egyfelől az irodalmi művet, másfelől a filmet). A kettőnek egymást átfedő *vetületei* pedig az *intermedialitás* „dialógusait" indítják el (mivel a tényleges mediális kapcsolat magában a filmben valósul meg, annak belső nyelvi-képi–zenei–hangvilágbeli viszonyhálózatában). Megtörténhet éppen ezért,

---

[24] Lényegében ilyesmit vázolt már Bazin is, amikor az adaptációk természetéről írt (vö. Bazin 1995a).

[25] Ilyen értelemben tekinti Marie-Claire Ropars-Wuilleumier (1990) is az adaptációkat *újraírás*nak (*réécriture*) és nem *fordítás*nak (*transcription*).

[26] Az irodalmi művet ha eleve értelmezésekben élőként nézzük, és nem egyetlen végérvényesen rögzített szerkezetnek tekintjük, akkor világos, hogy minden adaptáció csak a mű értelmezéséhez tud viszonyulni (mindenki spontánul is észleli, hisz összehasonlítja saját szubjektív olvasmányélményével). Ez az eredeti szöveggel igen szabadon bánó és a kommersz adaptációk esetén is így van, nemcsak az „igényesebb" vállalkozások esetén.

hogy igen gyakran *textuális* kapcsolat létrejön, *intermediális viszony* viszont nem. Sőt azt mondhatni, hogy minden adaptációban megvan bizonyos mértékű intertextualitás, attól függetlenül, hogy szükséges ezt észlelnünk, jelentésessé tennünk, vagy nem. *Az irodalmi előszöveg megléte önmagában azonban a médiumköziség explicit formáinak még nem elégséges feltétele.* A médiumköziség fogalmának alkalmazásában Joachim Paech elgondolását követhetjük, akinek meghatározása szerint intermedialitásról csak akkor beszélhetünk, ha az intermediális folyamatok konfigurációként vagy a medialitás transzformatív beíródásaként nyilvánulnak meg egy szövegben, intertextusban,[27] és ahol a közlésformák mediális különbözősége releleváns.

Az adaptáció körébe tartozó tartozó intertextualitás talán legelterjedtebb változata az, amikor *szövegkönyvszinten* valósul meg a kapcsolat az irodalmi mű és a film között. Ez a viszony tulajdonképpen tisztán textuális természetű, hiszen még nincs médiumváltás: két írásos mű (például regény és a forgatókönyv) kapcsolatával számolhatunk. A filmíró az irodalmi mű elemeit kölcsönzi, írja át, ezt a szöveget aztán a rendező a film „sajátjaként" használja a jelenetek leforgatásakor.[28] A kész film láttán gyakran azt sem tudjuk, hogy volt egy azt megelőző szöveg, ami alapján készült a film, ez az „idegen" szöveg azonban bizonyos mértékben rajtahagyja „nyomait" a filmen. Ezek azonban nem a medialitás „nyomai", hanem a narratív váz alkotóelemeiben (szereplők, cselekménymozzanatok) vagy a nyelvi szövegszinten kimutatható egyezések. Ez utóbbiak onnan származnak, hogy a filmnek az irodalommal azonos (vagy legalább is rokon) medialitású rétegébe (írott vagy verbális nyelviségébe) az előszövegből idézetszerűen átkerülnek szövegrészek. Természetesen ennek az intertextuális kötődésnek is megvannak a fokozatai, gondoljunk például a rajzfilmmé írt Verne regényekre, Viscontinak a *Halál Velencében* (1971) című Thomas Mann adaptációjára, vagy éppen Tarkovszkij *Sztalker*ére (1979). A mediális különbségek ezekben az esetekben nem azért nem lényegesek, mert elhanyagolhatók lennének, hanem éppen azért, mert annyira nagyok: az irodalmi mű és a „filmváltozat" közötti törés annyira nyilvánvaló. A filmek autonóm alkotásokként szerveződnek, saját önértelmező utalásrendszert alakítanak ki, és nem vonják be az irodalmi mű vagy az irodalmiság asszociációs körét jelentésépítésükbe. Az irodalmi mű mint *nyelvi* konstrukció és diszkurzus nem lép mediális kapcsolatba a mozgóképpel. Az ilyen filmeket nézve a filmre fordítást részletről részletre nyomon követő elemzés inkább összebékíthetetlen különbségeket talál a két eltérő mű elbeszélésmódjának, textuális szerveződésének és az ebből következő jelentésösszefüggések

[27] Szó szerint: "manifest as configurations or as *transformative inscriptions of mediality* in a work, text, or intertext" (vö. Paech 2000).

[28] Az eredeti szövegtől való elszakadás – melyet az adaptációértelmezés lényeges mozzanatának tart Ropars–Wuilleumier (1990), az eredet „trónfosztása" már a szövegkönyvben megtörténik.

összehasonlítása során, annak ellenére, hogy a szövegkapcsolatok letagadhatatlanok.

Ezzel szemben a *reflexív* és *intermediális* adaptációk éppen az explicit mediális különbségeket helyezik előtérbe. Ha a szövegkönyvszintű adaptációk esetében lehet is némi haszna, az ilyen filmekre vonatkozóan viszont a fabula–szüzsé kategóriáit szem előtt tartó komparatív elemzés már alig releváns. Peter Greenaway vagy Derek Jarman Shakespeare-nek *A vihar* című drámáját feldolgozó filmjei,[29] vagy Bódy Gábor *Nárcisz és Psyché*je (1980) például az írás és festői láttatás, a zene, mozgás és tánc valamint a színpadias megjelenítés különböző viszonyaiban értelmezi át az eredeti műveket. Ezek a filmek többnyire nemcsak hogy nem kerülik az „irodalmiasság (vagy színpadiasság) csapdáját", hanem nyíltan fölvállalják és tematizálják kapcsolataikat az irodalommal és a többi művészettel. Az írás, a képet elöntő verbalitás, a képről mintegy „leváló" szövegek a mindenkori adaptációkban létrejövő mediális feszültségeknek a filmbe való leplezetlen beépítése, „visszaírása" lesz. Jean-Luc Godard-nak *A megvetés* (1963) című filmje például ebből a szempontból igen érdekes eset. Az Alberto Moravia azonos című kisregényével való viszonyát nézve, a film szövegkönyv-adaptációnak tekinthető, hisz ezzel kétségkívül intertextuális átfedései vannak. Ugyanakkor azonban az irodalommal való ambivalens kapcsolatait[30] nem ehhez a pretextushoz való viszonyulásában bontja ki és tematizálja, hanem egy olyan összetett utaláshálóban, amelybe többek között az Odüsszeia, Fritz Lang művei, a görög-római művészet, Bertold Brecht és a hollywoodi stúdiórendszerben gyártott filmek tartoznak.

Általában megállapítható, hogy az igazán intermediális adaptáció meglehetősen ritka. Reflexív változatai mellett azonban találunk olyanokat is, amelyek eljátszanak ugyan a mediális diszkrepanciákkal, ezáltal azonban nem föltétlenül kezdeményeznek valamiféle metanarrációt a film és irodalom vagy a film és a többi művészetek relációiról. Ennek az *intermedializáló* adaptációnak egyik változatát láthatjuk például Huszárik Zoltán *Szindbád*jában (1972), amely a Krúdy nyelvének szecessziós képszerűségét, elbeszélőformáit olyan mozgóképi nyelvezetre írja át, amely közvetlen kapcsolatban áll a markáns irodalmi stílus eredeti mintáival, a dekoratív festői hatásokkal. Az átkódolások ez esetben nem teszik a médiumköziséget tematizáló filmmé a *Szindbád*ot, csupán a medialitással való kreatív és önmagáért való játék megnyilvánulásai maradnak. Szemgyönyörködtető megoldásait élvezzük, világában elmerülünk, és annak ellenére, hogy értjük és értékeljük a film mediális áttetszőségeit (a nyelvi képek filmes inzertté való tolmácsolásait, a szecessziós leleményeket a képszerkesztésben), nem gondoljuk valamiféle reflexív filmesszé burkolt formájának. A Kenneth Branagh által rendezett, *A lóvá tett lovagok* (1999) című

[29] Derek Jarman, *A vihar* (1979) és Peter Greenaway, *Prospero könyvei* (1991).

[30] A *francia új hullám* és Godard filmjei különösen ellentmondásos viszonyt tartanak fenn az irodalom világával, melyet minduntalan megjelenítenek, idéznek és csodálnak, illetve amellyel ugyanakkor erőteljesen rivalizálnak.

Shakespeare-adaptációban is valami hasonló történik a színműnek egy sajátos filmműfaj (zenés-táncos revü) általi fölülírása által. Ez sokkal hangsúlyosabbá teszi (mintegy belevési a filmbe) a két mű mediális különbségét, szemben azzal, ahogyan azt a szokásos lefilmezett színielőadások, mozgóképre vitt elbeszélések esetében érzékelni szoktuk, s ezáltal nemcsak filmre értelmezi Shakespeare-t, hanem egy szokatlan médiumkontrasztot is érvényesít, hisz ráadásul egy már letűnt filmműfaj csillogását újítja meg a patinás Shakespeare-szöveget aktualizáló játékosságával.

Más esetben viszont a film–irodalom mediális játékterébe egy újabb művészet eszközeinek bevonása éppen a mozgóképi kifejezésmódot az irodalom presztízséhez közelítő, a filmet átesztétizáló eljárásnak minősíthető. Ilyen lehet például a filmkép festőivé való stilizáltsága. Ezt láthattuk például a BBC klasszikus regényadaptációinak pikto-filmes képi artisztikumában, vagy Zefirelli *Jane Eyre*-adaptációjában (1996), amelyekben az irodalom medialitása a festőiség közvetítésével próbált „átíródni" a filmre.

Az adaptáció ebből a nézőpontból nézve tehát korántsem jelent egyértelműen médiumközi fordítást (az irodalmi mű filmre váltását). Az irodalom filmvászonra (képernyőre) való vetítésének módozatai egy olyan intertextuális és intermediális *dinamikát* működtetnek, amelyben irodalom és film viszonya nem önmagában való (hiszen gyakran más művészetek médiuma is érintve van) és nem egyoldalú[31]: adott esetben az irodalmi pretextusról alkotott értelmezésünk olyan elvárásrendszerként jelentkezik, amely mintegy fölülírja azt az elvárásrendszert, amit a filmmel mint önálló filmalkotással és az irodalomtól eltérő médiummal szemben támasztunk, ez utóbbiak viszont a maguk rendjén szintén folyamatosan törlik az előbbit, a megfilmesítés(ek sorozata) pedig végső soron visszahat az irodalom és általában az olvasás élményére is.

Az irodalmi mű lenyomata mint szövegminta a „filmpergamenen" végső soron elviekben semmiben sem különbözik egyéb szövegmintázatoktól, intertextusoktól, amelyek nem jelentkeznek adaptációként, csupán háttérszövegekként[32], talán egyetlen megkülönböztető jegy az, hogy egy adaptáció általában egy intertextust „használ" (amivel a teljes film kapcsolatban áll), de tulajdonképpen – mint láthattuk az intermedializáló adaptációk esetében – még ez sem törvényszerű.

A szinkron és a feliratozás mediális játékai

Manapság a mozifilmek nagyrésze nem a hagyományos filmszínházak révén, hanem valamilyen más mediális közvetítettségben (tévében, videólejátszó

[31] Az adaptáció dinamikáját Ropars Wuilleumier (1990) többek között abban látja, hogy a filmváltozat felszámolja az eredeti szöveg egyediségét, és fordítva, hogy az irodalomhoz való kötődés viszont a film egyediségét kérdőjelezi meg. Ez a megállapítás azonban lényegében bármilyen intertextuális viszonyra, így azonos médiumbeli szövegújraírásra is érvényes.

[32] Lásd bizonyos mítoszok narratív modelljeit a kommersz filmekben.

segítségével, komputerképernyőn) jut el hozzánk. A klasszikus moziélmény helyett mindennapossá vált az életünkben a kisképernyős átkódolás. Hogy ez milyen mértékben tér el a hozzá képest pretextusnak számító filmtől, amellyel mondhatni szinte az adaptációhoz hasonló viszonyba kerül, illetve hogyan „írja át" mint elvárás eleve a készülő filmeket, arról egy kisebb könyvtárra valót már írtak. Mindezek mellett figyelemre méltó még a nyelvi fölülírások gyakolata is, amelyet a filmkritika mindig is szem előtt tartott,[33] azonban az utóbbi években kezdett az elméletírásban is figyelmet kapni.[34] Lehet ugyanis, hogy képi vonatkozásban egy univerzális világfaluban élve, a filmvászon vagy még inkább a tévékészülék előtt ülve képesek vagyunk befogadni a világ legkülönbözőbb területeiről érkező filmeket, nyelvileg (és nem csupán) azonban e mozgóképek döntő többsége *idegen* számunkra.[35] Ezt az idegenséget alapvetően két technikával szokás oldani: az idegennyelvű film szinkronizálásával vagy az elhangzó szövegeket fordító feliratozással. Mindkét technika új és új jelentésdimenziókat nyit meg a filmek befogadásában, és paradox módon miközben az a befogadó számára „otthonossá" válik, a film „saját" világától azonban „idegen" szövegkapcsolatokat kezdeményez.

Gondoljunk csak az előbbiekben említett Almodóvar-filmre, ha a nem szinkronizált változatot nézzük, a spanyolul beszélő Bette Davis valóban nem mindennapi élmény (különösen számunkra, akiktől meglehetősen távol esik a spanyol kultúra, Bette Davist meg eddig legfennebb eredeti rekedtes hangján hallottuk, vagy esetleg magyarra szinkronizálva). A spanyolul hadaró Davisben az *idegenség* és a *saját* valóban groteszk keverékét érezni, azt, ami minden szinkrontechnikával végzett nyelvi/hangbéli fölülírásban ott van. A szinkronizálás során a szereplő önmagában is idézetté lesz, mégpedig több irányban is dekonstruálódva. Mivel nem a saját hangján beszél: idézi a szinkronszínészt, akit a nézők jól ismerhetnek, jól bevált gyakorlatként ugyanis bizonyos híresebb színészekhez állandó szinkronhangot rendelnek hozzá. A szinkronszínész olykor épp azáltal tud ismertté válni, hogy ő egy nagy sztár hangja. Másfelől nyilván

---

[33] Elsősorban abban az értelemben, hogy mennyire sikerült egy szinkronfordítás vagy nem, illetve miképpen értékelhető a szinkronszínészi teljesítmény.

[34] 2001 őszén a kanadai *Alphabet City* kiadó tette közzé azt a tervezetet, miszerint 2002 folyamán tanulmánygyűjteményt készül megjelentetni a film idegenségének témájának kutatásaiból (az előkészületben levő könyv címe *Subtitles: Writings on the Foreignness of Film*, szerkesztői: Ian Balfour és Atom Egoyan. (Az elképzelésről további részletek olvashatók a következő web-oldalon: http://www.film.queensu.ca/FSAC/Conferences.html.)

[35] Bazin szellemes példája, amivel a film képi nyelvének univerzalitását érzékelteti szembeállítva a verbális nyelv korlátaival („Ha azt mondom egy eszkimónak, »csinos nő«, nem valószínű, hogy valami elragadót hall, az azonban bizonyos, hogy Gina Lollobrigidát nem fogja bálnának nézni" 1995b. 11.), tulajdonképpen e jelenséget is jól érzékelteti. Természetesen azzal a megszorítással, amelyet azóta az antropológia eredményei alapján hozzá kell tennünk, hogy a nyelvi közlés más nyelvi közegben való érthetetlenségéhez a képi közlés bizonyos korlátok között való befogadása is társul. Egy eszkimó feltehetőleg nem téveszti össze az „isteni" Lollót egy tengeri emlőssel, azonban egyáltalán nem garantált, hogy a mediterrán férfitekintetekhez hasonlóan, ő is hasonlóképp csábosnak fogja találni, ugyanis valószínűleg arrafele egészen más a szépségideál.

parafrazálja önmagát, hisz – az előbbi példánál maradva – ő nem Bette Davis már, csupán egy olyan Bette-Davis-hibrid, akinek a saját hangját átfödi XY hangja. A szinkronizálás révén az eredetit ugyanis már nem láthatjuk, helyette csak egy mediális ötvözetet kapunk. Ez tulajdonképpen a film fiktív világának a tudatosítását erősítheti, hisz ki gondolná, hogy például Arnold Schwarzenegger éppen ékes magyar nyelven fenyegetné meg ellenfeleit azzal, hogy nemsokára még visszatér.

A nyelvi világ pedig önmagában is egy külön asszociációs irányt képvisel. Jól megfigyelhető ez akkor, ha alkalmunk van régebb készült szinkronizálásokat hallani, és összevetni a hasonló műfajú filmekben elhangzó mai szövegekkel: a fordításnyelv őrzi a kor lenyomatát, megörökíti a kor nyelvi divatját, tolvajnyelvi fordulatait (figyeljük meg, hogyan káromkodtak a kábítószeres négerek vagy a gengszterek egy hetvenes évekbeli szinkronban, és hogyan teszik ezt manapság). Ez a fordításnyelv adott esetben nemcsak a jelen, hanem a befogadás régiójának nyelvi világától is idegen lehet.[36] A szinkron így lényegében nem egyszerűen fordítás, hanem egy olyan szövegátírás, amely mindig az olvasni kényelmes, kvázi-analfabéta képfogyasztó aktuális napi igényeihez (például nyelvi divatjához) igazítja viszonyítási rendszerét. Az aktualitás elmúltával aztán ezek a nyelvi átkódolások valóságos filmre konzervált nyelvemlékekké lesznek, amelyek valószínűleg a jövendő korok nyelvészei számára igen érdekes adalékokat szolgáltathatnak, esztétikai szempontból pedig kollázshatásuk egyre nyilvánvalóbbá lesz.

Ráadásul azáltal, hogy a szinkronizálás ugyanazokkal a rutinos színészekkel mondatja rá a szöveget a művészfilmre és a tucatfilmre egyaránt, olyan kapcsolatokat kezdeményez, amelyek uniformizáló jellegükkel végül is eltompítják a különbségek iránti érzékenységet. A szinkron a film nyelvi idegenségét törli ugyan, de ezáltal a képpel újfajta feszültségeket hoz létre (ahhoz képest még *idegenebb* lesz), ezeket a feszültségeket azonban a kényelembe ringatott néző alig érzékeli, s így a kép egyéb finomságai is elvesznek számára. Ahhoz, hogy rádöbbenjünk, a hang–kép kollázsnak milyen széthúzó és bizarr hatása van, egy olyan szinkronnal kell szembesülnünk, amit nem értünk, s ezáltal ez a kényelemérzet kikapcsolódik.

A filmek nyelvileg való hozzáférhetővé tétele gyakran az eredeti filmváltozatban meglevő több nyelv jelenlétét az egynyelvűsítés által fölszámolja, vagy bizonyos esetekben módosítja (amikor az aránytalanul megjelenő kétnyelvűségből a gyakoribbat szinkronizálva, a helyenként attól eltérőt pedig feliratozó fordítással közvetíti). Ez a nyelvi homogenizálás különösen a nyelvi sokféleséget jelentésessé tevő filmalkotások fordítása esetén tekinthető esztétikai értelemben is *törlés*nek. Jean-Luc Godard *Megvetés* (1963) című filmjében a

[36] Napi televíziós tapasztalataink közé tartozik, hogy például Erdélyben a magyar műholdas adásoknak hala az amerikai (vagy bármely idegennyelvű filmet) hamisítatlan budapesti zsargonnal közvetítve kapjuk, s ebben ezt a kétszeres (képi–nyelvi) idegenséget meglehetősen groteszk hatásként érzékeljük is.

szereplők négy nyelvet váltogatnak (franciát, németet, angolt, olaszt) aszerint, hogy a filmbeli filmezés résztvevői közül ki milyen nemzetiségű.[37] A köztük levő kommunikációt egy tolmácshölgy biztosítja, aki rendre fordítja az elhangzó mondatokat a megfelelő nyelvre. Nos, a film szinkronváltozata ehhez képest egy teljesen más film a funkciótlanul csetlő-botló tolmácsnővel, aki mindegyre – akár egy visszhang – parafrazálja az elhangzottakat (így ez esetben nem is derül ki, hogy ő a tolmács). Ugyanígy Wim Wendersnek *A dolgok állása* (1982) és az azt folytató *Lisszaboni történet* (1994) című filmjeinek szinkronizált verzióiból is eltűnik a (német és angol) kétnyelvűség nyelv-világbeli kontrasztja.

A szinkronizáláshoz képest a másik lehetőség, a képre ráírt felirat esetében például szó szerint a film fölülírásáról van szó. Mindenekelőtt a feliratok képileg és intellektuálisan egyaránt törölnek jelentésdimenziókat a filmből. Ott vannak a képernyő vagy a filmvászon alján, és egy vastag sávot kitakarnak a képből, ráadásul adott esetben a kompozíció vizuális egyensúlyát is megbonthatják. Képzeljük el egy homoksivatag nagytávoli felvételét, amelyben egyszerre csak „betűsor-karavánok" indulnak el, vagy a végtelenséget kitáró égbolt képét, amelyet a narrátori hang fordításaként hirtelen betűk „talapzata" határol be. És nem utolsó sorban gondoljunk például arra, milyen idegenül hat Tarkovszkij egész művészetében a rideg betűkké való tolmácsolása a szereplők (sokszor direkt a kamerának/nézőnek) kitárulkozó önvallomásainak vagy a költői idézeteknek, amelyek lebegő, testetlen hangként mintegy átitatják a nem kevésbé költői képeket. A *Sztalker*ben (1979) a Zóna egész szubjektív világához képest törést jelent a képek feliratokkal való megkettőzése. A hanganyag helyenként puszta költészet, máshol meg éppen a súlyos csönd formálja át a képet. A profán, technikailag sokszorosított filmkockák átszellemülnek. Mihelyt a szereplő hangja megszólal, a kép alján ott sorakoznak a prózai uniformizáltságú betűk, és amelyek rögtön *visszaírják rá a technikai sokszorosíthatóság bélyegét*.

A feliratozás tehát ráadásul az *elhangzó* szöveget *írásbeli* fordítással kettőzi meg, nyelvileg és mediálisan is átkódolja, hisz képpé teszi. Ez pedig a verbális és írott nyelv közti feszültséggel is terheli a filmet. A beszélt nyelv közvetlen hatáslehetőségeit egy olyan absztrakcióval helyettesíti, amit az írás képvisel. A filmen beszélő esetén (többnyire) ott van (volt/lesz) az elhangzó szöveg forrása, a feliratot viszont egy azonosítatlan forrásból rendelik hozzá a képhez. Abban az esetben, amikor a beszélő nem a történet szereplője, tehát ún. heterodiegetikus (a történeten, képen kívüli) narrátorról van szó, akkor is különbség van a kétfajta distancia között: a narrátor, aki csupán hang, mintegy eggyé válik a képpel: mintha maga a kép, a képi világ nyílna ki hangként, „szólalna meg"[38], a felirat ezzel szemben „rápecsétel", rámintáz a filmre egy másik (vizuálisan minden film esetében azonos!) képet. A leggyakrabban viszont jelenlevő beszélő közelsége és a

[37] Állítólag Godard ezzel szándékosan el akarta lehetetleníteni a film olasz producereinek az Olaszországban honos szinkronizálásos forgalmazást.

[38] Lásd erről Edgar Morin véleményét (1976. 274.).

távollevő feliratozó távolsága az, ami megváltoztatja a befogadás jellegét. Míg a szinkronizálásról elmondható, hogy az otthonosság-kényelmesség hatása révén inkább a néző beleélő-azonosuló pszichikai folyamatait erősíti (noha a szinkronnal hibridizált színészek-szereplők révén ez bizonyos mértékben korlátozódik), addig a feliratozás a képbe való belefeledkezést, a közvetlen érzelmi ráhatás-lehetőségeket folyamatosan frusztrálja a közvetítettség beiktatásával. Természetesen azt is feltételezhetjük, hogy a feliratokat nem azonos tudatossággal „nézzük", tehát értelmezzük, vagy egyszerűen nem képként „látjuk", hanem ellenkezőleg, bizonyos mértékben „átnézünk" rajtuk. A mozgó kép médiumának figyelemfölkeltő és -fenntartó ereje valószínűleg sokkal erőteljesebben érvényesül a cserélődő, ám mégiscsak statikusabb írásképhez viszonyítva. Lévén hogy a szöveget is érteni kívánjuk, figyelmünk viszont kénytelen erre a képi térfélre irányulni, illetve jobbik esetben: ide minduntalan visszatérni (amihez képest a kép többi része a látás perifériájára szorul, vagy legalábbis fontos részletei kerülhetnek ismételten a figyelem középpontján túlra a feliratokhoz való „visszaugrások" következtében), így akarva-akaratlan a feliratok ha nem is önálló képként, de mindenképp takarólapként viselkednek a filmképen belül és ismételten megbontják a kép eredeti vizuális szerkezetét, amelybe ezeket a betoldásokat feltételezhetően nem számították bele.[39]

A feliratozás egyetlen előnye, hogy a hanganyagot megőrzi a maga idegenségében. A képi jelenségek percepcióját, a vizualitásban felfogható jellegzetességek értelmezését ez esetben viszont nem a szinkronizáláshoz hasonló elkényelmesedés gátolja (a szinkronizált film párbeszédeit akár a konyhából is halljuk, értjük szendvicskészítés közben), hanem a felirat elolvasására való koncentrálás. Mivel viszonylag hűségesebb egy feliratozott kópia az eredetihez, ezáltal valamelyest vonzóbbá tud válni az igényesebb néző számára. Azonban nem föltétlenül esztétikai szempontból lesz azzá: a tévé (a filmtípusoktól függetlenül) gyakran például nyelvtanári szerepet tölt be, nyelvi nyersanyaggá és példatárrá válik a nyelvtanulás nemcsak tudatos, hanem spontánabb formáiban is, ezáltal pedig a képiséggel szemben aránytalanul fölértékelődik benne a mozgóképek nyelvi aspektusa.

A nyelviségnek a vizuális megjelenéshez viszonyított fölértékelődése egyébként más-más aspektusokkal, ám a mozgókép intézményesített nyelvi fölülírásainak mindkét változatában jelen van, hisz mindkettő érezhetően kollázsjellegű, és mindkettő *a nyelvi megértésnek rendeli alá a film egészének jelzéseit*. Így például annak érdekében, hogy a felirat olvasható legyen, akár fekete sávval is „kitörölnek" a képből, a szinkronizálás pedig úgy beszélteti az idegen korok, messzi földrészek vagy fantáziavilágok lakóit, mintha a szomszédaink lennének, miközben felszámolja a nyelvi sokszínűséget, a nyelv „helyhez kötöttségét", eredeti szocio-kulturális kifejező értékét, másfelől pedig sajátos

[39] Mindezeknek a pontos percepcióbeli hatását megfelelő empirikus vizsgálatokkal lehetne igazolni.

nyelvhasználatbeli hatásokkal „dúsítja föl" a szórakoztató célú vagy esztétikai jellegű filmélményt.[40]

Mindez természetesen általában nem kizárólag általános esztétikai, hanem legalább egyforma legitimitással antropológiai vagy befogadás-pszichológiai kutatási téma. Míg az előbbi megközelítésekben akár másodlagos jelentőségűnek is ítélhetjük, addig a filmet médiumközi viszonyaiban néző megközelítésben viszont ennek a fajta átírásnak kiemelt figyelmet kell kapnia, hisz épp a medialitás vonatkozásában keletkeznek jelentésmódosító törések.

Anélkül, hogy ezt az áttekintést lezártnak tekinthetnénk, a gondolatvezetés logikáját fölülvizsgálva, végső soron úgy tűnik, hogy általában véve a film szöveg-, de méginkább szövet-, *szövedékszerűként* való feltételezése, különösen az intertextuális kapcsolatok előtérbe helyezésével, a *palimpszeszt* metaforájával alkalmas a film más közlésformák és szövegek felé való nyitottságának érzékeltetésére. A textualitás szemlélete ugyanakkor bizonyos tekintetben félrevezetően univerzalizáló lehet, mert igaz ugyan, hogy ez egységes fogalomkészlettel értelmezi a különböző szövegeket, a filmbeli médiumközi viszonyok, és átalában film komplex *köztesség*ként feltételezhető (mindig multimediális jellegű) medialitása, a médiumok szövet(szerű)ségén túli „szövetségei", viszonyai szempontjából leíró képessége mégiscsak korlátozott. A deleuze-i *rizóma* képzetét nézve, azt látjuk, hogy az jelentősen plasztikusabb modellként szolgálhat. „A rizóma nem kezdődik és nem végződik, mindig középen van, a dolgok között, köztes lény, *intermezzo*. A fa leszármazás, a rizóma viszont szövetség, csak szövetség. [...] A dolgok *közötti* egy nem lokalizálható viszonyt jelöl, nem mozgást egyikből a másikba és fordítva, inkább merőleges irányt, keresztmozgást, mely egyiket és a másikat is magával ragadja, kezdet és vég nélküli patak: a két partot lassan mossa." – olvashatjuk Deleuze–Guattari híres szövegében (1996). Ugyanakkor viszont ez a modell is bizonyos nézőpontból

[40] Nem tudom végeztek-e valaha olyan felmérést, amelyből pontosan látni lehetne milyen hatással van a szinkron megléte vagy hiánya a tévénézők nyelvi kompetenciájára, nyelvtudására. Spontán tapasztalataink e téren (lévén hogy Romániában a feliratozásnak van hagyománya, és ennek a gyakorlatán nem változtattak a rendeszerváltás után sem) arra utalnak, hogy a feliratozással megőrzött kétnyelvűség a nyelvi készségek fejlesztésének kedvez, az idegen nyelvek általa könnyebben válnak „otthonossá", a kiejtés és az idiómahasználat elsajátítása „természetesebben" zajlik. A feliratozás azonban valószínűleg az egyéb (társadalmi) tényezők hatására kialakult kevertnyelvűség fenntartását is elősegíti. (Különösen, ha figyelembe vesszük azt az esetet, ami a romániai magyarokra érvényes, akik számára adott esetben mind a hangzás mind pedig a feliratozás nyelve idegen.) Másfelől viszont a szinkron, amely például a Románia területén is fogható magyar tévéadók műsoraiban hallható, és anyanyelvűsége miatt igen sokirányú és jelentős pozitiv szerepet tölt be a kisebbségben élő magyarok szellemi életében, tagadhatatlanul egy bizonyos regionális nyelvhasználatot (többnyire a budapesti utcanyelv fordulatai, kiejtés- és hanglejtésmintái által dominált nyelvhasználatot) általánosít és terjeszt, ezáltal pedig nyelvi hatásában – talán nem is mindig kívánatos módon – uniformizál. A követendő norma szintjére emel egy amúgy eléggé rövid „szavatossági idővel" rendelkező televíziós „konzervnyelvet". Mindkét esetben a mozgókép (mozi- és tévéváltozata) komoly nyelvi szocializációs tényezőként van jelen az életünkben.

túlságosan egyneműsítő jellegű: a *fa* helyett a *fű* organikus metaforája nem általában, hanem olyan mozgóképi médiumkapcsolatokra alkalmazható igazán, melyeket már nem lehet fölépítményszerűen értelmezni egy narratíva keretében, hanem csupán leírni (ide sorolhatók Godard filmjei, amelyekre amúgy is előszeretettel alkalmazzák a metaforát[41]).

Az intermediális kapcsolatok általános szemantikája és poétikája szempontjából talán nem is fontos föltétlenül kijátszani egyik metaforát a másik ellen, vagy dönteni a palimpszeszt vagy a rizóma (vagy egy újabb metafora) javára, hisz mindkét gondolatkörben nyitottként értelmeződik a mozgókép. Az elsőből a rétegeltség nem strukturális jellegű variációi (el- vagy átfödések, kollázshatások, átírások, áttetszőségek stb.) lehetnek érdekesek, a másodikból a lokalizálhatatlan térben végbemenő „köztességek" folyamatai. Az általánosítható elveken túl azonban a mozgóképi szemantika kutatásában a mediális kölcsönhatások valódi természetének, perceptív és jelentésképző mechanizmusainak a feltárása még alapos vizsgálatokat igényel. Poétikai szempontból mindenestre a film különböző mediális vetületeinek *egymásba* és *egymásracsúszásait*, *egymásban való tükröződéseit* vagy töréseit, belső feszültségeit és az ebből generálódó viszonyjelentéseket, (amelyek akár textualizálódhatnak, vagyis vissza is íródhatnak a filmbe az önreflexió nyílt vagy burkolt technikái révén) azonban máris külön figyelembe lehet venni és hangsúlyozni ahhoz, hogy a mozgóképről alkotott elképzeléseink valóban kimozdulhassanak egyrészt az abszolút értelemben vett autonóm filmművészet (és monomedialitás) ideáljának képzetköréből, másrészt pedig legfőképpen ahhoz, hogy a mediális hibridizációra hajlamos, és a gyakorlatban a klasszikus filmalkotásokat is átkódolásban sokszorosító mozgókép mindegyre átrendeződő relációit értelmezni tudjuk.

PETHŐ ÁGNES

IRODALOM

Arnheim (1977) = Rudolf Arnheim, *Új Laokoón*. In: Kenedi János (szerk.) A film és a többi művészet. Gondolat. Budapest. 83–125. (A tanulmány eredetileg 1933-ban jelent meg.)

Barthes (1996) = Roland Barthes, *A műtől a szöveg fele*. In: A szöveg öröme. Osiris. Budapest. 67-75.

Barthes (1997) = Roland Barthes, *A harmadik értelem*. Kutatási jegyzetek Eisenstein néhány fotogramjáról. *Filmspirál* (2) . 7: 1–15 (Első megjelenés: 1970).

Bazin (1995) = André Bazin, *A nyitott filmművészetért*. Az átdolgozás védelmében. In: Mi a film? Esszék, tanulmányok. Osiris. Budapest. 79–100.

Bazin (1995) = André Bazin, *Korunk nyelve*. In: Mi a film? Esszék, tanulmányok. Osiris. Budapest. 7–15.

Ben-Porat (1976) = Ziva Ben-Porat, *The Poetics of Literary Allusion*. *PTL* 1: 105–28.

[41] Lásd például Patton elemzését a *Sauve Qui Peut (La Vie)*-ről, amelyet egy rizomatikus filmnek, vagy film-rizómának tekint (1986).

Bíró (1976) = Bíró, Yvette, *A hetedik művészet. (A film formanyelve. A film drámaisága.)*, Osiris. Budapest.
Bochenska (1974) = Jadwiga Bochenska, *A filmkép mint jel.* In: Török László (szerk.): Látvány és valóság. Kriterion. Bukarest. 58–80.
Bordwell (1966) = David Bordwell, *Elbeszélés a játékfilmben.* Magyar Filmintézet (Eredetileg: 1985-ben.). Budapest.
Chatman (1984) = Seymour Chatman, *What Novels Can Do That Films Can't (and Vice Versa).* In: W.J.T. Mitchell: On Narrative. University of Chicago Press. Chikago-London. 117–37.
Dayan (1976) = Daniel Dayan, *The Tutor-Code of Classical Cinema.* In: Bill Nichols (ed.): Movies and Methods. An Anthology. University of California Press. Berkeley–Los Angeles. 438-451.
Deleuze (1996) = Gilles–Guattari Deleuze, Félix, *Rizóma.* Ex-Symposion, 15–6. (Az idézetek forrása http://www.c3.hu/~exsymposion/IITML/fu/deleuze/foszoveg.htm)
Genette (1982) = Gérard Genette, *Palimpsestes: La littérature au seconde degré.* Seuil. Paris.
Helman (1982) = Alicja Helman, *A zene és a szó jelfunkciója a filmi közlésben.* In: Ksiazek-Konicka, Hanna–Helman, Alicja–Hopfinger, Maryla (szerk.): A tömegművészetek szemioti-kájának problémáiról. Lengyel film- és televízióelméleti tanulmányok. Magyar Filmtudományi Intézet és Filmarchívum. Budapest. 50–104.
Jons (1984) = Bethany Johns, *Visual Metaphor: Lost and Found.* Semiotica 52. 3/4: 291–333.
Kovács (1997) = Kovács András Bálint, *Film és elbeszélés.* Korona Kiadó. Budapest.
Kreidl (1980) = John Francis Kreidl, *Jean-Luc Godard.* Twayne Publisher. Boston.
Morin (1976) = Edgar Morin, *Az ember és a mozi.* Magyar Filmtudományi Intézet és Filmarchívum. Budapest.
Paech (1998) = Joachim Paech, *Intermedialität.* In: Texte zur Theorie des Films. Reclam. Stuttgart. 447–75.
Paech (2000) = Joachim Paech, *Artwork – Text – Medium.* Steps en route to Intermediality *http://www.uni-konstanz.de/FuF/Philo/LitWiss/MedienWiss/Texte/interm.html*
Patton (1986) = Paul Patton, *Godard/Deleuze: Sauve Qui Peut (La Vie). Frogger*, no.20.
Riffaterre (1971) = Michael Riffaterre, *Essais du stylistique structurale.* Flammarion. Paris.
Ropars-Wuilleumier (1982) = Marie-Claire Ropars-Wuilleumier, *L'instance graphique dans l'écriture du film. "A bout de souffle, ou l'alphabet erratique". Littérature.* 46. Mai. 59–82.
Ropars-Wuilleumier (1990) = Marie-Claire Ropars-Wuilleumier, *Écraniques. Le film du texte.* Presses Universitaires de Lille.
Stam (1992) = Robert Stam, *Reflexivity in Literature and Film. From Don Quijote to Jean-Luc Godard.* Columbia University Press. New York.
Szilágyi (1983) = Szilágyi Gábor, *Film és cselekmény. A szöveg/cselekmény fogalma és modellálása a filmben.* Magyar Filmtudományi Intézet és Filmarchívum. Budapest.

FILMUL CA PALIMPSEST

(Rezumat)

În textul cinematografic sunt prezente în mod simultan diverse sisteme semiotice, între care se nasc relaţii specifice. Datorită acestui fapt cinematograful se poate defini şi prin relaţiile sale intermediale. Filmul, ca mijloc de comunicare, se prezintă ca o ţesătură de medii, în consecinţă el poate fi considerat ca un palimpsest de mai mult ori rescris, în care relaţiile dintre diferitele inscripţii mediale devin relevante. Universul textual mai larg în care filmul, ca text, se încadrează, este şi el, de fapt, un univers intermedial cu care fiecare creaţie în parte îşi stabileşte legăturile sale explicite şi implicite şi din care, prin natura sa iconică, filmul poate integra alte texte sau fragmente de texte. Astfel văzut, filmul nu mai este un simplu hibrid medial în sensul unei metafore sugerând o formaţie compactă şi organică, ci o textură multimedială şi intermedială.

Dintre problemele specifice cinematografului intermedial, lucrarea tratează trei aspecte ale filmului care se manifestă ca reinscripţii în cadrul texturii cinematografice. Mai întâi, se tratează problemele teoretice ale citatelor explicite şi implicite din film, cu exemple concrete luate din filmele lui Francois Truffaut, Jean-Luc Godard şi Pedro Almodovar. Se remarcă rolul stratificărilor intertextuale şi intermediale, posibilităţile de marcare a citatelor implicite şi explicite, diferenţa dintre citatele asimilate diegetic şi citatele extradiegetice. În al doilea rând, se discută adaptările cinematografice şi relaţia dintre literatură şi film. Se expun mai multe modalităţi de adaptare: adaptarea intertextuală (la nivelul scenariului) şi adaptarea reflexivă sau intermedializată. Capitolul final se concentrează asupra transcrierilor mediale ale subtitrării şi sincronizării filmelor de cinema în televiziune. Se discută diferenţele mediale ale acestor tehnici şi transformările care se reflectă în semantica filmelor drept urmare a acestor diferenţe de medialitate. O foarte importantă consecinţă a ambelor tehnici este o evidenţiere a limbajului verbal scris sau oral faţă de limbajul imaginilor. Ca exemplu, se fac referiri la transcrierile diferite ale prologului dinaintea filmului *Le mepris* de Jean-Luc Godard.

În concluzie, se arată că, din punct de vedere poetic, diferenţele mediale dintre diferitele componente ale cinematografului pot fi generatoare de diverse tensiuni şi acest lucru este deosebit de important, deoarece acestea se oglindesc în însăşi semantica filmului sau se pot „reînscrie" în text sub forma tehnicilor reflexive.

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK
XLV. évf. 2001. 1–2. szám

A FORDÍTÁS SZEMIOTIKAI ELEMZÉSE

Bevezetés

Ebben a tanulmányban a fordítás szemiozisát, azaz jel- és jelentés- alkotó folyamatát mutatjuk be egy strukturális-funkcionális keretben. Fordításon nemcsak a konkrét, már lefordított szöveget értjük, hanem a folyamatot megelőző feltételeket, a benne résztvevők jelenlétét és kapcsolatát (szerzők, szövegek), megnyilvánulásának pszicho-szocio-kulturális feltételeit is. A magyar nyelv terminológiája a finnével vagy a németével szemben nem különíti el a fordítás elvont és konkrét jelentéseit (vö. *Übersetzung, Übersetzen, käantaminen, käännös*). Továbbá a nemzetközi diszkurzusban a fordítás tanulmányozására használt különböző elnevezések jelentek meg, mint az angol szakirodalomban a *Translatology, Science of Translation, Translation Studies*. A magyar terminológia a fordítás tudománya megjelölést részesítette előnybe a fordításról készült elemzések összefoglaló jelölésére. A fordításelmélet ennél szűkebb jelentéskörű terminus, az elméleti munkák gyűjtőneveként használjuk. Az elnevezések ideológiai hátterére itt nem térünk ki, hisz megközelítésünk szempontja sem nem történeti, sem nem ideológiai. Egyszerűen a fordítás és a fordítástudomány alakokat használjuk diszkurzusunk során.

Megközelítésünket szemiotikusnak nevezzük abban az értelemben[1], hogy a fordítás propedeutikus szerkezetének szemléltetésére törekszünk. Ezt három szint elkülönítése által tesszük meg, melyek a következőek: 1. elementáris vagy mély szint, 2. narratív vagy felszín szint, 3. diszkurzus vagy manifesztum szint.

Mivel különböző szintek leírására, valamint azok komponensei összjátékának bemutatására törekszünk, megközelítésünk egyben strukturális-funkcionális jellegű. Mindenesetre e felállított propedeutikus szerkezetnek rugalmasnak kell lennie ahhoz, hogy az adott fordítási helyzetnek megfelelően kibővíthető és árnyalható lehessen anélkül, hogy állandóan a szerkezeten kellene módosítani.

A tanulmány következő alegységeiben röviden tárgyaljuk a fordítás eddigi szemiotikai megközelítéseit (1.1), majd saját elméletünk kidolgozása következik három alfejezeten át (1.2 elementáris szint, 1.3 narratív szint, 1.4 diszkurzus szint), melyet gyakorlati példákkal szemléltetünk. Példáink többsége természetesen a számi, azaz lapp[2] költészetből származik, de a felállított szerkezet más kódok

[1] Lásd Pavis P., *Dictionnaire de Théâtre*. Dunod. 1996. 6.

[2] A lappok lélekszáma 50–80 000 között van aszerint, hogy az illető országok (Oroszország, Finnország, Svédország és Norvégia) milyen kritériumokat szabnak a lappság meghatározásának. Saját területükön kisebbségként élnek, és tíz eltérő lapp nyelvet beszélnek.

közötti fordítások elemzésére is alkalmasnak bizonyulhat, azaz Jakobson terminusát használva, interszemiotikai[3] szinten is.

1. A fordítás szemiotikai megközelítései

A fordítástudomány és a szemiotika az utóbbi évtizedig többnyire elkerülte egymást, egymást megtermékenyítő tanulmányok viszonylag csekély számban készültek. Habár Jakobson 1959-es tanulmánya kedvező fogadtatásban részesült, nem követte azt mélyebb elemzés, még a szerző részéről sem. Az 1980-ban megjelent *Semiotik und Übersetzen* szerzői előszavában található a következő jogos megállapítás: *Für eine Semiotische Theorie des Übersetzens und der Übersetzung ist die Zeit noch nicht reif.*[4] Ezt az álláspontot húzzák alá közvetve vagy közvetlenül a kötet tanulmányai is. Jelenleg számos tanulmány minősíti önmagát szemiotikusnak, azonban ennek az önjelölésnek gyakran nincsen tudományos indokoltsága.[5]

A fordítás első szemiotikai megközelítéseinek termékeny alapot jelentett a saussure-i alapokról kiinduló, úgynevezett szláv iskola képviselőinek munkássága (Jakobson, Lotman, Levý).[6] Lotman kultúrszemiotikai elmélete nagy hatással volt például Toury, Even-Zohar, van den Broek[7] irodalmi fordításokról szóló elmélkedésére. Levý 1963-as tanulmánya az irodalmi fordításról még ma is alapvető műnek számít.[8] Sokkal kevesebb tanulmány készült a peirce-i szemiotikai gondolkodást alapul véve[9], melyek közül Gorlée tanulmányai a legeredményesebbek. Mégis általánosan elmondható ezekről a tanulmányokról, hogy a szemiotikai megközelítést nem a fordítási rendszer belső világából próbálták levezetni, hanem egy már meglévő fogalomtárral, elméleti vázzal vizsgálták a fordítás valamely részjelenségét. Stratégiai szempontból ezek a tanulmányok nem különböznek a nyelvészeti, pszicholingvisztikai, kommunikáció-elméleti és egyéb jellegű megközelítésektől.[10]

---

[3] Jakobson, R., *On linguistic aspects of translation.* In Chesterman A. ed. 1989. Readings in Translation Theory. Helsinki. 53–61.

[4] *A fordítás szemiotikai elméletének létrehozásához az idő még nem elég érett.* Wolfram Wilss, Kodikas 4. 5.

[5] Lásd Hermans, Th., *Introduction.* in Hermans, Th. ed. Translation Studies and a New Paradigm. London, 1985. 7–15.
Hatim, B. – Mason, I., *Discourse and the Translator.* London, 1990.

[6] Lásd Barchudarow, L., *Sprache und Übersetzung.* Leipzig, 1979.

[7] Lásd Toury, G., *Translation: A cultural-semiotic perspective.* In: Encyclopedic Dictionary of Semiotics. Approaches to Semiotics 73. ed. Sebeok, Th. 1986. 1111–24.; Even-Zohar, I., *Polysystem studies.* Poetics Today, 1990. 11/1.; van den Broeck, R., *Verschuivigen in de stilistiek van vertaalde literaire teksten.* Linguistica Antverpiensia 22., 1985.

[8] *Umění překladu.* Praha., németül: *Die literarische Übersetzung. Theorie einer Kunstgattung* ford. Schamschula, W. Frankfurt am Main. Bonn, 1969.

[9] Lásd Johansen, I. D., *Dialogic Semiosis.* Bloomington, 1993; Gorlée, D. L., *Semiotics And The Problem Of Translation. With Special Refference to the Semiotics Of Charles S. Peirce.* Approaches to Translation Studies 12. 1994.

[10] A különböző nézőpontú megközelítésekről vö. Klaudy Kinga könyvének megfelelő részeit, *A fordítás elmelete és gyakorlata.* Budapest, 1994.

Az alább bemutatott szerkezet abban különbözik az eddigi fordítás-elemzésektől, hogy megpróbálja a fordítás generatív folyamatának az alapját bemutatni. Ugyanakkor nem állít fel követelményeket a fordításban résztvevő feleknek, pusztán konstatálni próbálja a tényeket. Erre az alapra viszont ráépíthetőeknek véljük az eddigi elméleteket.

2. A fordítás elementáris szintje

Szemben a fordítás diszkurzus szintjével, ahol a fordítási folyamat tér- és időbeli megnyilvánulásának sajátosságait elemezzük, és szemben a narratív szinttel, ahol a fordításban résztvevő komponensekre, azok egymás közötti viszonyára vetünk hangsúlyt, elementáris vagy alapszinten a fordítás jel- és jelentésteremtő feltételeinek összjátékát figyelhetjük meg. Ezen a szinten a folyamatból a szemiozis kap nagyobb hangsúlyt, a következő, narratív szinten a fordítás, mint kreatív folyamat különböző kódok között, míg a harmadik, diszkurzus szinten a fordítás, mint interpretációs tér lesz az alaposabb elemzés tárgya.

A fordítás szemiozisát létrehozó elemek felállításához a saussure-i kettős, jelölt és jelölő, jelfelosztást szűknek találjuk, mivel a későbbi kommunikációs folyamat létrejöttéhez szükségünk van az *értelmezettre*, Peirce-szel mondva: interpretánsra is. Azaz úgy is mondhatjuk, hogy a fordítás jelezési modellje a következő három összetevőből áll: 1. a jelölt szöveg, 2. a jelölő szöveg, 3. az értelmezett szöveg.

2.1. A jelölt szöveg

A jelölt szöveg a kiinduló szöveg, melynek tartalmaznia kell a saját maga lefordíthatóságának lehetőségét. Mallarmét a fordítás szempontjából parafrazálva: minden szöveg tartalmazza újramondhatóságának összjátékát. A fordíthatóság a jelölt szöveg lényegi tulajdonságai közé tartozik. Ha nem, akkor a fordítás nem jöhet létre. Ebből a szempontból a lapp jojkák azon rétege, melyek partikuláit nem verbális, hanem expresszív egységként lehet értelmezni, olyan, mint a buddhista mantrák: a maguk nemében lefordíthatalanok. Mert hatásuk, és ez létük lényege, egy bizonyos kód megváltoztathatatlan enunciációjához tartozik.

A jelölt szöveg fordíthatóságbeli tulajdonságainak lefedése más irányból is történhet. A számi költészet sajátos megnyilvánulása a számi nyelven keresztül történik, és amíg ez dekódolhatatlan egy másik jelrendszert használó közösség egyénei által, addig szintén nem jön létre fordítás. A számi szöveg úgy viselkedik, mint például egy meg nem fejtett sumér felirat. Ennek nemcsak az elmúlt évszázadokban volt hátulütője a számi kultúrtermékek terjedésében, hanem még napjainkban is. A közvetítő nyelven keresztül történt fordításoknak sokkal több lehetőségük nyílik az önkényes megoldásokra, minthogy a közvetítő nyelvet igénybe vevő fordítók nem érzékelhetik az eredeti szöveg kódjához tartozó árnyalatokat. Például Olaus Sirma két versjojkáját Schefferus 1673-as kötetében

latin prózafordításban is közzétette, ám a latin szövegek a szerző svéd nyelvű háttér fordításán alapszanak. A következő évtizedek során számos olyan fordítás született, amely szabadossága miatt valójában nem nevezhető fordításnak a kiinduló szöveg formai és tartalmi szoros olvasatának és közvetítésének mellőzése miatt. Ezeket a korai fordításokat Andreas F. Kelletat publikálta a *Trajekt* folyóirat 1982/2-es számában. Számos szerző fordításával egybevetve – mint pl. Daniel Georg Morhof (1682-ben), Ambrose Philip (1712-ben), Qlizabeth Rowe (1737 körül), Ewald Christian von Kleist (1757-ben), Johann Gottfried Herder (1771-, '73-, '79-ben), Johan Ludvig Runeberg (1832-ben), Elias Lönnrot (1840-ben) -- Schefferus latin fordításaihoz tartalmilag leginkább Johann Gottfried Herder fordításai állanak közel. De ő is, akár a többi 'fordító', teljesen mellőzi a prozódiai sajátságokat, és a befogadó kultúra igényeihez idomítja Sirma verseit.

A jelölt szöveg nemcsak kódbeli sajátosságai miatt veszíthet fordíthatóságából, hanem bizonyos helyzet meghatározottságaiból eredően is. Itt most politikai körülményekből adódó okokra nem térünk ki, pedig a szovjet kultúrpolitika történetéből amúgy bőven lennének adatok. Példánk egy kortárs szami költő, Nils-Aslak Valkeapää 1988-ban megjelent *Beaivi, Áhcázan* kötetéből való. E kötetnek számos fordítása jelent meg – norvégul 1990-ben, finnül 1992-ben, magyarul 1997-ben, angolul 1998-ban –, úgy, hogy a 272. és a 273. verseknek az eredeti nyelven kellett maradniuk. Emezek fordítása valóban számos nehézséget rejt magában a rénszarvassal kapcsolatos terminológia és az eufemizmusok miatt, de a fordításnak nem a fordítók részéről volt akadálya, hanem a szerző kikötését kellett követni, mely szerint ezeket nem szabad lefordítani. Úgy viselkednek e versek, mint a kötet, avagy a nyelvi szerződés pecsétje.

2.2. A jelölő szöveg

A jelölő szöveg szoros kapcsolatban áll a jelölt szöveggel, ennek fordíthatósága és saját maga a fordítás megvalósíthatósága révén. Azaz itt már nem a lehetőség a fontos, hanem a fordítás története. A jelölő szövegnek képesnek kell lennie a jelölt megnevezésére, annak kifejezésére, amihez ontológiailag szorosan kapcsolódik. Walter Benjamin árnyaltan fejezi ki ezt a viszonyt *A műfordító feladata*[11] című esszéjében: *„Az, hogy a fordíthatóság némely mű lényegi eleme, nem jelenti, hogy fordíthatósága önmaga számára lényegi, hanem csak annyit, hogy az eredeti művekben meglévő bizonyos jelentés a művek fordíthatóságában nyilvánul meg. Nem szorul magyarázatra, hogy az eredeti mű számára a legjobb fordítás sem jelenthet soha semmit. A fordítás ennek ellenére szoros összefüggésben áll az eredetivel: a mű fordíthatósága révén. Sőt, ez az összefüggés annál bensőségesebb, mert az eredetinek semmit sem jelent.[...] Hiszen a fordítás későbbi, mint az eredeti mű, és jelentős művek esetében – mivel ezeknek sosem a születésük korszakában adódik választott fordítójuk – a mű továbbélésének stádiumát jelenti."*

[11] 1980. In: *Angelus Novus*. Ford. Tandori Dezső. 69–86.

Míg egy fordítási szemiozis során pusztán egyetlen jelölt szövegről beszélhetünk, addig a jelölők száma végtelen lehet a társadalmi és individuális kódok sokasága miatt. Ha a közösségi kódokat vesszük figyelembe, azt mondhatjuk, hogy a lapp költészet fordítására a finn nyelv mutatkozik a legrugalmasabbnak. Ez nemcsak azzal motiválható, hogy genetikailag a lapphoz legközelebb a finn nyelv áll, nem kevésbé grammatikája, hanem azzal is, hogy művelődéstörténetileg és areálisan szintén a lapp nyelvet a legszorosabb szálak fűzik a finnhez.

A fordítás azonban törölhető a jelölő szöveg által is. A fentebb említett Olaus Sirma verseinek különböző nyelvi változatai nemcsak azért nem nevezhetőek fordításoknak, mert a kiinduló kód megnyithatatlan a befogadó kód által, hanem a jelölő túlságos önállósága miatt is. Ha a jelölő szövegből nézünk vissza annak jelöltjére, és ezt a jelöltet a jelölt Sirma szövegeihez hasonlítjuk, akkor ezek nagyon laza kapcsolódását látjuk. Bizonyos szövegek lerövidítik, mások terjedelmesebbé teszik a kiinduló verset. Sirmának az utóbbi évtizedekben készült versfordításai filológiai szempontból sokkal pontosabbak, mint például Pekka Sammallahti 1976-os finn, Manfred Peter Hein 1981-es német, Bede Anna 1983-as magyar, Keith Bosley 1993-as angol fordításai.

2.3. Az értelmezett szöveg

A fordítás szemiozisának alapszintjén különösen fontos az értelmezett, avagy az interpretáns szöveg, amely nemcsak azt teszi lehetővé, hogy a szöveg egy új generatív folyamatban vegyen részt, hanem hogy be is illeszkedjen egy adott, új szövegvilágba. Az értelmezett, pontosabban az értelmezendő, értelmezhető szöveg lényegi tulajdonsága a befogadó részéről történő dekódolhatósága, értelmezhetősége. Az értelmezett szöveg bár szorosan kapcsolódik a jelölt szöveghez, mégsem hagyhatja figyelmen kívül a jelölő szöveg létét, hiszen a fordítási folyamat keretén belül nemcsak egy jelölő szöveg létezhet, hanem számos. Az értelmezett szövegnek pedig annak ellenére, hogy egy bizonyos jelölőre megy vissza, annyi variánsa létezik, ahány olvasója, befogadója. Az értelmezett szöveg szintén nem köteles, hogy a jelölő fordításról tudomást vegyen, arra visszautaljon, sőt, a jelöltről sem, ez azonban a fordítás nullifikációját jelentheti. Számos olvasó úgy olvas irodalmi műveket, hogy azok fordított voltát teljesen mellőzi.

Ha a jelölt szöveg nem rendelkezik értelmezendő minőséggel annak valamely sajátossága miatt, a fordítás szintén nem lesz nyitott, generatív folyamat. Erre példa lehet egy egyetemi hallgató által elkészített lapp vers fordítása, melyet, ha nem bocsájt olvasók rendelkezésére, a fordításról nem lesz tudomásunk. Azaz, ha bármelyik szöveg csupán önmagára referál, akkor a fordítás szemiozisa nem jöhet létre.

Az értelmezett szöveg azonban legalább két utalást tartalmaz az ontológiailag őt megelőző szövegekre. Az egyik a szerző neve, mely a jelöltre utal, a másik a fordító neve, amely a jelölőre utal. Mint a jelölt és a jelölő szöveg, az interpretáns szöveg is önálló jel. Bennük ugyanarra a dinamikus tárgyra[12], azaz szemantikai realitásra való reflektálás a közös.

[12] E peirce-i fogalomról l. például Gorlée 1994. 53–6.

Az értelmezett, a jelölt és a jelölő szövegek között az átkódolások és dekódolások folyamatai során számos információ elvész, ugyanakkor új információk jelennek meg, ez azonban a fordítási szemiozis lértejöttének velejárója. A fordító nem adhatja pontosan ugyanazt vissza, amire a szerző gondolt verse megírása során, az olvasó pedig nem láthat bele a fordító 'piszkozat füzetébe', így az elindított szövegnek módosulnia kell. Az ideális értelmezett szöveg *majdnem* egy az ideális jelölő szöveggel, és ez *majdnem* egy a jelölt szöveggel. Ha az értelmezett szövegből még tovább mennénk újabb szövegeket/fordításokat hozva belőle létre, azoknak a jelölthöz és a jelölőhöz való kapcsolatuk egyre lazább és lazább lesz. Hasonló nehézségei vannak annak a fordítási láncolatnak, amelynek mentén a fordítói szerep több személy között van felosztva. Ez a lapp költészet fordításainál nagyon gyakori eset. A finn Pekka Sammallahti, a magyar Képes Géza, valamint Domokos Johanna műfordítókon kívül a számi költészet műfordítói nyersfordítókkal dolgoznak. Ez viszont megnövelheti a félreértések, a nem megfelelő interpretálások lehetőségeit.

2.4. Példa

Tegyük fel, hogy van két szövegünk, amelyekről csak azt tudjuk, hogy egymás fordításai. Milyen jelölőt fogunk feltételezni? Megmodhatjuk-e, melyik előzi meg ontológiailag a másikat?

Lássunk erre egy példát. Íme a következő két szöveg:[13]

MY HOME IS IN MY HEART
it migrates with me

The yoik is alive in my home
the happiness of children sounds there
herd-bells ring
dogs bark
the lasso hums
In my home
the fluttering edges of gáktis
the leggings of Sámi girls
warm smiles
My home is in my heart
it migrates with me

Mu ruoktu lea mu váimmus
ja dat johtá mu mielde

Mu ruovttus eallá luohti
gullo mánáid illudeapmi
Biellut skállet doppe
beatnagat cillet
suohpan njurggasta
Mu ruovttus slivggodit
láddegávtti heallit
sámi nieiddaziid biddojuolggit
liegga modji
Mu ruoktus lea mu váimmus
ja dat johtá mu mielde

Formailag a két szöveg hasonló a sorok számát, a központozást, a strófák tagolását, továbbá az elsõ két sor versvégi ismétlését, a kis és a nagy betûk

[13] Magyarul: „*Az én otthonom a szívemben van/ elkísér mindenüvé// Az én otthonomban zeng egy dal/ gyermekek örvendezése/ kolompok kolompolása/ kutyák csaholnak/ lasszó süvít/ Az én otthonomban posztókabátok/ színes szegélyei ringanak/ Számi lányok fehér rénbőrharisnyás lába/ meleg mosolya// Az en otthonom a szívemben van/ elkísér mindenüvé*" Bede Anna fordítása 1983. 432.

használatát tekintve, kivéve az elsõ sort, valamint a *Sámi/sámi* alakokat, amelyeket a vers terében ugyanott találunk. Ha a versek dinamikus tárgyát leírjuk, akkor ezek nagyon hasonlóak lesznek.

Az egyik szövegben azonban reáliákat találunk, amelyek nem tartoznak az alapkódhoz, azaz az angol szövegben a *yoik*, *gákti*, *Sámi* idegenül hangzik, míg ezek a legnagyobb természetességgel illeszkednek be a számi szövegbe. Ugyanígy a *herd-bells/biellut, lasso/suohpan, leggings/ biddojuolggit* párok számi szavai jobban találnak a számi kultúrához, mint az angolhoz. Így viszonylag könnyen juthatunk arra a következtetésre, hogy az eredeti a lapp szöveg, míg fordítás az angol. Ezt megerõsíti az a különbség is, hogy a lapp vers elsõ két sora jambusokban készült, de az angol nem. ugyanis a kötött forma nem jellemzõ a fordítások önkényes formabeli felvállalására, ha az az eredetiben nem található meg. A fenti döntésünk miatt a következõ jelölt – jelölõ – interpretáns háromszöget állíhatjuk fel:

jelölt szöveg,
fordította R. Salisbury, L. Nordstrom, H. Gaski

Mu rouktu lea mu váimmus
ja dat johtá mu mielde

Mu ruovttus eallá luohti
gullo mánáid illudeapmi

...

Mu ruoktus lea mu váimmus
ja dat johtá mu mielde

MY HOME IS IN MY HEART
it migrates with me
The yoik is alive in my home
the happiness of children sounds there
...
My home is in my heart
it migrates with me
jelölő szöveg
szerző: Nils-Aslak Valekapää

MY HOME IS IN MY HEART
it migrates with me
The yoik is alive is my home
the happiness of children sound there
...
My home is in my heart
it migrates with me
értelmezett szöveg
az angol nyelvi kódban
járatos olvasó

Ezen szövegek között viszonylag könnyű megállapítani az ontológiai vonalat. Abban az esetben, amikor a kiinduló szöveg nem tartalmaz közvetlen utalást saját nyelvére, irodalmára, kultúrájára, történelmi helyzetére, e sorrendet intuíciónkra hagyatkozva állapíthatjuk meg. A számi költészet alkotásaiban azonban nagyon gyakori a számi geográfiára való utalás (vö. helységnevek, sajátos természeti képek, mint pl. sarkifény, tarhegy), a számi tárgyi és szellemi kultúra elemeinek beépítése (vö. a számi sátor, gákti, azaz tipikus lapp posztókabát, szán, jojka) a sajátos faunára való utalás (vö. aranylile, mocsári hamvas szeder, zuzmó stb.).

Egy csekély olvasottsággal rendelkező olvasó viszonylag hamar ráérezhet arra a hangulatra, amely ezekből a versekből árad, különösen emlékeztetve más természeti népek nép- és műköltészetére.

3. A fordítás narratív szintje

A narratív szint a fordítás jelkomponenseinek elsődleges megvalósulását, helyzethez való kötöttségét vizsgálja. Ezen a szinten figyelembe vesszük a fordítási folyamatban résztvevő azon aktív komponenseket, melyek elsődlegesen járulnak hozzá a fordítás megvalósításához. Induljunk ki az elementáris szint összetevői megnyilvánulásának vizsgálatából.

3.1. A kiinduló izotóp (I1) és az értelmezett kiinduló izotóp (I2)

A jelölt vagy kiinduló szövegnek narratív szintbeli megvalósulása implikálja nemcsak a szerzőt és annak szövegét, hanem az olvasóját és a befogadott szöveget. Bár a szöveg formailag azonos, szubjektumával kapcsolatban másképp áll, azaz különböző szövegteremtő folyamatok zajlanak le. Ezért mondhatjuk azt, hogy a kiinduló szöveg két izotópon keresztül manifesztálódik. Izotópon olyan struktúrát értünk, amely alanyból (szubjektum), tárgyból (szöveg) és a kettő közötti sajátos szövegteremtő folyamatból áll össze, és egy folyamat bizonyos szintjén több ilyen felépítésű szerkezet különíthető el. A fordítás izotópjai a narratív szinten helyezkednek el, a fordítás szemiozisának megnyilvánulását segítik elő. Bár önálló egységek, a fordításban mégis szorosan meghatározzák egymást.

A jelölt szöveget megvalósító két izotópot előfeltételezi a szöveg léte, annak fordíthatósága, dekodifikálhatósága, értelmezhetősége. Azaz megkülönböztetünk: 1. kiinduló izotópot (I1), melynek összetevői: alanyként a szerző (S1), tárgyként az általa létrehozott szöveg (T1) és az alany és tárgy közötti szövegteremtő folyamat (F1), és 2. kiinduló értelmezett izotópot (I2), melynek összetevői: alanyként az olvasó (S2), tárgyként az interpretált kiinduló szöveg (T2) és az alany és tárgy közötti szövegteremtő folyamat (F2).

3.2. A cél-izotóp (I3)

Az elementáris szint jelölő szövegének narratív szintbeli megnyilvánulását a fordító biztosítja, aki létrehozza egy szövegteremtő folyamaton keresztül a kiinduló szöveg fordítását. Ezt az izotópot, mivel a magyar szakirodalom a célnyelvi jelzőt használja a fordított szöveg kódjának jelölésére, cél-izotópnak nevezzük. Így harmadik izotópunk a következőképpen írható le: 3. cél-izotóp (I3), melynek összetevői: alanyként a fordító (S3), tárgyként a lefordított szöveg (T3) és az alany és tárgy közötti szövegteremtő folyamat (F3). A cél-izotóp a narratív szint központi izotópja, hiszen az elementáris szint megvalósíthatósága elsődlegesen ennek aktivitásához kapcsolódik.

3.3. Az értelmezett cél-izotóp (I4)

Az alapszint interpretáns szövegének megnyilvánulása a fordítás olvasójának értelmezői tulajdonságához fűződik. Az olvasóra fontos feladat vár, hisz Peirce-szel mondva, *semmi sem jel addig, amíg jelként nincs értelmezve*[14]. A hozzákapcsolt izotópot értelmezett cél-izotópnak nevezzük el, amely különösen fontos szerepet játszik a fordítás diszkurzus szintjének formálásában. Negyedik izotópunk a következőképpen szervezõdik egybe: 4. értelmezett cél-izotóp (I4), melynek összetevői: alanyként a célnyelvi olvasó (S4), tárgyként az értelmezett célnyelvi szöveg (T4) és az alany és tárgya közötti szövegteremtő folyamat (F4).

A következõ alfejezetben ezeknek az izotópoknak egymáshoz való viszonyát vizsgáljuk meg.

3.4. Az izotópok egymás közötti viszonya

Az izotópok alanyai egymás közötti átjárhatósága tapasztalható. Az S1 szinte automatikusan felveszi az S2 szerepét műve elkészítésének végén, ugyanakkor egy másik kód ismeretének birtokában felveheti a fordító szerepét is. Ez a lapp költők esetében nagyon gyakori eset. Ennek okaira az első fejezetben utaltunk. Hasznos a költő saját eredeti szövegének minősítése végett is, mint a mű értelmi próbára tétele. Mivel számos lapp költő saját maga készíti el szövege fordítását, a fordítás elkészítésekor az S4 szerepkörébe is átkerül.

A fordító alanyi szerepköre kissé korlátozottabb. Fordításának elkészítéséhez át kell helyeződnie az interpretátorok funkciójába, mind az S2, mind az S4 szerepébe. Bár aktívan nem töltheti be az S1 pozícióját, mégis beleképzelheti magát, sőt bele kell képzelnie magát, hogy minél árnyaltabban tudja majd visszaadni a szöveg formai, tartalmi aspektusait. Számos esetben az S3 elõbb S2-ként közelítette meg a kiinduló szöveget, majd azután döntött a szöveg fordítása mellett. Így az S2 kiinduló szerepből járta be a többit. Az S4 lehet hasonló 'áldozata' a szövegnek, hisz elképzelhetjük azt, hogy létezik olyan olvasó, aki előbb fordításban ismerkedett meg a számi költészettel, majd pedig elbűvölve tõle, megtanult számiul, és így eredetiben olvashatja a verseket. Ezzel átlépett az S2 szerepkörébe, de az is megtörténhet, hogy fordítói vénával rendelkezve, újabb fordítások létrehozása mellett dönt (S3 szerep).

Az alanyok közötti pragmatikus függőséget szemléltethetjük a szövegek, azaz tárgyak, közötti pragmatikus függőségén keresztül. Hiszen T1 nélkül nem jöhet létre T2, T3, T4, továbbá T2 nélkül T3 és T4, valamint T3 nélkül T4. Ez a pragmatikus függőség meghatározza az izotópok szintagmatikus viszonyának kialakulását, azaz a fordítás mondatának belső láncolatát a következőképpen szemléltethetjük:

I1 ⟶ I2 ⟶ I3 ⟶ I4

[14] „Nothing is a sign unless it is interpreted as a sign" (Gorlée 1994, 56).

A fordítás 'mondatának' sajátossága, hogy komponensei, azaz izotópjai paradigmatikus viszonyban állnak egymással azáltal, hogy ugyanarra a szemantikai realitásra (R) kell többé-kevésbé visszavezethetőeknek lenniük. Ezt a következõképpen szemléltethetjük, ahol R1, R2... Rn az R-nek a kódok és az értelmezõk sajátosságai által meghatározott varriációira utalnak:

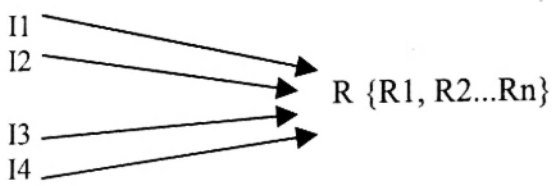

Az alany és a tárgy közötti szövegteremtő folyamat számos modalitással[15] kísérve nyílvánulhat meg. Előfordulhat az, hogy a fordítást a fordítónak kötelezően kell vagy választottan lehet elvégeznie például egyetemi szemináriumra, egy megrendelő kérésére. Ez a két modalitás, a *kell* és a *lehet*, jellemző lehet az olvasó szöveg megközelítésére is. Nagyon gyakori e két modalitás összekapcsolódása. A jelenlegi fordítási piac szempontjából viszont a számi fordításokra az utóbbi modalitás jellemző.

Ha a fordítási folyamat létrejön, ez egyben azt is jelenti, hogy az alany *képes* arra a cselekvésre, amelynek során egy szöveget befogad, és/vagy egy szöveget teremt, valamint hogy a folyamatnak megengedtetett, hogy létrejöjjön. Ne feledkezzünk meg arról sem, hogy vannak fordítók, olvasók, akik valóságos megszállottjai valamely irodalomnak, és teremtő folyamatukat a *szeretet* modalitása kíséri. Bizonyára ez utóbbi jellemezhette Képes Géza fordítói tevékenységét, valamint ez irányította saját fordításaim létrejöttét is.

Bahtyin karneválelméletét Riita Oittinen[16] a következõképpen használja fel a fordítási folyamat illusztrálására, melyet a mi esetünkben az izotópok komponensei dinamikus viszonyának szemléltetéseként is értelmezhetünk: *„A fordítás karneválja szerintem azt jelenti, hogy a fordító jóindulatúan ránevet a kiinduló szövegre, megérkezik hozzá, és azt profanizálva elkészíti sajátját. Azáltal, hogy a fordítói "én" találkozik a szöveg közvetítésével megjelenő "te"-vel, mind a kiinduló szöveg mind a fordító megújul. Átéléssel a fordítandó mű a célnyelvi formában is életre kel: a fordító tiszteli a kiinduló művet és szerzőjét, és olyan fordítást ad az olvasónak, mely él és lélegez. A fordítónak lehetősége van alámerülni a fordítás karneváli nevetésvilágába, nyitottnak lenni újabb hatásokra, állandóan átváltozni. A fordító szava félig idegen, félig sáját, belülről elindított szó, mely nem zárkózik el, de nem is végleges. Minden egyes új dialogikus kontextus állandóan új jelentéseket és új lehetőségeket nyit meg számára (Bahtyin 1979:166).*

---

[15] Lásd Greimas, A.J. *Du sens. Essais sémiotiques*. Paris, 1970.

[16] *Kääntäjän karnevaali*. Tampere, 1995. L. a Néprajz és Nyelvtudomány 1997/38-as számában megjelent recenziót, Domokos J. *A fordítás karneválja* címmel, 335–42.

A karnevál tehát vidám, félelem nélküli fordítás. A kiinduló szöveg nem magasan, a fordító hatósugarán kívül létezik, és általában a kiinduló szöveg nem egyetlen egy szöveg, hanem számos szöveg rétegződése, a fordítók tapasztalatainak és olvasatainak summája. A kiinduló szöveg az, amiként a fordító meghatározza: a fordító saját nézőpontja által a fordításból egész lesz. Amint a fordító a fordítandó szöveghez egészen közel lép, képes lesz szeretni és tisztelni azt. A fordító hűségessé válik szeretettjéhez, hiszen a szeretett olyan, amilyennek a szerető látja. A fordító a szerelmes szemével tekint a szövegre, és megnyilvánul a szeretkezésben.

A karneváli dialógushoz mindig hozzátartozik a kiegészítés és a kiegészülés. A fordító szava üres marad, ha nem egészül ki a másik ember szavával. A fordító a lefordított szöveg által nyújtja kezét leendő olvasói felé, akik részükről kiegészítik a fordító szavait ugyanolyan módon, ahogy a fordító a kiinduló szövegét. Mindezek során a fordító ad is, kap is: a dialógusban résztvevő felek így gazdagodnak, és folyamatosan életet teremtenek.

A fordító karneválja közvetlenséget, világiasságot, jóindulatot jelent. Jelenti a fordító láthatóságát, nyitott felelősségvállalást, és a célnyelvi olvasók figyelembe vételét. Az ún. hűség szerintem nem a kiinduló szöveg tisztelete, hanem az attól való félelem. Ha a nevetéssel a fordító nem űzi el félelmét, nem fogja tudni életre kelteni a célnyelvi szöveget. A fordító kötelessége, hogy merészen vegyen részt a karneválon, ahol nincsenek szereplők és külső szemlélők. A fordítás karneválján olyan végletek találkoznak, mint élet és halál, ármány és szerelem. Szintén karneválon találkozik az »én« és a »te«. Dialogikusan."

Akad még egy mozzanat, amit említésre érdemesnek találok a narratív szint vizsgálatakor, és ez struktúránkban a modalitás kérdésköréhez kapcsolódik. Viszonylag sokan foglalkoznak a költő, író lélekrajzával, sőt az olvasóéval is, de a fordító, a fordítás lélekrajzára kevés figyelem hárult. Walter Benjaminnál és Jacques Derridánál találunk tapogatózó kérdésfelvetést. Walter Benjamin a fordításról megjegyzi, hogy: *„[...] ez a nyelv [ti. az igazi nyelv], amelynek sejtésében és leírásában ott az egyetlen tökéletesség, amit a filozófus remélhet, ez rejtőzködik intenzíven a fordításokban. Nincs múzsája a filozófiának, és a fordításnak sincs múzsája"* (Tandori Dezső ford.) [17]

A műfordító feladata a fordítás során éppen ennek a nyelvnek a felszabadítása, saját nyelvébe való beemelése. Míg Benjamin a fordítást a költészet és az elmélet közé helyezi, és ezáltal a műfordítót a költő és a teoretikus közé, Derrida a bábeli jelképet körüljárva (mellyel a fordítás lét-törvénnyé válik, kötelesség és tartozás egyben) a műfordítót derridásan a költő és a szent közé helyezi. *„A szent és a fordíthatóság, egyik sem hagyja magát elgondolni a másik nélkül. Egyik is, másik is ugyanazon határvonal mentén jön létre... Az örök érintetlen, megfoghatatlan, érinthetetlen (unberührbar), ez az, ami megigéz, és irányítja a fordító munkáját... A fordító elérkezik oda, ahol már érzékeli ennek -- az*

[17] L. Benjamin, W. 1980.

egyszerre belső és külső határvonaltól mért -- távolságnak minden jelét, melyek ráirányítják a csend és őrület szakadéka mentén haladó végtelen útjára." (Flaisz Endre ford. [18])

3.5. A kiinduló izotóp története

Négy lapp epikus vers, melyek témájukat és formájukat illetően egy számi népi eposz részleteknek tűntek, a XIX. század közepén került az európai érdeklődők kezébe, és mint népköltési gyöngyszemeket nagyra értékelték őket. Ezek *Päiven Parnne'* (A Nap fia), *Pissan Passan Pardne* (Pissa Passa Fia), *Paive neita* (A Nap leány), *Kassa Muödda* (A kemény nagynéni) címmel jelentek meg. Azonban néhány évvel később kiderült, hogy nagy valószínűség szerint maga az adatközlő, azaz Anders Fjellner (1795-1876), saját versei. Megerősítheti ezt a feltevést az is, hogy ezekben az epikus versekből a lapp népköltészeti alkotások amúgy nem jellemző vonásai tetszenek ki: trochaikus lejtés, alliterációk nagy száma, különböző nyelvjárási alakok kombinálása. Akkoriban a legelterjedtebb népi lírai forma a jojka volt, mellette pedig a prózai műfajok (mesék, legendák); egyéb verses epikai alkotásra alig bukkanhatni, és ezek leginkább a Kola félszigeti lappoknál fordultak elő, feltehetően idegen (orosz, karjalai) hatásra. Fjellner azon kevesek közé tartozott, aki délebbre, Uppsalába ment továbbtanulni, valamint megérintette őt a kor irodalmi szelleme, mely valósággal szomjazott a népi eposzokra. Ezekben az években jelentek meg a Kalevala-füzetek, és nagy hatással voltak Fjellnerre. Eposztöredékeiben stilisztikailag Lönnrothoz hasonló elveket érvényesített, és szándékában egy teljes lapp eposz rekonstruálása állott. Fjellner annyiban találta nehezebb helyzetben Lönnrotnál magát, hogy a történeti szálak mesékben, legendákban őrződtek meg, más epikus változatban azonban nem. Ugyanakkor maga nem rendelkezett Lönnrotéhoz mérhető költői-szerkesztői tehetséggel, emiatt a vállalt forma és a kevésbbé körvonalazott tartalom csak szerfölött nehézkes módon találkozhatott.

3.6. A cél-izotópok története

Képes Géza *Napfél és éjfél*[19] önálló fordításkötetében két számi epikus vers fordítását jelentette meg, és a második számi vers kezdősorai valóban megragadhatták a fordító figyelmét, hisz a kötet címét ezekből emelte ki: „*Pissa Napfél falvainak feje,/ Passa Éjfél fejének lánya/ Házasságra hitet tettek*". Képes Géza széles körű, finnugor nyelvekről való, fordítói munkássága ellenére számi fordításait e két vers teszi ki, és nem írt hozzájuk bevezetőt, mint ahogy egyébként általában tette. Képes a számi versek fordításait népköltési darabokként közölte: *A nap fia* és *Pissa Passa fia* címmel. Feltételezhető lenne, hogy Képes a lapp szövegeket tekintve Otto Donner 1876-os közléséhez jutott hozzá, a legelső

[18] Derrida, J., *Bábel tornyai*. Ford. Flaisz E. Pompeji, 1994/4. 98–133.
[19] Budapest, 1972. 319–29.

lejegyzésekhez, J.A. Linderéhez, viszont nem. Ezek elszórtan jelentek meg a *Läsnig för fölket* című újságban. Ennél legnagyobb valószínűséggel azonban Halász Ignác 1882-ben közzétett lapp eredeti és magyar nyelvű változatára támaszkodhatott (*Paiven 'parne', Pissa Passa Pardne,* magyar címek nélkül). Ez utóbbit számos mozzanat látszik megerősíteni, melyekre a későbbiek során térek ki. Annyiban megegyeznek ezek a források, hogy mindenikük még népköltészeti alkotásként értékeli a verseket. A közölt anyagok terjedelmük tekintetében nagyon eltérőek. Képes fordításainak mennyisége a Halász Ignácéval egyezik meg, amely Fjellner négy verséből kettőnek a részleteit tartalmazza, de Fjellner nevét nem említi még adatközlőként sem. Mindenesetre forrásanyagnak Képes Kai Donnert és nem Otto Donnert jelöli meg az első vershez, a másodiknál pedig Halász Ignácot.

Képes Géza fordítása előtt Halász Ignác 1882-es nyelvközpontú fordításán[20] kívül Bán Aladár készítette el ez első vers műfordítását *A Nap fia* címmel, és 1911-ben elsőnek publikálta viszonylag széles olvasóközönség számára elérhető formában.[21] Bán Aladár szintén Otto Donner gyűjteményére hivatkozik mint forrásra, és fordításának terjedelme Halász Ignác 1882-ben közzétett első versével egyezik meg. Bán Aladár viszont a fordítást megelőző lapp irodalmi bevezetőben utal Wiklund egyik 1906-os tanulmányára,[22] mely megkérdőjelezi a versek népköltészeti eredetét.

Bede Anna két epikus vers fordítása 1983-ben az *Aranylile mondja tavasszal* című lapp költészeti antológiában[23] jelent meg, mely Otto Donnerre, mint a forrásanyag közlőjére és Anders Fjellnerre hivatkozik, mint szerzőre. Bede ezen antológia, bár nyersfordításokból dolgozó, műfordítójaként eddig a legtöbb lapp verset fordította le a magyar olvasó közönség számára. Ez az alapos szerkesztői munkáról tanúskodó, poetikai szempontból is kiváló antológia az első olyan magyar nyelvű könyv, amely lapp lírát tett közzé. Azóta mindössze egyetlen kötet jelent meg, mely szintén lapp verseket közöl.[24] Bede Anna számi műfordításai, a szerkesztő, Keresztes László, nyersfordításával, nemcsak a két ének bizonyos részleteit ültetik át, hanem az egészet. Ezek címei: *A Nap fia*, és *Pissa Passa*. Végül is Fjellnernek még két epikus verse nincs lefordítva. Ezek a versek viszont ma már nem a számi folkór gyönygyszemei, hanem az induló számi irodalom értékes darabjai.

3.7. A négy izotóp

Szemiotikai struktúránk szerint összegezve eddig azt mondhatjuk, hogy
a *jelölt szövegek* Fjellner epikus költeményei,
a *jelölő szövegek* a magyar fordítások, és

[20] Nyelvtudományi Közlemények XVI, 170–9.
[21] In: Egyetemes Irodalomtörténet IV. 161–2
[22] *Lapparnes sang och poesi*. Uppsala, 1906.
[23] Szerk. Keresztes László. Budapest, 1983.
[24] Valkeapää, N-A., *Nap, Édesapám*. Ford. Domokos J. Budapest,1997.

az *értelmezett szövegek* a közzétett magyar szövegek.

Kiinduló izotópunk alanya Anders Fjellner, tárgya az epikus költeményei, az alany és tárgy közötti viszonyról pedig a fentiekben szóltunk.

Értelmezett kiinduló izotópunk alanyaként tekinthetjük például Otto Donnert, aki sajátosan interpretálja a verseket, vagy a magyar fordítókat is, akiknek előbb a számi szövegek befogadásával, értelmezésével kellett megbirkozniuk. Több-kevesebb segítséggel mindenikük rendelkezett.

Cél-izotópjaink alanyai: Halász Ignác, Képes Géza, Bán Aladár, Bede Anna, tárgyai a fordítások. Az alanyok és tárgyak közötti viszonyról az alábbiakban szólunk.

Értelmezett cél-izotópunk alanya jelenleg éppen én vagyok, tárgya az értelmezett magyar szövegek. Mivel az értelmezett cél-izotóp alanya nemcsak a saját anyanyelvén megjelent szövegek értésével próbálkozik, hanem a fordítási folyamatba is bele kíván tekinteni, felveszi az értelmezett kiinduló izotóp alanyának szerepét, ugyanakkor egy metaszerepet is vállal, hisz a fordítási folyamat megértésére törekszik.

A cél-izotópokról a kiinduló izotóp tükrében megállapíthatjuk, hogy a legszélesebb mitológiai rendszer Bede Anna fordításaiban épül ki, épp azáltal, hogy nagyobb mennyiséget fordít. Így aki a lapp mitológiai motívumokkal szándékozik foglalkozni, több adatot találhat Bede fordításaiban. Képes Géza él a fordítói kompenzálás lehetőségével, és a hangulat visszaadása érdekében gyakran olyan főnevekkel bővíti a sorokat, melyeket egy kiinduló szöveg központú megközelítésnek figyelmen kívül kell hagynia. Bede fordítása ezen a téren pontosabb. Sorszám szempontjából Képes Géza fordításai lesznek az eredetihez viszonyítva a leghosszabbak, például *A Nap Fia* magyar fordítása tizenhét sorral hosszabb mint az eredeti. Amit Halász Ignácon kívül mindenik fordító megold a maga módján, az a hiányos, a gondolatmenet szempontjából homályos sorok értelmező, kiegészítő fordítása. Halász Ignác ezekre a sorokra bevezetőjében felhívta a figyelmet, és azáltal hogy nyelvi mutatványként közelítette meg a lapp anyagot, a műfordítás szempontjából valójában jól használható nyersfordítást készített.

A versek poetikussága szempontjából Képes Géza és Bede Anna fordításai jobban sikerültek, mint a Bán Aladáréi. Képes Gézánál természetesen érződik, hogy teljesítménye, költőként is figyelemre méltó, ráadásul Halásszal együtt ő az, aki nem nyersfordításból dolgozott, hanem rendelkezett a nyelv bizonyos fokú ismeretével. Az alliterációk és a trochaikus lejtés visszaadására Képes Géza fordítása törekedett a leginkább. Az eredeti vers drámai szerkezeti elemeinek visszaadására Bede Anna vetette a legnagyobb hangsúlyt, erre Bán Aladár szintén ügyelt, míg Képesnél ezek nem érvényesülnek az epikus hangvétel dominanciája miatt. Fjellner a párbeszédek esetében kettősponttal tünteti fel, hogy ki beszél, vagy zárojelben, ha a másik épp nem válaszol. Két példát adunk erre az alábbi táblázatbal (2. ábra). Az első a Fjellner szövegében: „*Jehtan nieta:*" alakban található, ami szó szerint 'Oriás (v. Jehtan) leánya'. A második a „'*Hastab, hastab*

fađmataki!'/ (i vastet)" sorok, melyet Halász Ignác, a filológus, szöveg szolgaian ad vissza: *„'hívok, hívok birkózásra!' --/ nem felel [senki]"*. A táblázatban ezen felül található két példa közül az egyik az alliteráció (*lúlat laivem lafferdattá)* visszaadásának megoldásait mutatja, amelyeket Halász és Bán elhanyagol, Képes és Bede viszont nem. A második példa (*Neitap aija-röudem atnelisti)* a mennyiségi aránylást kívánja szemléltetni. Ebből a szempontból Képes tartalmi kibővítéssel majdnem megduplázza az eredetit, Halász nyersfordítást vagy nyelvészeti szempontú fordítást ad, Bán Aladár jelentéktelenül bővít, Bede pedig a tartalmi és mennyiségi egyensúlyt találja meg.

Fjellner (1876)	Halász (1882)	Bán (1911)	Képes (1972)	Bede (1984)
I. Päiven parne'	–(magyar cím nélkül)	A Nap Fia	A Nap Fia	A Nap fia
lúlat laivem lafferdattá	a keleti szél a hajót röpítit	Keleti szél kel nyomukba	Keleti szél szárnyán száll a hajó	keleti szél a hajót hajtja
Jehtan nieta:	A jehtan leánya:	Az óriás lány felele:	Jehtan lánya arca lángol, Így felel a Nap fiának:	A leány mondja:
(Neitap aijaröudem atnelisti.)	(A lány vas horgot nyujtott oda [az ifjunak].)	Vashorgot ád a lány mostan,/ Az ifjunak,	A lány vak apja tudta nélkül/ Vashorgot ad a vőlegénynek	(A leány vashorgot nyújt a legénynek.)
II. Piššan Paššan pardne	– (magyar cím nélkül)		Pissa Passa fia	Pišša Pašša
'Hastab, hastab fađmataki!'/ (i vastet)	'hívok, hívok birkózásra!'/ nem felel[senki].		'Hívok kézzel birkózásra! Hívok kopjás küzdelemre! Hallgat a had, senki nem szól.	Ki áll ki, ki áll ki ölre, mérkőzésre?/ Most sem felel senki.

Ezek a példák jól szemléltetik a másságot, ahogyan a fordítók eltérő megoldásokat találtak. Halász Ignác úgy jár el, mint a pontos filológus, aki lábjegyzeteket is készít. Képes Gézánál tagadhatatlanul érződik a lendület, mellyel

a fordításokat készítette, Bede Annánál pedig az eredeti vers lehető legpontosabb követése. Bán Aladárnál a fordítás verssé tétele ment nehezebben. Nem szabad megfeledkeznünk arról, amit Jaques Derrida állapít meg Walter Benjamin *A műfordító feladata* c. esszéjének gondolatmenetét továbbfűzve, hogy a fordítás objektivitása eleve biztosított, mert ennek magja a fordítandóban van elrejtve.[25] Továbbá azt is figyelembe vehetjük, ha a kiinduló szöveget és a célnyelvi szöveget elemezzük, hogy az előbbi az utóbbival oksági kapcsolatban van, míg a fordítás az eredetivel függőségi viszonyban. E két különböző eredetű szöveg között ekvivalenciát[26] úgy keresni, mint azonos szinten levő szövegek közöttit, de még hűséget, szabadságot is úgy keresni, mint hierarchizálható szövegek között levőket, értelmetlen dolog, mivel az értelmezési síkok váltásával ezen kritériumok elveszítik relevanciájukat. Ezért maradnak ki ezeknek a szempontoknak a vizsgálatai az elemzésből.

4. A fordítás diszkurzus szintje

Struktúránk diszkurzus szintje az izotópok idő- és térbeli megnyilvánulása általi, a fordítás szemiozisát befolyásoló tényezők vizsgálatával, egymás kölcsönhatásával foglalkozik. E tényezők különböző kontextusokból erednek. A fordítás szemiozisának jellegzetessége, hogy ezek a kontextusok meghatározzák egymás értelmezését, bár hatásukat különböző szinten fejtik ki.

4.1. A helyzeti, kulturális, intertextuális és intratextuális kontextusok[27]

Négy különböző kontextus megkülönböztetését tartja fontosnak a fordítási folyamat diszkurzusának elemzésekor:

a. a *helyzeti kontextust* (HK), mely az izotópok alanya és tárgya közötti folyamat történetiségéből eredő, a szemiozist befolyásoló társadalmi, politikai tényezőket vizsgálja,

b. a *kulturális kontextust* (KK), mely az intézményes és ideológiai háttér hatását vizsgálja az izotópok alanya és tárgya között lezajló folyamatra,

c. az *intertextuális kontextust* (IeK), mely az izotópok tárgyainak, azaz szövegeinek, az alanyok által felismert és/vagy felhasznált elő-szövegeket kutatja,

d. az *intratextuális kontextust* (IaK), mely az izotópok tárgyainak belső felépítésével foglalkozik, a koherenciával.

Ezek a kontextusok bármely szöveg létrejöttében több-kevesebb meghatározó erővel rendelkeznek. A fordítási diszkurzus szintje ezen kontextusok egymás közötti hatását figyeli meg. Minden egyes kontextus megállapításakor számítani kell az izotópok alanyainak személyi sajátosságaival, képességeivel.

---

[25] Lásd Derrida, J. 1994.

[26] Az ekvivalencia elméletéről lásd Albert Sándor kandidátusi értkezését: *Az ekvivalencia mint fordításelméleti kategória*. Kézirat. Szeged, 1988.

[27] Lásd erről Helen Leckie-Tarry alapos tanulmányát: *Language and Context. A functional linguistic theory of register* címmel, London – New York, 1995.

4.2. Kontextusok és izotópok

A kiinduló és cél-izotóp helyzeti és kulturális kontextusai általában kevésbé hasonlatosak, míg a kiinduló és az értelmezett kiinduló izotóp, valamint a cél és az értelmezett cél-izotóp helyzeti és kulturális kontextusainak nagyobb esélyük van arra, hogy hasonló komponenseket tartalmazzanak.

A kiinduló és az értelmezett kiinduló izotóp szövegeinek intertextuális kontextusai befolyásolják a cél és az értelmezett cél-izotóp szövegeinek intertextuális kontextusait. Minél több egy irodalom fordított műveinek a száma, annál jobban működhet az eredeti mü intertextuális hálózatának visszaadása. Ez a lapp költészet esetében kevésbé érvényes. A magyar fordításirodalomban találhatjuk a norvégon és finnen kívül a legtöbb tolmácsolást a lapp költészetből, ám ez még így is csupán pár kötetnyire rúg.

Agot Vinterbo-Hohr *Palimpsest* című könyve gazdag a beépített idegen szövegekben. Ezek nemcsak a lapp költészetből valók, hanem számos más irodalomból. Eredetükre legtöbbször utal a szerző, és a fordító élhet azzal a lehetőséggel, hogy ha a beépített szöveg rendelkezik egy közismert fordítással, akkor azt használja fel. Számos lapp szerző közül Nils-Aslak Valkeapää néhány beépített szövegével ez már megoldható. Ehhez viszont azt is el kell képzelnünk, hogy a lapp fordítások olvasottabbakká válnak.

Izotópjaink kontextusai közül a kiinduló izotóp kontextusa a legkötöttebb, azaz egyszeri, mely teljesen beleszövődik az alany teremtő folyamata által a létrehozott tárgyba, szövegbe. Hogy mennyit akar, tud majd ebből az olvasó meglátni, jelentős mértékben függ kontextuális kompetenciájától.

A fordított szöveg szinonim intertextuális viszonyban van a kiinduló szöveggel. Az izotópok intratextuális kontextusai mutatják egymással a legnagyobb hasonlóságot, melyre az ikonicitás jellemző. Az értelmezett kiinduló izotóp kontextusai érintkeznek a kiinduló izotopéival, majd hozzáadja önnön kontextusainak jellemzőit, és így születik meg a kiinduló izotóp értelmezése, befogadása. Ezt a fordítási folyamat során a fordítónak a kiinduló szöveg megértése végett vállalnia kell. Számos esetben a fordító sokkal tudatosabb értelmezője lehet a kiinduló szövegnek, mint az anyanyelvi olvasó. Az értelmezett izotóp alanya többször is megközelítheti a szöveget, újabb és újabb értelmezést hozva létre a kontextusok módosulásai miatt.

A célnyelvi izotóp kontextusai, akár a többi izotópé a saját maga minőségében, szintén a személyesség folyamatbeli megnyilvánulására adnak lehetőséget. Hogy miért választ a fordító egy bizonyos szöveget lefordításra, vagy a fordítás során miért választja az adott megoldást, és nem épp egy másikat, milyen munkaütemmel, modalitással végzi feladatát...? – ezek mind a folyamat szabadságára utaló kérdések. Bár a kontextusok meghatározóak a szemiozis létrejöttében, választási lehetőségeket kínálnak fel arra, hogy a folyamatot ugyanaz az alany megismételhesse.

A fordítónak lehetősége van arra, hogy valamely izotóp kontextusait nyomatékosabbá tegye. Például a fordítást kísérő szövegek általában a kiinduló izotóp kontextusairól szólnak. A szövegválasztást a hasonló kontextusbeli elemek motiválhatják, ami megtörténhet például akkor, amikor kisebbségi helyzetben élő költőtől hasonló helyzetben élő fordító fordít (l. a lapp költészet inuit fordításait). A fordító el is hanyagolhatja a kiinduló izotóp kontextusbeli tényezőinek visszaadását, előtérbe helyezve a célnyelvi olvasó kontextusát. Az értelmezett izotóp alanya végül saját megnyilvánulási kereteibe ágyazza a szövegében közvetlenül vagy közvetve jelen levő kontextusokat, melyekre különös figyelmet fordíthat, de el is hanyagolhatja.

4.3. Példa: Isak Saba „Sámi sohka lávllá" című versének kontextusai

Isak Saba (1875–1921) *Sámi sohka lávlla* (1906, Számi nép dala) századeleji versének szemantikai tere következtetni enged arra a helyzeti kontextusra, amelyben a megszületett, és ennek visszaadása nem jelent különösebb gondot a fordítónak[28]. A fordítás olvasója pedig, ha nem tud konkrét példát adni a számi nép történelméből annak elnyomott voltára, mégis érti/érzi már a vers létrejöttének indító okait. Erre hangsúlyosan utal már a vers címe. A vers ideológiai beállítottságából következtethetünk a vers kulturális kontextusára. A fordítások olvastakor a befogadó hamar megteremti a kiinduló szöveg és a fordítás közötti elképzelt intertextuális hálót, hisz minden versszakban előfordul a *Sápmi* (Számi) jelző a *Sámi sohka* (számi nép), a *Sámieatna* (Számiföld) szerkezetekben. Az utolsó versszakban a szerző utal arra a számik között elterjedt mondára, amelyet Fjellner is felhasznált epikus versében, mely szerint a számik a Nap fiainak leszármazottjai. A számi irodalomban kissé járatos olvasó elég hamar találkozhat ezzel a motívummal ahhoz, hogy Sabat olvasva felfedezze ezt az intertextuális kapcsolatot. Bede Anna magyar fordításából (*Számi nemzeti dal*, 1983, p. 179) az olvasó könnyen következtethet a számi vers intratextuális jellegzetességeire, azaz a fordítás számos lényegi versbeli jellegzetessége valóban egyezik a kiinduló szövegével, pl. hangsúlyos verselés, ismétlések kedvelése a versszakok második egységében, alliterációk magas száma.

Ilia Mihálynak egy magyar versek fordítását tartalmazó olasz nyelvű antológia bevezetőjében a magyar irodalom kontextusáról tett megjegyzését a lapp költészettel kapcsolatban is időszerűnek tarthatjuk, azaz: *„Egy nem magyar olvasó számára nehéz megmagyarázni azt, hogy létezik egy nép, amelynek a költészete történelmének tragikus és kevésbé boldog eseményeivel van átszőve és olykor maga az olvasó beleunhat az állandóan ismétlődő motívumokba, amelyek a hősiességről és a hazafiságról beszélnek reménytelen helyzetekben, valamint a szeretet és a szabadság hőn áhított egységéről[...]"* (Hülvely Zsuzsa fordítása).[29]

---

[28] E vers irodalomtörténeti vetületeiről l. 1.3.1-es alfejezetet, valamint Kovács, M. *Der Dichter als geistiger Anführer des Volkes in der lappischen Literatur*. CIFU 7/5. 1990. 78–83.

[29] In *Antologia di poesie ungheresi del Novocento*. Trad. de Bartolo, S. 1994. 3.

5. Összegzés

A fordítás szemiotikai struktúráját az alábbi ábra segítségével összegezzük. A fordítási folyamat három szinten való bemutatása nem jelenti azt, hogy csak ez a három létezik, hiszen nem tárgyaltunk olyan kérdéseket mint: hogyan referálhatnak a különböző szövegek ugyanarra a szemantikai realitásra, hogyan történik ezeknek a szövegeknek a befogadása stb. Ezek a kérdések viszont jóval általánosabbak, mint ahogy azokat csupán a fordítási folyamatból megválaszolhatnók. Egy propedeutikus struktúrának viszont az általunk tárgyalt szinteket, azok komponenseit tartalmaznia kell.

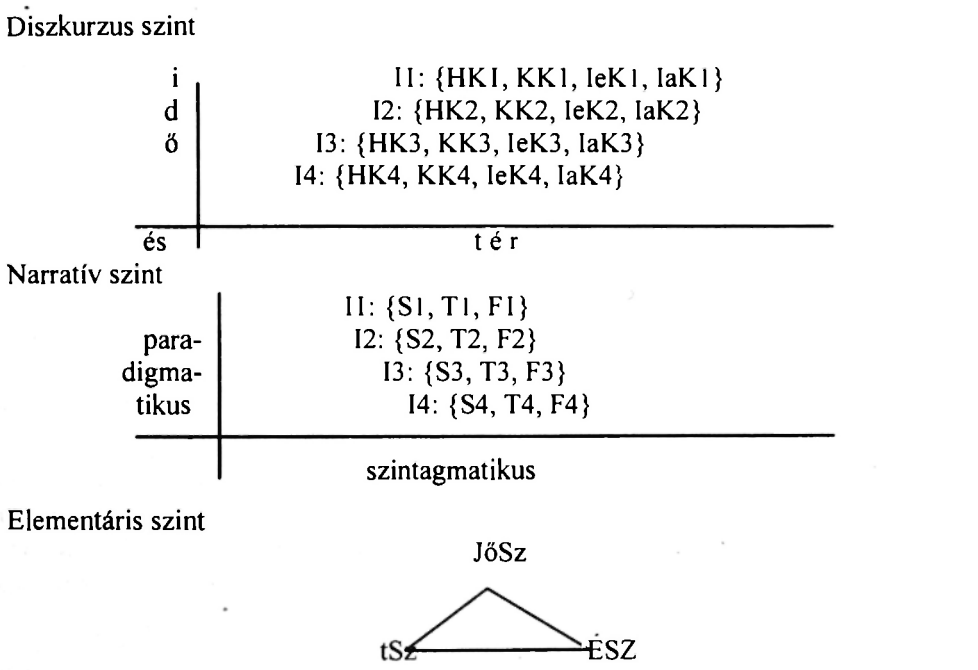

DOMOKOS JOHANNA

ANALIZA SEMIOTICĂ A TRADUCERII

(Rezumat)

Autoarea studiului prezintă într-un cadru structural-funcţional semioza traducerii, procesul creativ în care se realizează semnul şi sensul. Prin traducere ea înţelege nu doar textul tradus, ci şi condiţiile premergătoare traducerii. Terminologia limbii maghiare diferă de cea finlandeză (*kaäntäminen, käannös*) sau germană (*Übersetzung, übersetzen*); ea nu deosebeşte sensurile concrete de cele abstracte ale traducerii. În literatura de specialitate internaţională au apărut, în studierea traducerii, diverse denumiri şi terminologii, de ex. în limba engleză *Translatology, Science of Translation, Translation Studies*. Terminologia maghiară a preferat termenii: *a fordítás tudománya* (ştiinţa traducerii) şi *fordításelmélet* (teoria traducerii).

Autoarea concepe abordarea semiotică a traducerii pe trei niveluri: 1. elementar, 2. narativ, 3. discursiv. Concepţia şi-o ilustrează cu traduceri în maghiară a unor texte literare din engleză şi finlandeză.

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK
XLV. évf. 2001. 1–2. szám

A KÖLCSÖNSZAVAK MEGHONOSODÁSÁNAK MORFOLÓGIAI KÉRDÉSEI

1. Milyen szabályok szerint kapcsolódnak a meghonosodás útjára lépett kölcsönszavakhoz a kötött morfémák? Hogyan illeszkedik be a lexikai átvétel az átvevő nyelv morfo-szemantikai rendszerébe? Ezekre a kérdésekre próbálok választ keresni a román eredetű kölcsönszavak morfológiai meghonosodását vizsgálva.

A vizsgált nyelvi anyag alapját a Márton Gyula, Péntek János és Vöő István szerkesztette *A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai* című szótár képezi (1977). (A szótárra való utalás a továbbiakban a szakirodalomban bevett RK rövidítéssel történik.) Ez a monográfia nagy többségében 20. századi kölcsönelemeket tartalmaz. Figyelembe vettem Bakos Ferencnek a RK-hoz írt, húszadik századi adatokat tartalmazó kiegészítő jegyzeteit (Bakos 1979: 457–78, 1974), illetve Zsemlyei János doktori értekezésének adattárából azokat a kölcsönszavakat, amelyek valamilyen okból kifolyólag nem kerültek be az említett szótárba. A korpuszt tovább gazdagítottam saját gyűjtésen alapuló lexémákkal. Ilyenként a vizsgált adattár tartalmazza mindazon huszadik századi elemeket, amelyek az eddigi gyűjtések során előkerültek. Az így összeállt adatokból számítógépes adatbázist hoztam létre, ezáltal lehetővé vált, hogy a lexikai rétegeződésről és a szemantikai jelenségek érvényesülésének arányairól pontos képet kapjunk. Összesen 4475 kölcsönszóval, 5804 jelentésegységgel dolgoztam.

2. A vizsgált kölcsönszóanyag lexikális természete a toldalékok közül többnyire csak a képzők vizsgálatát tette lehetővé. A képzők a tanulmányozott kölcsönszóanyagban főleg szófaji jelentést módosító funkciójukban használatosak, és grammatikai szerepük azonos a magyar nyelvi leírásból ismert funkciókkal. Így például a *-z(ik)* denominális igeképzőnek a következő jelentéseit lehet elkülöníteni a tanulmányozott igei átvételek alapján: **1.** a névszó tárgyi denotátumával végzett művelet: *tyetráláz* 'kapókövezik' (< r. *piatră* 'kő'); *bizsázik* 'tűzzel játszik' (r. *bijă* 'tüzecske'); *gulyáz 'gulyá*-val (bigével) játszik' (r. nyj. *gulie* 'ua.') stb.; *2.* valaki valamit létrehoz; valami létrejön (ez utóbbi jelentés visszaható jelentésárnyalattal jelentkezik): *macsukázik* 'véget farag a botnak' (r. *macsuka* 'bunkósbot, a bot bunkója'); *mamalyigáz* 'puliszkát főz' (r. *mamaliga* 'puliszka'); *(meg)kopiladzik* 'törvénytelen gyeresket szül a lány' (r. *kopil* 'törvénytelen gyerek'); *ordáddzik* 'a savóból kezd kicsapódni az orda' stb. *3.* valamit (ételt, italt) elfogyaszt: *cujkázik* 'pálinkát iszik' (r. *cujka* 'pálinka'); *csorbázik* 'csorbát eszik' (r. *csorba* 'savanyú leves'); *zsendicéz* 'zsendicét eszik' (r. *zsendice* 'felfőzött juhsavó ordával') stb.

Megfigyelhető azonban sajátosan a nyelvi érintkezésre jellemző morfoszemantikai jelenség is. Mint ismert, az *-(á)l* szuffixum a jövevényigékhez társulva honosító képzőként funkcionál, tehát elsődleges feladata elősegíteni az átvett lexéma hangalaki integrációját. Az igék morfémaszerkezetét vizsgálva vettem észre, hogy bizonyos fonémasorok esetében az *-l* igeképzőnek a beszélők másfajta jelentést is tulajdonítanak. A magyarban az *-ál* igeképző a cselekvés folyamatosságára, ismétlődésére, elaprózottságára is utalhat (pl. *dobál, himbál, kalimpál, lobál, ugrál*). A viszonylag nagy számú, románban *-i* vagy *-a* végződésű ige nyelvünkben az *-ál* honosító képzőnek köszönhetően *-ál* végződéssel integrálódott. Ezek közül némelyek a cselekvés folyamatosságára, ismétlődésére utaló szemantikai jeggyel gazdagodtak. A folyamat legvilágosabban az etimonokhoz viszonyított jelentés-eltolódásokból látszik:

r. *ciocni* 'összeütődni zajt csapva, húsvéti pirostojást összekoccantani, koccintani' > m. *csoknyál* 'összeüt, pirostojást ütöget'

r. *măsura* 'mérni' > m. *maszurál* 'mér, méreget'

r. *porni* 'elindulni, elindítani' > m. *pornyál* 'legelészget a juhnyáj'

r. *urni* 'kimozdít, elmozdít' > m. *urnyál* 'kéréssel kényszerget valamire'

r. *zbângăi* 'megcsendül' > m. *zbengejál* 2. 'megsodort zsinórra fűzött gombot húzogat'

Itt a folyamatosságot, ismétlődést jelölő magyar *-ál* igeképző jelentésbesugárzása valószínű. A jelenség hasonlít a belehallás folyamatához, csakhogy itt a szemantikai módosulás valamivel kisebb mértékű, és inkább funkcióhalmozásról van szó, mint a kötött morféma jelentésének a félreértéséről vagy egy nem morféma értékű szövég ilyenként való értelmezéséről. (A belehallás megnyilvánulásait elemezve a kötött morfémák problémakörére is utaltam, l. IV. 0.3.)

Egy kölcsönelemmel használt képző is tanúsíthatja a hasonló morféma szerkezetű és jelentésű elemek érintkezését. Bakos Ferenc figyelt fel a következő jelenségre: a r. *porni* 'elindít (*a porni oile* juhokat kihajt a legelőre) az erdélyi nyelvjárásokban a *pornyál* 'legeltet' jelentésben használatos, de Székelyföldön feljegyezték *pornyáltat* alakban is. Bakos szerint a *pornyáltat* az átmenetet jelzi a *porni* és a *pornyál* között, és a műveltető képző éppen a *legeltet* morfémaszerkezetének hatásával magyarázható. Ha ez így van, akkor a folyamat még inkább megerősíti azt a korábbi feltételezést, hogy a hasonló jelentésű idegen szó, vagy jövevényszó, valamint a magyar jelentésbeli megfelelője kölcsönösen felidézheti egymást, sőt, mint látható, hatással lehetnek egymás morfémaszerkezetére is.

Ugyancsak a meghonosodáshoz kapcsolódó morfoszemantikai kérdés a román eredetű főnevek nagy számú *-uj* végződése. A szakirodalomban meglehetősen sokat írta erről a jelenségről (Edelspacher 1881: 106; Blédy 1942: 14.; Zsemlyei 1974; Bakos 1979). Amit itt ki szeretnék emelni, az a szuffixum honosító képzőként való használata. A román *-(u)l* végartikulusból eredeztetett *-uj* végződésnek – nagyszámú előfordulása folytán – kialakult a román főnévi

kölcsönelemekhez járuló sajátos funkciója. Ez abból tűnik ki, hogy analogikusan olyan átvételek hangtestében is megjelenik, amelyekről az etimon végartikulus hatását nem feltételezhetjük. Így például jelentkezik a románban *a*-ra, *ă*-re végződő főneveknél is (r. *bică* > m. *bikuj*; r. *cioarsă* > m. *csorszuj*; r. *ciurcă* > m. *csurkuj*). A gyakran jelentkező szóvég szuffixummá válását jelzi, hogy több, a románban *oi*-ra végződő lexéma hangalakjában is megfigyelhető: r. *acoi* > m. *ákuj*; r. *copoi* > m. *kopuj*; r. *furcoi* > m. *furkuj*; r. *soi* > m. *szuj*. Ez azt jelenti, hogy az *-uj* felvételének tulajdonképpen kettős szerepe van: egyrészt elősegíti az idegen elem beilleszkedését a morfológiai rendszerbe, másrészt jelöli a szó román eredetét.[1]

3. Az igei átvételek közül számos lexéma igekötővel is előfordul. (Ez a moldvai csángóból származó adatok közül 58-ra [28,1%], az erdélyi nyelvjárásokból pedig 146 [47,55%] igére jellemző). A csángó nyelvjárási igékből 26 (12,62%), az Erdélyben asználatosak közül pedig 36 (11,72%) kizárólag igekötővel fordul elő. Ehhez adódik még 13 szintén csak igekötős alakban előforduló származék (11 az erdélyi, 2 a csángó adattárból való). A kérdés az, hogy némely igék miért csak igekötővel lettek használatosak a magyarban. A szemantikai vonatkozásuk alapján erre a kérdésre is próbálok válaszolni az alábbiakban, majd elemzem a kölcsönszóanyag alapján magyar igekötők bonyolult jelentésrendszerének grammatikai és értékjelentésbeli megnyilvánulásait.

3.1. A kizárólag igekötővel használatos igei kölcsönszók alapján az igekötő használatának motiváló tényezői közül a következők jöhetnek számításba:

a) A befejezett aspektus jelölésétül szolgál

A románban az igének nincs jelen idejű befejezett aspektusa. A magyarban pedig az igekötő igen fontos szerepet játszik a folyamatos (általános), valamint a befejezett jelentésű igék szembeállításában (pl. *keresi – megkeresi*; *indul – elindul*). Ugyanakkor az igekötő az aspektusbeli különbség mellett nyomatékot is ad a megnevezett cselekvésnek, hiszen jelzi, hogy szükségszerűen eléri a célját. Az igei átvétel grammatikai jelentésbeli gazdagodásának első jele az aspektust érintő differenciálódás. Az igekötős kölcsönelemek elemzése azt mutatja, hogy az igekötőknek ez az egyik legfontosabb funkciója. A csak igekötővel használatos igék közül 46-ban, azaz 6,33%-ban az igekötőnek ez a funkciója látszik érvényesülni: *megbutukol* 'megver, megfenyít'; *mekcsentrál* (cs) 'kotyogó korongtengelyt helyreigazít'; *megcsupelál* 'baromfit megkopaszt'; *lefotográfoz* 'lefényképez'; *megfaketurál* 'megigéz'; *meggrozilódik* 'megcsömörlik, összeborzong'; *mekkelil* 'megedz (acélt)'; *megkopiladzik* 'a lány törvénytelen gyermeket szül'; *mekkurucil* 'megtakarít'; *megleginál* 'ringat'; *ellesinál* 'elájul';

[1] A románba átkerült magyar főnevek integrációjában is megfigyelhető egy hasonló jelenség. Kis Emese jelzi (1975:76), hogy a magyar eredetű főnevek gyakran *-ău* szóvégződéssel honosodnak meg (pl. *bíró* > *birău*; *fogadó* > *fagădău*). A több azonos végű főnév paradigmasorának kialakulásával megteremtődik annak lehetősége, hogy az *-ău* szufixumként értelmeződjék. Ez a lehetőség Kis Emese szerint meg is valósult a románban (uo.).

elmaritál 'férjhez megy'; *megparil* 'elfonnyad'; *kiparkettáz* 'vágterületeket kijelol az erdőben'; *megpëgyëpszil* 'megbűntet'; *lepaturája* 'ráncba szedı (a ruhát)'; *kiparceláz* 'kioszt (húst)'; *megpesztrál* 'megőriz'; *élpriusál* 'elprédál'; *kipriponyal* 'megköt egy elszakadt szálat a szövőszéken'; *megpreparál* 'feldolgozásra előkészít'; *mekpriptálodik* 'kenyér külső felülete megég, belül sületlen marad'; *mekpupul* 'megcsókol'; *mekszalutál* 'köszönt'; *megszeremurál* 'megcsáváz (vetőmagot)'; *megszkepál* 'megszabadul'; *mekszkocsorál* 'megpiszkál tüzet'; *megszkuturál* 'megráz'; *megszokotál, összeszokotál* 'számol, kiszámít'; *beszpurkál* 'piszkol, bepiszkol'; *megszucsál* 'megcsavar'; *mekszulfál* 'megcsáváz vetőmagot'; *kitrezál* 'kijózanodik, *megtrezilódik* 'megtisztul'; *megtyönytyil* (cs) 'meglök'; *megusztural* 'megkínoz'; *elvânturál* 'gabonát szelel, rostál'; *megzbingál* 'meghajigál'; *megzepecsál* 'megzavarodik'; *megzsupujál* 'kopaszt (baromfit)'; *elpegyeszilódik* 'elfárad'; *odafloszketyál* odaınond; *elprăpăgyál'* elfecsérel, elpazarol'; *elzolodzsil* 'elzálogosít, elárverez'; *megzsentel* 'meggyúr'; *elzsentel* 'eldönget, elver'; *megzsordáz* 'megver';

b) Az igei átvétel magyar jelentésbeli megfelelője igekötős

A fentebb idézett adatokból is látható, hogy a kölcsönelem általában ugyanazt az igekötőt veszi fel, amellyel a hasonló jelentésű igék használatosak. Ha nyelvünkben úgy szokás mondani, hogy *elver, eldönget, elnáspángol*, akkor természetes, hogy a *zsentel* ilyen jelentése szintén az *el* igekötővel lesz használatos. Vannak olyan esetek is, amikor az adott igekötő használata egy konkrét magyar lexémához köthető. Ez az a jelenség, amikor a magyar nyelvi szinonima a szóban forgó jelentésben csak igekötővel használatos. Így például a román *înşela* igének a *becsap (vkit.)* a magyar megfelelője. A *be* igekötő itt a *csap* jelentését megváltoztatja, és nem csupán módosítja a cselekvés irányának vagy befejezettségének jelölésével, amint azt a *zár* és a *bezár* igék szemantikai tartalmának különbsége érzékelteti. Tehát nyelvünkben vannak olyan szemantikai tartalmak, amelyek egy jelentésspecializáló igekötővel alkotott szerkezethez kötődnek. Erre a jelenségre gondolok, amikor arról írok, hogy a kölcsönelem magyar jelentésbeli megfelelője igekötős. (Ez nem azt jelenti azonban, hogy mindig egyértelműen el lehet dönteni, hogy jelentésváltozás vagy csak jelentésmódosulás történt az igekötővel használt összetételben. Hiszen a kettő között az átmenetek sora van, mivel a metaforikus jelentés fokozatos kialakulása az elsődleges térviszonyt jelölő reláción alapszik.) A következő adatok szemléltetik a magyar igekötős szinonim alak ilyen irányú hatását: *eldizertál* (cs) 'elszökik a katonaságból'; *elkonszumál* 'elhasznál (fazekas agyagot)'; *kiparkettáz'* vágterületeket kijelöl az erdőben'; *kiparcelláz* 'kioszt (húst)'; *elrătăsál* 'eltéved'; *kirăzbunálódik* 'kiderül az idő'; *odafloszketyál* 'odamond': *mekhupilódik* '(a nagy melegtől) megszorul a gabonaszem'; *megjertál* 'megbocsát': *kikolcil* 'kikel'; *elokupál* 'elfoglal'; *kiparkettáz* 'vágterületeket kijelöl az erdőben'.

Hogy valóban összefüggés van az igekötős kölcsönelem és a magyar igekötős szinonimája között az abból is látszik, hogy egyes igék különböző jelentésekben különböző igekötővel fordulnak elő, és ennek egyik oka éppen a jelentésbeli

megfelelés. A *szokotál* igekötős alakjai és a jelentés definíciójában használt magyar szinonimák párhuzamа példértékű erre a jelenségre: *megszokotál* 'megszámol, megnéz'; *beszokotál* 'behord (pl. termést)'; *felszokotál* 'felszámol'; *elszokotál* 'elad'; *összeszokotál* 'összebeszél'. Csángó adatok is szemléltetik, hogy a kölcsönelem igekötője a magyar jelentésbeli megfelelője szerint váltakozhat: *opril* → 'megállít': *megopril* 'megtilt'; *elopril* 'eltilt'; *felopril* 'feltartoztat'; *preparál* 'feldolgozásra előkészít' → *megpreparál* 'megkészít', *elpreparál* 'elkészít'.

A csángó nyelvjárásban lejegyzett igék igekötőinek használatában némi bizonytalanság érzékelhető. Pontosabban, nem érvényesül kivétel nélkül az ige és igekötő tekintetében a magyar nyelvre jellemző szemantikai struktúra. Amint fennebb látható, a kölcsönszóval szinonim magyar igékhez járuló igekötő társul az újonnan átvett igéhez. Ez a csángó igék esetében nem ilyen egyértelmű. Amíg a nem csángó nyelvjárásokból származó igéknél az említett szabály alapján világosan megmagyarázható, miért egy bizonyos igekötő kapcsolódik egy adott igéhez és nem más, némely csángó ige igekötőjénél hiányzik ez az egyértelmű szemantikai motiváció, és ez a nyelvérzék megbomlására utal:

r. *poza* '**le**fényképez' › m. ***fel**pózál, **ki**pózál* 'ua.'
r. *legăna* 'ringat' › m. ***meg**lëgënál* '**el**ringat'
r. *supăra* '**meg**haragszik' › m. ***le**szuperálódik* 'ua.'
r. *conduce* 'vezet' › m. ***mëg**konducsel* 'vezet, **el**vezet'

Ez a jelenség román dominanciájú kétnyelvűséget feltételez, hiszen az a kapcsolat, ami a két nyelv szinonimái között fennáll a magyar dominanciájú vagy kiegyensúlyozott kétnyelvűek szemantikai rendszerében, az itt megszűnőben van.

c) A beszélő szükségesnek érzi a cselekvés irányának megjelölését

A cselekvés irányának az értelmezése függ a beszélő nézőpontjától és a nyelvi szemlélettől. A nyelvi kategorizáció befolyásolja annak mentális megjelenítését, hogy mi van *bent* és mi van *kint*, hiszen a *bent* helye nem szükségszerűen háromdimenziós tér. A körszerű vagy ilyennek érzékelt jelöltek is olyan entitásként jelennek meg a nyelvben, amelyek szükségessé teszik a mozgást kifejező ige *be*, illetve *ki* igekötővel való használatát (pl. *be*evezni a tó közepébe).[2] Bármilyen határ létrehozhat egy *kint* és egy *bent* helyet, még akkor is, ha esetleg a térbeli viszony kétdimenzióként értelmeződik. Ezért fordul elő kizárólag a *be* igekötővel alkotott összetételben a *mardzsináz* ('földutak szélét fával szegélyezi') Ilyen értelemben az igekötők használatában megmutatkozó irányjelölésnek nyelvspecifikus dimenziója is van. (A nyelvspecifikusság itt nem azt jelenti feltétlenül, hogy az a bizonyos térbeli viszony ilyenként való szemlélete csak a magyarra lenne jellemző, hanem azt, hogy – mint bármely más nyelvben – a magyarban is ez sajátosan valósul meg.) Ugyanígy a térbeli helyzethez kapcsolódó attribútumok a különböző nyelvek névátviteleles kifejezéseiben különbözőképpen, eltérő *jelölési mód*ban fejeződik ki. (A jelölés módjával pacsolatban l. a III. 7.-ben elmondottakat.) A magyarban a *bent* helyhez olyan

[2] A *benne* viszony nyelvi reprezentációjára lásd Pál 1998.

negatív minőségek társulhatnak mint TITOK, ISMERETLEN, SÖTÉT, ROSSZ, PISZKOS stb. Ami ismertté válik *kitudódik*, mert valaki *kitalálja* vagy *kifurkészi*, ha kisüt a nap *kiderül* az idő, a ruhát *bepiszkítja*, *bemocskolja* a gyerek, az édesanyja pedig *kimossa*. Ezek az eredetileg irányjelöléshez kötődő metaforikus jelentések is megjelennek az igei átvételek kötőszóhasználatában: *kiafisál* 'kiragaszt, hirdetőtáblán *ki*hirdet'; *beszpurkál* 'bepiszkít'; *kigisál* 'kitalál'; *kimouriskál* 'lencsét rostán kitisztít'. Ugyanígy a fent–lent viszony és az ehhez társított erkölcsi értékoppozíció nyelvünkben kapcsolatban van az igekötők használatával. A *fel* igekötővel alkotott összeteétel általában pozitív, míg a *le* igekötő gyakran negatív értékjelentést jelez (Szilágyi N. 1996: 23). Így válik érthetővé az, hogy a 'megrészegszik' jelentésű *biécivul* miért fordul elő kizárólag a *le* igekötővel.

Vannak olyan igekötők, amelyeknek használatára a szó szoros értelmében a cselekvés, a hatás irányának kifejezéséért került sor. Ezeknek a viszonyítási alapja a beszélő. Így a beszélői nézőpont szabja meg, miért éppen az adott irányjelölés jelenik meg az igekötős összetételben.[3] Az 'elhelyezkedik, letelepedik' jelentésű *ásezál* igekötős alakváltozatai példaként idézhetők ilyen vonatkozásban: *bésezál* 'elhelyez, betesz'; *felásázálódik* 'elhelyezkedik valamin, felül valamire'; *lesezál* 'leül'; *megásezálódik* 'elhelyezkedik, összerakódik'. További adatok ilyen vonatkozásban: *elmaritál* 'férjhez megy'; *legrămăgyil*(cs) 'összekucorodik'; *kiszkóbil* 'kiváj (fát)'; *elszkutyál* 'megmenekül'; *bépánál* 'ékkel beszorít'; *besztivujil* 'berak (edényt az égető katlanba)'. A beszélői nézőpont abban is megnyilvánul, hogy a jelhasználó szabadon választhat egy cselekvéssor szemléltetésére a nyelvileg kifejezhető relációk közül. Számos igei átvétel több igekötővel is használatos, és ezáltal a megnevezett cselekvés többféle térbeli viszony szerint értelmeződik. Így az 'agyagot rögökre szaggat' jelentésben használatos *bócol* igei származékot lejegyezték ugyanazon jelentésben *felbócol*, *megbócol*, *összebócol* alakban is. Ugyanígy a 'végzett munkát, jelenlétet számba vesz' jelentésű *pontál*nak van azonos szemantikai tartalmú igekötős változata is: *bepontál*, *felpontál*.

d) Az ige etimonja -îm, -în prefixumot tartalmaz

Bár kis mértékben és rejtett módon, de a román nyelv morfoszemantikai rendszerének hatása az igekötők használatában is érvényesül. Nem arról van szó, hogy a román nyelv morfoszemantikai szerkezete hatással lenne arra, hogy melyik

[3] A beszélői nézőpont nem független a nyelvhasználatban konvencionalizálódott térbeli viszonyjelöléstől, amely előírja, hogy milyen helyzetek értelmeződnek az adott relációban. Az épületek, intézmények tipikus *bent* helyek. A velük kapcsolatban használt térbeli mozgást kifejező igekötős igék jelölik is ezt a viszonyt (*bemegy a házba*, *bejut az egyetemre* stb.). Minden bizonnyal a magyar nyelvi szinonima hatása mellett ezzel is összefügg az, hogy a 'gyűjt, begyűjt' jelentésű román *colecta* a magyarban csak *békolektál* igekötős alakban és az etimonnál némileg szűkebb jelentésben ('leszerződött terméket begyűjt') fordul elő. Ugyanígy a 'munkára alkalmaz' jelentésű *ángázsál beángazsal* igekötős alakban is használatos 'hivatásos katona lesz' jelentésben. Ebben a vonatkozásban vizsgálandó a *kontraktál* ('szerződést köt [állatra v. terményre az állami kerskedelem egyik szervével]'), amelyet a magyar a magyar *leszerződtet* hatására utaló *lekontraktál* mellett *bekontraktál* igekötős összetételben is lejegyeztek.

igekötő járul a kölcsönzött igéhez, hanem hogy bizonyos esetben a román ige morfológiai struktúrája motiválhatja az igekötő használatát. Zsemlyei János fogalmazta meg azt a feltételezést, hogy a prefixumos etimonok analógiás hatásaként is társulhat igekötő az igei átvételekhez (Zsemlyei 1979:201). Az *îm-*, *în-* prefixumos igék a román népnyelvben elöljáróval és elöljáró nélkül is előfordulhatnak: *(îm)bodroji* 'bebugyolál'; *(în)cârliga* 'keresztbe tesz, begörbít'; *(îm)preuna* 'egyesít'; *(în)vârti* 'forgat'. Ez azt jelzi, hogy a népnyelvben a prefixum és az ige nem alkot olyan megbonthatatlan egységet, mint az irodalmi nyelvváltozatban. A magyarba rendszerint elöljáró nélküli alakba kerültek át, de bizonyos igék esetében az prefixumot nyelvünkben kötelező módon felváltotta az igekötő. Így feltételezhetjük, hogy a román *-îm, -în* prefixumok hatásának is szerep volt abban, hogy ilyen természetű etimonra visszavezethető ige csak igekötős alakban használatos:

r. ***îm**pătura* 'ráncba szedi a ruhát' > m. ***le**paturál* 'ua.'

r. ***în**cârci* 'összecsomósodik (a szösz, a gyapjú)' > m. ***össze**kilcsálodik* 'ua.'

r. ***în**grozi* 'iszonyodik, undorodik' > m. **meg**grozilódik 'megcsömörlik, összeborzong'

A prefixum használatának említett népnyelvi ingadozása hozzájárulhatott ahhoz, hogy a prefixumos alakot öntudatlanul is szabadon választható összetett szerkezetnek értelmezzék, és ilyenként funkcióját a magyar igekötővel érezzék rokonnak. Az *îm-, în-* prefixum és a magyar igekötő használata közötti korrelációt mutatja az a tény is, hogy a nem csángó adatokban az *îm-, în-* prefixumos etimonokra visszamenő igékből 75, illetve 54,54%-nyi igekötős összetételekben (is) használatos. Így a tizenegy *în-* prefixumos etimonú igéből hatot, a négy *îm-* elöljárós román eredetű igékből pedig hármat igekötői használatban is lejegyeztek. A fentebb idézet adatokon kívül a következőkről van szó: *beinkadrál* 'besorol (munkahelyre, fizetési osztályba)' (< r. *încadra* 'ua.'); *összekurkál* 'összezavar' (< r. *a încurca* 'ua.'); *összekîlcsálódik*, 'összecsomósodik (a szösz, a gyapjú)' (< r. *a se încârci* 'ua.'); *felkîrligál* 'keresztbe teszi a lábát' (< r. *încârliga* 'meghajlít, begörbít'); *bebondrozsál* 2 'bebugyolál' (< r. *îmbodroji* 'ua.'); *bepreunál* 'beméri a juhokat' (< r. *împreuna* 'egyesít').

Azok az igék, amelyeknek a román etimonja *îm-* vagy *în-* elöljárót tartalmaz, de a magyarban nem fordulnak elő igekötős alakban, arra utalnak, hogy a jelenség érvényesülését az is befolyásolja, hogy a kölcsönszó magyar szinonim párja igekötős–e vagy nem.

e) Az ige visszaható

Bármilyen furcsának tűnik is első hallásra, az igekötős szerkezetek elemzése arra enged következtetni, hogy összefüggés van az igekötő használata és az ige reflexív jellege között. A cselekvés irányulása szempontjából visszaható igék jóval gyakrabban társulnak igekötővel, mint a cselekvő, szenvedő vagy műveltető igék. Megvizsgáltam ilyen vonatkozásban a csak igekötős alakban előforduló kölcsönszavakat, és meghatároztam arányukat az igei átvételek teljes számához

viszonyítva. (Ezt külön-külön végeztem el a moldvai csángó és a nem csángó elemek csoportjában.) Ugyanakkor elemeztem a kizárólag igekötős alakban lejegyzett visszaható igék számát és arányát a visszaható igéken körében. Ez a vizsgálat azt mutatta, hogy a csak igekötős összetételben használatos visszaható igék aránya mindkét adatcsoportban jóval nagyobb, mint általában az ilyen jellegü igékké: a csángó adattárban ez az arány 33,33% a 6,90%-hoz képest, míg a nem csángó adatok sorában 46,42% a 36%-hoz viszonyítva (l. a 13. táblázat adatait).

Ezenkívül azt is figyelembe vettem, hogy a nem kizárólag igekötővel használt, de ilyen összetételben is lejegyzett igéknél milyen szerepe van a reflexivitás kritériumának. Itt is az derült ki, hogy a visszaható igék gyakrabban fordulnak elő ilyen szerkezetben: az erdélyi adatok alapján általában az igék 23,2%-ban alkotnak igekötős összetételt, míg a szenvedő igék 3,25%-ban. A csángó lexémák vonatkozásában a jelenség érvényesülése még meggyőzőbb, ha összehasonlítjuk a két gyakorisági értéket, ez ugyanis 8,69%, illetve 27,77%-nyi.

	Kizárólag igekötős alakban előforduló igék száma és az igék tel-jes számához vi-szonyított aránya		Igekötővel is hasz-nált igék száma és az igék teljes szá-mához viszonyított aránya		Visszaható igék száma	Csak igekötős alakban lejegy-zett visszaható igék száma és aránya a visz-szaható igéken belül	Igekötővel is használt viszszaható igék száma és aránya a visszaható igéken belül	
Erdélyi adatok	35	11,36%	71	23,12%	32	13	46,42%	10 (31,25%)
Csángó adatok	35	16,90%	18	8,69%	18	6	33,33%	5 (27,77%)

Az igekötővel használt igék és az ugyanilyen jellegű visszaható igék vizsgálatának eredményei.

Végül azt is megnéztem, hogy a csupán igekötős szerkezetben megjelenő igék körében milyen az egyszeri előordulású, hapax elemek aránya. Elemeztem általában a kötőszóval használt igei átvételeket és külön a visszaható igéket. Az erdélyi nyelvjárásokból gyűjtött igei kölcsönszavak közül 35 kizárólag igekötős összetételben fordul elő. Ebből 16, azaz 45,7% egyszeri előfordulású. A 13 ilyen természetű, de visszaható igéből csupán 4, azaz 30,76% hapax. Ez azt mutatja, hogy az igekötős visszaható igék elterjedtebbek, mint általában az igekötős igék.

Ezek alapján valószínűnek látszik, hogy reális összefüggés van a visszaható igealakok és az igekötői használat között. A kérdés csupán az, miért van ez így. A kölcsönszóanyagban szereplő visszaható igék szinte kivétel nélkül *állapotváltozást* jelölnek. Az igekötő funkciói között tartandó számon az *állapotváltozás beálltának* a kifejezése: (*fogy – lefogy, süketül – megsüketül, gyengül – elgyengül* stb.). Lehetséges, hogy ez az a szemantikai alapú érintkezési felület, amely a visszaható igealak és az igekötő között létrejön. Legalábbis a kizárólag igekötővel használt

visszaható igék ezt a feltételezést látszanak igazolni. Íme néhány ezek közül: *lebiécivul* (cs) 'megrészegszik'; *legrămăgyil*(cs) 'összekucorodik'; *meggrozilódik* 'megcsömörlik, összeborzong'; *mekhupilódik* '(a nagy melegtől) megszorul a gabonaszem'; *megînkremenyil* (cs) 'megdermed, mozdulatlanná válik'; *megklătyálodik* 'megbolondul'; *fëlkoskoválódik* (cs) 'feltáskázik a fal'; *ellesinál* 'elájul'; *megoporilódik* (cs) 'kisül a búza'; *megparil* 'elfonnyad'; *elpegyeszilódik* 'elfárad'; *mekpriptálodik* 'kenyér külső felülete megég, beül sületlen marad'; *elrătăsál* 'eltéved'; *kirăzbunálódik* 'kiderül az idő'; *megszkëpál* 'megszabadul'; *kitrezál* 'kijózanodik', *megtreziódik* 'megtisztul'; *megzepecsál* 'megzavarodik'. Amint az eddig elmondottakból is kitűnik, ezek az igekötő használatára vonatkozó szempontok nem zárják ki egymást, hanem inkább kiegészítik, hiszen egyidően több motivációs tényezőnek is szerepe lehet az igekötős szerkezet létrejöttében.

3.2. Az igekötő elsődleges funkciója minden bizonnyal a cselekvés irányának megjelölése volt. Ebből származik mind a *grammatikai funkció* (aspektusképzés) mind a *jelentésspecializáló* szerep.[4] Ilyen értelemben mindkét funkció származékjelentése azoknak a térbeli viszonyoknak, amelyeket az igekötőrendszer jelölni képes.[5] A mozgáshoz, a térhez kapcsolódó érzékelési élményeink elsődleges forrásai nemcsak fogalmi struktúráinknak, de a nyelv szemantikai rendszerének is. (Lakoff–Johnson 1980, Danesi 1990). Az ilyen jellegű nyelvi anyag vizsgálata alapján megállapítható, hogy különböző jelentésmezők különböző térdimenziókhoz kapcsolódhatnak. Szilágyi N. Sándor az értékjelentés szempontjából vizsgálta a nyelvi térviszonyok és a szemantikai tartalom összefüggését. Így – amint már említettem – a FENT és a LENT helyviszonyhoz, valamint az ehhez kapcsolódó FEL/LE irányhoz rendszerint pozitív, illetve negatív értékjelentés társul.[6] A térbeli metaforákon alapuló jelentéseket azonban nemcsak az értékjelentés szerveződése mentén lehet vizsgálni, hanem aszerint is, hogy egy adott térdimezióhoz a nyelvben milyen átvitt értelmű, jelentések társulhatnak. Volt szó róla, hogy a közneveknél a BENT hely értékjelentés szempontjából inkább negatívnak, míg a KINT hely többnyire pozitívnak tekinthető. De ehhez a dimenzióhoz olyan elvont jelentésmezők is társulhatnak, amelyek értékjelentés szempontjából egyértelműen nem minősíthetők, de a nyelv szemantikai struktúrájának megértése szempontjából legalább annyira jelentősek, mint az előbbiek. Ilyenek például az *állapot* (*berozsdásodik, beszárít, bejárat /gépet/, besavanyít* stb.), a *folyamat* kezdő vagy befejező momentuma (*beindul, beköszönt, beszüntet, berekeszt* stb.) és a *tulajdoni viszony* (*valakinek a tulajdonába kerül valami; valaki a birtokában van valaminek; beszerezni valamit; bevásárolni* stb.) ebben a dimenzióban való

[4] Az igekötő funkcióival kapcsolatban lásd D. Mátai 1992.

[5] Ezért sem választható mereven el az igekötőnek ez a két *szemantikai* vonatkozása, lévén hogy az igei aspektus kérdése is végső soron jelentésbeli probléma.

[6] Szilágyi N. 1996: 11–37. (Vö. Lakoff–Johnson 1980.)

megjelenése (Pál 1998: 59–63). Ezek is eredetileg analógián alapuló metaforikus névátvitelek akárcsak az értékjelentés, az igei aspektus vagy a jelentésspecializálódás térviszonyok szerinti strukturált szerveződése.

Mindezek figyelembe vételével a következőkben azt ismeretem, hogy a magyar igekötőrendszernek milyen szemantikai vonatkozásai érvényesülnek a kölcsönszóanyag igekötős összetételeiben. Az ismertetés tömörségéért a térbeli viszony jelölése szempontjából hasonló vagy egymást kiegészítő igekötőket egy csoportban tárgyalom.

a) az *el, meg, össze* igekötős szerkezetek

A jelentésmezők és a térdimenziók fentebb jelzett összefüggése azt is jelenti, hogy bizonyos térbeli viszonyokra utaló vagy ezekből származó igekötős igék jelentésszerkezetében van valami közös elem. Ez a közös szemantikai tartalom megnyilvánul a *speciális jelentésárnyalatbeli gazdagodásban* (*nevet – **kinevet*** /vö. ***kicsúfol, kigúnyol***/), a *névátviteles jelentésváltozásban* (*dől – **eldől*** 'elválik valami', *dönt – **eldönt*** 'határoz valamiben'), valamint az *értékjelentés azonosságában* (az *el* igekötős összetételek általában negatív értékjelentésűek). Az elemzett kölcsönszóanyag igekötős igéinek viszonylag kis száma és az ezzel összefüggő jelentésmódosulások minimális jellege többnyire csak az értékjelentés kérdésének vizsgálatát teszi lehetővé (bár azt is jelzem, ahol más jellegű származék jelentés is megjelenik). Meggyőződésem, ez a szűkös vizsgálati anyag is érzékeltetni képes a magyar igekötők jelentésrendszerének gazdagságát, valamint azt, hogy ez milyen mértékben érvényesül a kölcsönszavak integrálódási folyamatában.

Az *el* igekötős kölcsönelemek leginkább az értékjelentés tanulmányozását teszik lehetővé. A közel–távol dimenzióban az előbbihez többnyire pozitív, az utóbbihoz inkább negatív értékjelentés kapcsolódik (Szilágyi N. *i.m.* 24–6). Így érthető, hogy az eltávolodásra, távolságra utaló *el* miért fordul elő többnyire negatív értékjelentésű összetételekben. Ezek a negatív értékjelentések a következő denotatív jelentésmezők szerint csoportosíthatók :

a.1. megváltozik valaminek a természetes, megszokott (prototipikus) alakja, állapota:

elaveszál 'testben-lélekben elsatnyul'; ***elbetyágul*** (cs) 'megbetegszik'; ***elgusásodik*** 'elgolyvásodik'; ***elhurbol*** '(nehéz munkával) elfáraszt, elcsigáz'; ***elputrigájozik*** 'elkorhad'; ***elrănyil*** (cs) 'elmérgesedik a seb'; ***elszlábul*** (cs) 'legyengül'; ***elszpurkál*** 'bepiszkít'; ***elsztárpul*** 'meddő lesz'; ***elzepecsil*** 'elhízik'

Ezen belül megemlítendők azok a szerkezetek, amelyek arra utalnak, hogy valakinek *megváltozik a tudatállapota:* ***eldarnyikál*** 'elalszik'; ***ellesinál*** 'elájul'.

a.2. valaminek megszűnik a térbeli közelsége, fizikai jelenléte: ***eldizertál*** 'elszökik a katonaságtól'; ***elkonszumál*** 'elfogyaszt'; ***elmaritál*** 'férjhez megy'; ***elmutál*** 'elköltözik'; ***elpalacsintázza*** (a lisztet) 'palacsintasütésre elhasználja'; ***elpareszál*** 'elhagy'; ***elprohogyál*** 'eltemet'; ***elszkăpál*** 'elszabadul'; ***elszkutyal*** 'elmenekül'

a.3. valaminek megváltozik a hovatartozási vagy birtok viszonya: ***elcsurgyál*** 'elcsen, ellop'; ***eldivorcál*** 'elválik'; ***ellogodilodzik*** 'eljegyzi

magát valaivel'; ***elprapagyál*** 'elfecsérel, elpazarol'; ***elprăusál*** 'elprédál'; ***elszokotál*** 'elad'; ***elsztPrpil*** '(tehén) elvetéli (a borját)'; ***elzolodzsil*** 'elzálogosít'

a.4. megakadályoztatik valaminek a létrejötte vagy érvényesülése: ***elamenál*** 'elhalaszt'; ***elrefuzál*** 'elutasít'; ***elopril*** 'eltilt'

a.5. túlzott mértékben, fokban vagy sebességgel végez valaki valamit:

elfuzsitoskodja 'elhamarkodja'; ***elhodrinkál*** 'elsieti a munkát'; ***elhurbol*** 'elnyű, elvisel'; ***elpupezálja*** (magát) 'túl cifrán öltözik'

Nem véletlen az, hogy éppen ezekkel a jelentésmezőkkel találkozunk a közel–távol dimenzióban, hiszen valamennyinek a forrása az a közös szemléleti háttér, amely az *el* igekötős összetételekből kikövetkeztethető. Ezek szerint a viszonyítási pont az JELENLÉT, amelyeknek vonatkozási alapját a mindenkori első személy (én, mi) és az itt és most képezi. A tér és időbeli jelenlét olyan helyzetre utal, amelyben a dolgok ismertek, birtokolhatók, megszokott, prototipikus állapotukban vannak, és ha változnak, ez az elvárt mértékben és irányban történik. Az ezzel ellentétes pólus az OTT: egy más időhöz, egy másik térhez, személy(ek)hez, más minőségekhez kötődő léthelyzet. Ami nem jellemezhető azokkal a paraméterekkel, attribútumokkal, amelyek a JELENLÉTBEN érvényesek, az eltávozik a jelenlétből, az OTThoz közelít.

Térjelölés szempontjából az *el* igekötőnek a magyarban a *meg* és az *össze* lehetne az ellentétes irányú párja. De a *meg* szinte kivétel nélkül perfektiváló funkcióban fordul elő az elemzett anyagban, így további metaforikus jelentéseiről nem számolhatok be.[7] Az *össze* igekötő az átvett lexémákkal sokkal gazdagabb jelenésstruktúrákat alakít ki. Esetében az átmenet a tulajdonképpeni (térbeli viszonyra vonatkozó) és az átvitt értelmű jelentés között annyira apró mozzanatokból álló, fokozatszerű jelölésváltozás, hogy szinte nem is érezzük metaforikusnak a térbeli viszonyoktól elszakadt jelentéseket. A következő jelölés-eltolódási szintekről van szó:

– *(alapjelentés) két különböző, különálló dolog érintkezésbe lép* (***összekrucsál*** 'fát, fonalat keresztbe rak'; ***összecsoknyál*** 'összekoccint'; ***összetokmál*** 'fiatalokat házasság céljából összehoz';)

– *két vagy egyazon tárgy különböző részei találkoznak, „összevegyülnek"* (***összegircsálodik*** 'összecsomósodik a fonal'; ***összegusásodik*** 'ua.'; ***összeszpurkál*** 'bepiszkít')

– *az összevegyült entitások megkülönböztethetetlenül egybe olvadnak* (***összemasztikál*** 'összevegyít'; ***összebandrazsál*** 'összekuszál'; ***összekĭlcsálodik*** 'összecsomósodik [a szösz, a gyapjú']';)

– (metaforikus jelentés) *valaki nem képes megkülönbözteni a különálló entitásokat, vegyületként kezeli azokat* (összekeverve, összetévesztve)

---

[7] Egyetlen olyan ***meg*** igekötős kölcsönszót találtam, ahol nem perfektiváló funkciójában fordul elő, és abban az esetben is a magyar szinonimájával használt igekötő hatására gondolhatunk: ***megpacál*** ←***megjár***. A meg igekötőnk itt a jelentésspecializáló funkciója érvényesült, és minden bizonnyal ez hatott az azonos jelentésű ***pacál*** lexémára.

összekurkál 'összezavar'; ***összebondrozsál*** 'valakit belezavar valamibe'

Az átmeneti szintek a tulajdonképpeni és az átvitt értelmű jelentések között a többi igekötő esetében is kimutatható, jóllehet nem mindig rendelkezünk elegendő adattal ennek szemléltetésére.

b) a *be* és *ki* igekötős szerkezetek

A *be* és a *ki* igekötővel alkotott összetételek alapján az alábbi szemléleti háttér körvonalazódik. Ami bent *van* az rendszerint nem érzékelhető, ismeretlen, titkos, sötét, valamilyen negatív, problematikus állapot. A megoldást vagy változást a kifele tartó mozgás hozza. Ezáltal az elborult, a homályló világossá válik (***kirăzbunálódik*** 'kiderül az idő'), a szennyezett megtisztul (***kimouriskál*** 'lencsét rostán kitisztít') a probléma megoldódik (***kigyeszkălcál*** 'kibogoz [összecsomósodott fonalat]'; ***kipriponyál*** 'megköt egy elszakadt szálat a szövőszéken'), a negatív értékű tudatállapot megszűnik (***kitrezál*** 'kijózanodik'). A szemlélet további megnyilvánulásaiként értelmezhető jelentésmezők: *a **rejtett** (ismeretlen) érzékelhetővé (ismertté) válik* (***kigicsál*** 'kitalál'); *valami létrejön, láthatóvá válik* (***kigusázik*** 'a káposzta meggolyvásodik'; ***kikolcil*** (cs) 'kikel'; ***kigyezsgyokál*** '[a dió] kiválik a hajából'), valamint az előbbihez szorosabban kapcsolódó *nyilvánosságra hoz, közismertté tesz* jelentéskör (***kiafisál*** falragaszon hirdet; ***kilicsitál*** (cs) 'kihirdet'; ***kityivujál*** 'valakit táncrigmusba foglalnak [kikiáltanak]')

A BENT helynek ugyanakkor ismert határai vannak, amelyek kizáró jelleggel működnek abban az értelemben, hogy ha valami egy kategóriába tartozik, akkor nem tartozhat más kategóriába. Bekerülni valahova ilyen értelemben azt jelenti, hogy valamilyennek minősülni, valamilyen állapotba jutni (***beinkadrál*** 'besorol [valamilyen fizetési osztályba]'; ***beszpurkál*** 'bepiszkít'; ***becsumáz*** 'kukoricaüszöggel játékból összemázol'; ***berodál*** bejárat [gépet]). Az intézmények tipikus bent helyek, amint korábban már volt szó róla (vö. Pál i.m. 28–9). Az intézményekkel való kapcsolat felvételt gyakran *be* igekötős igék jelölik: ***beángázsál*** 'hivatásos katona lesz'; ***bereklamál*** (cs) 'beperel'

c) *fel* és *le* igekötős összetételek

Ahogy fentebb a szakirodalomra hivatkozva említettem, a FENT helyhez rendszerint pozitív, a LENT helyhez és általában a LE irányhoz negatív jelentésmezők társulnak. A kölcsönszókincsben a *fel* igekötő csak irányjelölő funkciójában fordul elő. Ezzel szemben a *le* igekötőnek az átvételekben számos értékjelentésbeli vonatkozása van.[8] A *le* igekötős szerkezetek *negatív* jelentésmezői a következők szerint csoportosíthatók: *módosult tudatállapotot előidéző cselekedetek* (***lebiécivul*** 'megrészegszik'), *emberi viszonyulás* (***leszuperálodik*** 'megharagszik'), *leértékelő minősítés* (***lemutujoz*** 'mutujnak [ügyetlennek] nevez'), *felszólítás (visszafogottságra, passzivitásra)* (***letácsol*** 'elhallgattat').

Összegezésként elmondható, hogy a meghonosodás útjára lépett kölcsönelem úgy integrálódik a nyelv rendszerébe, hogy nem csupán a neki megfelelő jelentésmezőbe illeszkedik, hanem azokhoz a viszonyokhoz is alkalmazkodik,

[8] Ez az aszimmetria is a negatív értékjelentés túltengésére utal.

amelyek a jelentésmezők között léteznek. Az igekötős összetételek esetében nem csupán arról van szó, hogy az igei átvételhez a magyar szinonim ige megfelelő igekötője társul, hanem hogy a megfelelő jelentésrendszer mint metaforikus viszonyhálózat egésze hat rá. Ez abból is kivehető, hogy bizonyos kölcsönelemek esetében bajos volna valamelyik konkrét magyar igekötős alakulat hatását kimutatni, különösen, ha a neki leginkább megfelelő jelentésbeli párja más igekötővel használatos: ***ki**gusázik* ↔ ***meg**golyvásodik*, ***le**szuperálódik* (cs) ↔ ***meg**haragszik;* ***ki**priponyál* ↔ *megköt;* ***el**szpurkál* ↔ ***be**piszkít*, ***össze**piszkít*; ***le**mutujoz* stb. Inkább arról van szó, hogy a kölcsönelemre hat a térbeli relációk és a jelentésmezők kapcsolódását szabályozó névátviteles viszony. Másképpen fogalmazva: a meghonosodó lexéma a nyelv metaforikus jelentésmezőinek is szerves részévé válik (vö. a 4.1. és a 9.6.-ban elmondottakkal). Ilyenképpen az igekötős összetételek elemzése is igazolta, hogy az átvételek a denotatív jelentésmezők mellett a metaforikus és az értékjelentésbeli tartományokhoz is igazodnak. Ez szükségszerű következménye annak, hogy a szókincs a beszélő számára többszörösen strukturált egészként adott.

BENŐ ATTILA

IRODALOM

Bakos (1979) = Bakos Ferenc, *Kiegészítések Márton Gyula – Péntek János – Vöő István, "A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai " című munkájának XX. századi anyagához.* MNy. LXXVI, 479–83.

Bakos (1989) = Bakos Ferenc, *A magyar szókészlet román elemeinek története.* Akadémiai Könyvkiadó. Budapest.

Bakos (1984) = Bakos Ferenc, *Román jövevényszavaink legújabb rétegéhez.* In: Nagy Béla (szerk.): Magyar–román filológiai tanulmányok. ELTE Román Filológia Tanszék. Budapest.

Balázs (1965) = Balázs László, *Bilingvismul la Suatu.* Kandidátusi értekezés. (Kézirat).

Benő (2000) = Benő Attila, *A román–magyar nyelvi érintkezés jelentéstani kérdései.* Doktori értekezés. (Kézirat).

Blédy (1942) = Blédy Géza, *Influenţa limbii romane asupra limbii maghiare.* Sibiu.

Danesi (1990) = Danesi, Marcel, *Thinking is seeing: Visual metaphor and the nature of abstract thought.* Semiotica vol. 80–3/4, 221–37.

Edelspacher (1981) = *Rumun elemek a magyar nyelvben.* NyK. 106.

Kis (1975) = Kis Emese, *Încadrarea substantivelor de origine maghiară în sistemul morfologic a limbii române.* Editura Academiei. Bucureşti.

Lakoff–Johnson (1980) = Lakoff, George – Johnson, Mark, *Metaphors We Live By.* Chicago–London.

D. Mátai (1992) = D. Mátai Mária, *Az igekötő fő funkciói és funkcióváltozásai.* In: A magyar nyelv történeti nyelvtana (Főszerk. Benkő Loránd) II/1.

Márton – Péntek – Vöő (1977) = Márton Gyula – Péntek János – Vöő István, *A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai.* Kriterion. Bukarest.

Pál (1998) = Pál László, *A benne viszony jelentésszerkezete.* Kolozsvár.

Szilágyi (1996) = Szilágyi N. Sándor, *Hogyan teremtsünk világot?* Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára. Erdélyi Tankönyvtanács. Kolozsvár.

Zsemlyei (1974) = Zsemlyei János, *A Kis-Szamos vidéki magyar tájszólás román kölcsönszavai* című doktori értekezés kéziratos adattára

PROBLEME MORFOLOGICE ÎN INTEGRAREA ÎMPRUMUTURILOR

(Rezumat)

Lucrarea analizează integrarea împrumuturilor lexicale de origine română în sistemul morfologic al limbii maghiare, pe baza cercetărilor din ultimele decenii (Márton – Péntek – Vöő 1977, Bakos 1984 etc.).

Materialul lexical prelucrat conţine 4 475 de cuvinte de origine română, folosite mai ales în dialectele din Transilvania. De menţionat este faptul că foarte multe elemente lexicale din acest material apar numai la vorbitorii bilingvi. Aceste cuvinte pot fi considerate împrumuturi neintegrate în sistemul fonetic şi morfologic al limbii maghiare, folosite numai la nivelul *parole*. Fenomenul studiat se referă atât la rolul sufixelor, cât şi la importanţa prefixelor în integrarea împrumuturilor.

Autorul atrage atenţia asupra faptului că semantica prefixelor şi sufixelor poate fi tratată prin prisma câmpului semantic şi a sistemului metaforic al limbii – abordare ce poate contribui la clarificarea unor probleme de semantică în interferenţa morfologică.

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

XLV. évf. 2001. 1–2. szám

AZ *ERDÉLYI MAGYAR SZÓTÖRTÉNETI TÁR* DEVERBÁLIS IGEKÉPZŐINEK HASZNÁLATI KÖRE A KÜLÖNBÖZŐ NYELVI SZINTEKEN

Az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* forrásanyagának minősége lehetőséget nyújt arra, hogy az adatanyag alapján feltérképezzem néhány deverbális igeképző használati körét. Két igeképző-csoportot vizsgálok, jelesen a cselekvő igék néhány képzőjének használati körét szembeállítom a szenvedő ige képzőjének használati körével. Ugyanakkor nyelvi szinten is elkülönítek két szintet: a beszélt nyelvi szintet, amely a tanúvallomásokban tükröződik, és az írott nyelvváltozat két szintjét, a magánlevelekben használt, személyes hangvételű nyelvezetet, amely félúton van az irodalmi írásbeliség felé, valamint a jegyzőkönyvek és leltárok, inventáriumok írásakor használatos hivatali stílust közvetítő nyelvet.

I. A BESZÉLT NYELVI SZINT:

A beszélt nyelvi szintet a rögzített tanúvallomások alapján vizsgáltam. Ebben az esetben természetesen számolnunk kell a fej, azaz a beszélő és a kéz, illetve a jegyző nyelvének viszonylatával, vagyis azzal, hogy a beszélő szavait valaki más vetette papírra, s így esetleg a jegyző nyelve, nyelvjárása belejátszhatott a vallomás szövegébe, módosíthatta azt.

1. A cselekvő igék képzői

1. 1. A gyakorító igék képzői

-col: **hurcol-voncol:** 1771: *hurtzolt, vonzolt* [Dés; DLt 321. 12b Eva Onaki Szabo cons. Alexandri Kis vall.].

-acskál/-icskál: **faracskál:** 1778: *faratskált* [O.tordos AF; BK ad 465 Pirle Stefán (60) jb vall.].

-dácsol: **kapdácsol:** 1757: *kapdácsolt* [Gyszm; DE 3 St. Kémenes (38) pp vall.].

-dal/-del, -dál/-dél: **furdal:** 1767: *furdolták* [Abosfva KK; Ks 4 Mich. Jakab (36) cantor eccl. cat. vall.]. **Mérdel:** 1722: *mérdelik vala* [Kvh; HSzjP Kantában lako Zernyesti Mihálly (25) vall.].

-dogál/-degél/-dögél: **iddogál:** 1796: *iddogalni* [Mv; Born. XXXIX. 53 Fr. Szathmári jun. (23) vall.]. **Járdogál:** 1584: *Iardogalt* [Kv; TJk IV/1. 274 Chieob Georgy vall.]. **Jődögél:** 1604: *Jödögelnek* [Rava U; UszT 18/139 marossj Janos Rauay lib. vall.]. 1766: *jodögeltünk* [Kp I. 231 Nic. Györbiro (49) miles equ vall.]. **Mendegél:** 1744: *mendegelvén* [Bölön Hsz. INyR Damokos Andrásné Farkas Kata vall.]. **Nyomdogál:** 1600: *niomdogala* [UszT 15/64 Bodo Benedekne, Ersebet azzony Zent Egyhazas Olahfalwy vall.].

-dos/-des/-dös: **bujdosik:** 1591: *budostanak vala* [Kv; TJk VI/1. 340 Gergely Pal veres darabont-tizedes (Jakabfva Cs) vall.]. **Dugdos:** 1780: *dugdosva* [Bethlen SzD; BK Ant. Bod magister scholae ref. (45) vall]. **Furdos** 1767: *furdossak furdosták* [Abosfva KK; Ks 4 Mich. Jakab (36) cantor eccl. cat. vall.]. **Kapdos:** 1600: *kapdostak* [UszT 15/58 Barla Janos Lokodi zabad zekely (60) vall.]. 1615: *kapdosoth* [Törzs. Kapas Mihaly Derzej (50) jb vall.]. 1702: *kapdos* [Zágon Hsz; HSzjP Olosz György (60) jb vall.]. 1724: *kapdos* [O.lápos SzD; BK. Koszta Simon (50) jb vall]. 1776: *kapdosták* [Zágon Hsz; HSzjP Sigismundus Király (66) vall.]. **Nyomdos:** 1778: *nyomdossa* [Egerbegy TA; JF Bettyerán Kratsun (40) vall.].

-doz/-dez/-döz: **küldöz** 1776: *küldőzőtt* [Kóród KK; GyL Christ. Kováts conj. St. Miklos (55) vall.]. **Lődöz:** 1728: *lődözni* [Hidvég Hsz; Mk I. Joan Barabás (56) jb vall.].1757: *lödözzenek* [Kvh; HSzjP Szőts István Farago (64) vall.].

-og/-eg/-ög: **füstölög:** 1779: *füstölögni* [Egerpatpak Hsz; HSzjP "Nagyborosnyói születésű Providus Bodo András" (19) vall.]. **Morog:** 1703: *morgasz* [O.solymos KK; SLt AQ. 24 Balonoz Simon (26) jb vall.].

-gódoz(ik)/-goldozik: **nyargoldozik:** 1756: *niargoldoz* vala [Bencenc H; BK Misc. 1143 Tot Marian (37) jb vall].

-gál/-gél, -gol/-göl ,-igál: **hasigál:** 1715: *hasigálván* [Lupsa TA; WH. Kosok Iuon (70) vall.].

-gat/-get: **cimborálgat:** 1796: *Czimboralgattunk* [Uzon Hsz; Kp IV. 288 Rebeka Tana cons. Davidis Kuti (29) vall.]. **Csókolgat:** 1614: *Czyokolgatta* [Nsz; VLt 53/5267 P. Hegedws (20) udvari muzsikus vall.]. **Duggat:** 1701: *dugatta* [Kereszténya lmás; Szer. Georgius Hercz (30) nb vall.]. 1703: *dugotta* [Récekeresztúr SzD; SLt AQ. 38 Marosán Miklós (40) zs vall.]. 1773: *duggatott* [Selye/Magyarós MT; Bet. 7 Joh. Kardos (29) auriga vall.]. **Ereget:** 1600: *eregetik* [Lengyelfva U; UszT 15/265 "Damakos Janos Lengyelfalui Lo feö ember" vall.]. 1767: *eregették* [Kiskapus K; Born. II. 41 Mart. Vincze (23) jb vall.]. **Érezget:** 1771: *érezgette* [Girbó AF; JHb Győrgy Czitzu (50) zs vall.]. **Erősítget:** 1789: *erősítgették* [Désfva KK; GyL. Lőrintz János (49) ns vall]. **Fojtogat:** 1765: *fojtagattyák* [Marosbogát TA; Mk V/V. 97 Halmágyi Mihály (35) jb vall]. **Gyűjtöget:** 1585: *gywteogetet* [Kv; TJk IV/1. 506 Ilona Damakos Mathiasne vall.]. 1797: *gyüjtögettem* [Oltszem Hsz; Mk II. 8/260 Oltszemi Molnár Veres János (39) vall.]. **Halogat:** 1713: *halogatta* [Kőröspatak Hsz; HSzjP Neste Andrásné (38) relicta, jb vall.]. **Hasogat:** 1641: *hassogattak* [Csokmány SzD; JHbK VIII/8 pojniczai Bankos Peter (65) jb vall.]. **Hinteget:** 1753: *hintegetni* [Albis Hsz, Törzs. Joh. vaas (54) pp vall.]. **Hiteget:** 1570: *hytegeted* [Kv; TJk III/2. 191 Myklos Nyrew Ambrus zolgaia Orsolya olah Myklosnę és Erzebeth Rez Janosne vall.]. 1771: *hitegetvén* [Girbó AF; JHb Nikoje Patre (70) jb vall]. 1776: *hitegette* [Szentdemeter U; GyL St. Henter (37) vall.]. **Hordogat:** 1779: *hordogatni* [Csesztve AF; Mk Szilvás 5/3 Téti Samu (40) cigány jb vall.]. **Ijesztget:** 1743: *ejezgetni* [Born. IX. 9. I. Paraszkiv (86) zs vall.]. 1776: *ijjezgette* [Kóród KK; GyL. Lad. Lenger (20) famul. vall.]. 1787: *ijezgette* [Cófva Hsz; HSzjP G. Kalotsai (64) vall.]. **Irogat** 1614: *Irogatott* [Nsz; VLt 5/5267 G. Keörtuelyesi (21) vall.]. **Irtogat,**

ortogat: 1701: *ortogatni* [BNB V/9 Valentinus Salatia Principilus de Köpecz (45) vall.]. **Izenget:** 1779: *izengetett* [M.lapád AF; Mk 5/3 Tzigány Híma cons. Tzigány Vaszi (20) jb vall.]. **Jegyezget:** 1763: *jegjezgették* [Szecsel Szb; JHb Lazár Morrárr (35) molnár lib. vall.]. **Kapálgat:** 1637: *kapálgatok* vala [Noszoly SzD; WassLt Teótŏri Janos (60) jb vall.]. **Kapdozgat:** 1754: *kapdozgatt* [Altorja Hsz; HSzjP Catherina Molnár (35) jb vall.]. **Kerget:** 1573: *kergette* [Kv; TJk III/3. 217 Feyer Ianos Zwky Benedekne Iobagia vall.]. 1573: *kergetet* [Kv; TJk III/3. 106 Anna feozes (!) Balintne vall.]. 1600: *kergetny* [UszT 15/27 St. Hoggiay de Hoggia ns vall.]. 1617: *Kergetik volt* [Cssz; BLt 3 Leorincz Balynt Kozmasy Gialog hadnagi (50) vall.]. 1638: *kergetik* [Torockó; Thor. XVI/1. Val. Szócz jb jud. prim. vall.]. **Kísérget:** 1724: *kisirgeti* [Koronka MT; BK Csáki Ferenczné (50) ns vall.]. 1785: *kisérgette* [M.zsombor K; KLev. Georgius Ugrán (50) vall.]. **Küldözget:** 1635: *kűldőzget* [Drágavilma SzD; TKl Csuka Kosztán (48) jb vall.]. 1767: *kűldezgettenek* [Abosfva KK; Ks 4 St. Szabo (14) jb vall.]. **Legyintget:** 1722: *legyingetet* [TL Josá Márton (40) jb vall.]. **Meneget:** 1796: *menegettünk* [Uzon Hsz; Kp IV. 288 Paulus Kuti (25) ns vall.]. 1797: *menegettem* [Sszgy; HSzjP Márk Sámuel (63) Senator vall.]. **Méreget:** 1631: *meregetué(n)* [Abrudbánya; Törzs. Georg. Egri (54) jur. civis vall.]. **Mosogat:** 1591: *mosogatta* [Kv; TJk V/1. 55 Segeswary Marton vall.]. **Nevezget:** 1745: *nevezgette* [Szásznyíres SzD; Ks Kádár András (70) jb vall.]. **Nyúzogat:** 1668: *nyuzogatot* [Feketelak SzD; JHb Vegh Mihaly (40) vall.]. **Olvasgat:** 1614: *oluasgattya* [JHb XX/2 Vittkay Kakony Istwan Gergenben lako vall.].

-kál/-kél, -kol/-kel/-köl: **járkál:** 1779: *járkálván* [KS özv. br. Kemény Zsigmondné Rhédey Druzsiánna (61) vall.].

-ál/-él, -ol/-el/-öl: **döföl:** 1711: *dofőlte* [Cssz; Born. XXXIX. 50 Borsovaj Thamas Miklos (58) pp vall.]. 1779: *dőfőlte* [M.lapád AF; Mk Szilvás 5/3 G. Sarkadi (30) jb vall]. **Metél:** 1779: *metiltik* volna [A.csernáton Hsz; HSzjP Gajdó Lászlóné Paputs Anna (47) jb vall.].

-logat: **illogat** 1745: *illogatott* [Uzon Hsz; Kp I. 155a P. Kováts (70) ns vall]. 1773: *illogatta* [Selye/Magyarós MT; BetLt Barbara Balog (16) vall.].

-ong/-eng/-öng, -ing: **kereng, kering:** 1593: *kerengett* [Kv; TJk V/1. 315 Kouach Balasne, orsolia vall.]. 1672: *keringet* [Septér K; BfR Radul Oltian vall.].

-rcsel: **köhörcsel** 'köhécsel': 1702: *kŏhŏrczel* [Tarcsfva U; Pf Boer János (20) vall.].

-tol: **hazudtol** 'vkit hazugnak nevez': 1758: *hazutalni* [Cintos AF; TKl 19/42 Gyirászin André (60) jb vall.].

1. 2. A mozzanatos igék képzői

-ad/-ed, -od/-öd: **apad** 1655: *apadat* [Kv, CartTr II Petrus Szavaj vall.]. **Fakad** 1722: *fokat* [Kecsed SzD; TL. Hrubán Gavrila (38) prov. vall.]. **Fogad:** 1680 *fogada* [Göröcsfva Cs; CsVh 83-4 Joannes Balás de Göröcsfva (38) vall.]. **Hasad:** 1755: *hasadat* [Szentmargita SzD; Ks 18. CII Kosa Sigmond tt vall.]. **Nyomod:** 1597: *nyomottünk* [UszT 12/38 Thomas Sima de S. Kiralj lib. vall.]. 1751: *nyomották* [Balázstelke KK; IB. Petrus Deák (43) jb vall.].

-an/-en: **megretten:** 1765: *meg rettenek* [Marosbogát TA; Mk V. V/97 Rusz Garvrilláné Popa Anucza (72) zs vall.].

-dít: **elszordít:** 1604: *El zordittak* [UszT 18/139 Zabo peterne Annazonj cziebj vall]. **Megzördít:** 1724: *zördite* [Királyfva KK; BK. Hétfalusi Isvánné (50) ns vail.].

-dul/-dül: **lódul:** 1780: *lóduly* [Bere MT; BetLt 6 Paulus Szabedi ex Bere (38) pp vall.]. **Megzördül:** 1756: *meg zördüle* [Kvh; HSzjP Bagjos Kelemen (26) vall].

-int: megkoccint 1724: *meg kócintotta* [Mihályfva N; BK sub nro. 984 Georg. Taar (25) ns vall].

1.3. A passzív intranzitív (szenvedő) ige képzője

-atik/-etik: **hívatik:** 1754: *hivatott* [Altorja Hsz; HSzjP Catharina Márton (15) vall.].

-tatik/-tetik: **irtatik:** 1769: *írtatott* [Gothátya H; BK 260 Goncz Groza (58) jb vall.]. **Evokáltatik:** 1742: *Evocaltatott* [Kisenyed AF; JHb Geor. Petrikovits (46) ns vall.]. **Fogantatik:** 1766: *fogantatott* [Grohot H; Ks 40/9 Roman Iuon (40) jb vall.]. **Neveltetik:** 1776: *neveltetni* (vmilyen hitben) [Szentdemeter U; GyL br. Lud. Révai (40) vall.].

II. MAGÁNLEVELEZÉSBEN:

EZ a nyelvi szint a beszélt nyelvhez áll a legközelebb. A levelek stílusára jellemző a választékos fogalmazásra való törekvés és a személyes hangvétel. Ugyanakkor fellelhetők a kor levelezésében divatos nyelvi fordulatok is.

1. A cselekvő igék képzői

1. 1. A gyakorító igék képzői

-csol/-csel/-csöl: **kopácsol:** 1660: *kopácsol* [TML I, 554 Korda Sigmond lev. Teleki Mihályhoz]. 1748: *kopácsollyon* [Somlyó Cs; ApLt 1 gr. Kálnoki Ferenc lev.].

-dogál/-degél/-dögél: **járdogál:** 1748: *járdogálom* [Somlyó Cs; ApLt 5 Bőjte Lőrinc lev. Apor Péterhez]. 1729: *járdogal vala* [Darlac KK; ApLt 1 gr. Haller Jánod lev. Apor Péternéhez]. **Kaszáldogal** 'kaszálgat': 1772: *kaszàldogalnánk* [KJ. Rétyi Péter lev. Fog-ból]. **Keldegel** 'áru fogyogat, elkeleget': 1722: *keldegel* [Ks 96 Bornemisza Imre lev. Nsz-ből]. **Mondogál** 'mondogat': 1676: *mondogálja* [TML VII, 141 Naláczi István és Székely László lev. Teleki Mihályhoz]. **Nyugdogal** 1687: *nyugdogalnak* [ApLt 6 Kálnoki Sámuel lev. feleségéhez, Lázár Erzsébethez].

-dos/-des/-dös: **fogdos:** 1666: *fogodossák* [Thor. III/3. Thoroczkai Mihály, Péter és István lev. a fej-hez]. 1717: *fogdosta* [Nsz, Ap. 2 Apor Péter lev. feleségéhez]. **Kapdos:** 1755: *kapdosott* [Ks 86 Baló Antal lev. Nsz-bõl].

-doz/-dez/-döz: **lengedez:** 1662: *lengedez* [TML II, 375 Ebeni István lev. Teleki Mihályhoz]. 1672: *lengedezett* [TML VI, 201 Székely László lev. Teleki Mihályhoz]. **Omladozik:** 1673: *omladoznak* [TML VI, 529 Teleki Mihály lev. Bornemisza Annához].

-gat/-get: **beszélget:** 1639: *beszelgetne* [Homoródsztpál U; Szád. Redej Janos lev. Nagy Thamashoz, a fog-i vár gondviselőjéhez]. **Bontogat:** 1646: *bontogatna*

[Bádok K; JHb III/72 Kézdipolyáni Veres István lev. atyjához]. **Csipeget:** 1794: *tsipegetett* [Kővárhosszúfalu SzT; TKhf Jakab Gábor lev. gr. Teleki Imréhez]. **Duggat:** 1770: *duggatta* [Dés; JHb Bethlen lev. 361]. 1770: *duggatta* [Dés; JHb Bethlen lev. 361]. **Hörpöget:** 1735: *hőrpegessen* [Ks Boronyai N. Márton lev. Nsz-ből]. **Kerget:** 1696: *kergetik* [Marosilye H;BK. Bethlen Gergely lev. Fogarasi Pap Miklóshoz]. **Készülget:** 1661: *készülgetni* [TML II, 65 Teleki Mihály lev. feleségéhez, Vér Judithoz]. 1784: *keszűlgetni* [Bencenc H; BK. Bara Ferenc lev.]. **Kötözget:** 1672: *kötözgetnek* [TML VI, 61 Bánfi Dienes lev. Teleki Mihályhoz]. **Menteget:** 1659: *mentegetvén* [TML I, 416 Rhédei Ferenc lev. Teleki Mihályhoz]. **Mondogat** 1678: *mondogaték* [TML VIII, 73 Kapi György lev. Teleki Mihályhoz]. **Olvasgat:** 1664: *olvasgatván* [TML III, 188 Szalárdi János lev. Teleki Mihályhoz]. 1722: *olvasgatám* [KJ. Rétyi Péter lev. Porumbákról (F)].

-kál/-kél, -kol/-kel/-köl: **irkál:** 1772: *írkálni* [F. zsuk K; SLt XXXIX Suki László lev. Henter Jánoshoz].

-ong/-eng/-öng: **kereng:** 1676: *kerengett volna* [TML VII, 260 Rhédei Ferenc lev. Teleki Mihályhoz].

-oz/-ez/-öz: **küldöz:** 1678: *küldöznek* [TML VIII, 34 Teleki Mihály lev. Naláczi Istvánhoz].

1. 2. A mozzanatos igék képzői

-ad/-ed, -od/-ed/-öd: **bágyad:** 1724: *badgyadva* [Ap. 2 Apor Péter lev. feleségéhez].

-an/-en: **moccan:** 1672: *moczczanni* [TML VI, 224-5 Bánfi Dienes lev. Teleki Mihályhoz].

-dít: **megzördít:** 1667: *megzördítik* [TML IV, 56 Bánfi Dienes lev. Teleki Mihályhoz]. **Mozdít:** 1676: *mozditaná* [TML VII, 275 Vesselény Pál lev. Teleki Mihályhoz].

-dul/-dül: **megzördül:** 1672: *megzördültek vala* [TML VI, 264 Katona Mihály lev. Teleki Mihályhoz]. **Mozdul:** 1665: *mozdulni* [TML III, 362 a fej. lev. Teleki Mihályhoz]. 1677: *mozduljon* [TML VII, 404 a fej. lev. Teleki Mihályhoz]. 1678: *mozdulok* [TML VIII, 192 Vesselényi Pál lev. Teleki Mihályhoz]. 1689: *mozdulanak* [Szőkefva KK; Szád. Sárosi János lev.].

-al,-all/-el,-ell: **nyilallik:** 1664: *nyilalik* [TML III, 96 Teleki Mihály lev. Veér Judithoz].

-t: **köszönt:** 1723: *kőszőntőm* [ApLt Apor Péter lev. feleségéhez].

2. A passzív intranzitív (szenvedő) ige képzője

-atik/-etik: **küldetik:** 1670: *küldetett* [TML V, 996-7 Bojér Sigmond lev. Teleki Mihályhoz]. 1661: *küldetik* [TML II, 58 Bánfi Dienes lev. Teleki Mihályhoz].

-tatik/-tetik: **akadályoztatik:** 1668: *akadalyoztassek* [Drinápoly; KJMiss. Székely Moyses portai követ lev. a fej-hez]. **Búsíttatik:** 1655: *busittatunk* [IB X. 2 a fej. lev. I. Bethlen Domokoshoz]. **Kárhoztatik:** 1659: *kárhoztatnák* [TML I, 437 Bánfi Dienes lev. Teleki Mihályhoz]. **Kedveltetik:** 1667: *kedveltetett* [TML IV,

160 Baló László lev. Teleki Mihályhoz]. **Kényszergettetik:** 1672: *kényszergettetvén* [TML VI, 299 Teleki Mihály lev. a fej-hez]. **Kényteleníttetik:** 1667: *kételenítteték* [TML IV, 123 Bethlen Miklós lev. Teleki Mihályhoz]. 1751: *kételenittetem* [Szentmihály Cs; ApLt 5 Biális János lev. Apor Péterhez]. **Késedelmeztetik:** 1675: *késedelmeztetik* [TML VII, 113 Veselényi Pál, Kende Gábor, Kubányi László lev. Teleki Mihályhoz]. **Köteleztetik:** 1678: *köteleztessem* [TML VIII, 105 Teleki Mihály lev. Naláczi Istvánhoz]. **Méltóztatik:** 1794: *méltoztasson* [Kővárhosszúfalu Szt; TKhf Jakab Gábor lev. gr. Teleki Imréhez]. **Mocskoltatik** 1718: *mocskoltatom* [KJ Rétyi Péter lev. Fog-ból]. **Neveltetik:** 1670: *neveltetik* [TML V, 134 Teleki Mihály lev. a fejedelemhez]. **Nyújtatik:** 1675: *nyújtatik* [TML VII, 113 Wesselényi Pál, Kende Gábor és Kubinyi László lev. Teleki Mihályhoz]. 1675: *nyújtatott* [TML VII, 38 Teleki Mihály Béldi Pálhoz]. **Okoztatik:** 1666: *okoztassunk* [TML III, 557 a fej. lev. Teleki Mihályhoz].

III. A HIVATALI NYELV

Jegyzőkönyvek anyaga: Kolozsvár város tanácsának jegyzőkönyveiből, leltárak- vagy inventáriumokból, összeírásokból, valamint törvényszövegekből: az Approbatae Constitutiones Regni Transylvaniae szövegeiből:

1. A cselekvő igék képzői

1. 1. A gyakorító igék képzői

-dogál/-degél/-dögél: **gyűldögél:** 1754: *gyűldőgelvén* [Dési ref. egyhm. conscr.].

-dos/-des/-dös: hágdos 1679: *hagdosnak* [Uzdisztpéter K; TL. Bajomi János inv. 88].

-doz/-dez/-döz: **fedez:** 1585: *fedezzenek* [Kv; TanJk I/1. 10].

-og/-eg/-ög: 1774: *heregtenek* [Paptelke SzD/Mocs K; KS Conscr

-gat/-get: **emelget:** 1791: *emelgetni* [Kv; TanJk 77]. **Épitget:** 1589: *epitgetnj* [Kv; TanJk I/1. 106]. **Fizetget:** 1785: *fizetgesse* [M.gyerőmonostor K; Born. XXIXb 20/124 Kornis Krisztina conscr.]. **Halogat:** 1570: *halogassa* [Kv; TanJk V/3. 10a]. 1594: *halogattni* [Kv; TanJk I/1. 232]. **Hányogat:** 1592: *haniogassa* [Kv; TanJk I/1. 119]. **Kavargat:** 1602: *kawargattyak* [Kv; TanJk I/1. 408]. Kerget: 1677: *kergetni* [AC 133]. Kötözget: 1621: *keőteőzgetnj* [Kv; TanJk II/1. 313]. **Lopogat:** 1605: *lopogassak* [Kv; TanJk I/1. 511]. **Lyuggat:** 1588: *liuggattiak* [Kv; TanJk I/1. 86]. **Mívelget:** 1629: *mielgessen* [Kv; TanJk II/1. 45].

-ál/-él, -ol/-el/-öl: **metél:** 1679: *metelve* [Uzdisztpéter K; TL. Bajomi János inv. 57].

-sékel: **mérsékel:** 1605: *mersékelwen* [Kv; TanJk I/1. 504].

1. 2. A mozzanatos igék képzői

-ad/-ed, -od/-ed/-öd: **apad:** 1589: *apad* [Kv; TanJk I/1. 115]. **Ered:** 1605: *eredet* [Kv; TanJk I/1. 535].

2. A passzív intranzitív (szenvedő) ige képzője

-atik/-etik: **adatik:** 1583: *adassanak* [Kv; TanJk V/3. 271a].

-tatik/-tetik: **bocsáttatik:** 1598: *bochyatattanak* (hadba) [Kv; TanJk I/1. 323]. **Büntettetik:** 1584: *bewntettessek* [Kv; TanJk V/3. 286a]. 1602: *beontettessek* [Kv; TanJk I/1. 406]. **Csináltatik:** 1586: *chinaltassęk* [Kv; TanJk I/1. 27]. 1636: *czenaltatott* [Siménfva U; JHb Inv.]. 1679: *czinaltatott* [Uzdisztpéter K; TL Bajomi János inv.]. **Építtetik:** 1594: *eppítetet* [Kv; TanJk I/1. 231]. 1699: *épettetett* [O.csesztve AF; LLt Gyulafi László inv.]. 1740: *épittetik* [Gyéresztkirály TA; Ks 89 Inv. 12]. **Eskettetik:** 1588: *eskwttetet* [Kv; TanJk I/1. 92]. **Fenyegettetik** 1670: *fenyegettetet* [Kv; TanJk II/1. 735]. **Gyaláztatik:** 1587: *gyalaztatot* [Kv; TanJk I/1. 57]. **Gyámolíttatik:** 1692: *gyámolittassék* [Mezőbodon TA; BK. Inv. 7]. **Hallatik:** 1571: *hallassek* [Kv; TanJk V/3. 38a]. **Illettetik:** 1677: *illettessenek* [AC 6]. **Hirdettetik:** 1605: *hirdettessenk* [Kv; TanJk I/1. 507]. **Indíttatik:** 1597: *indittassek* [Kv; TanJk I/1. 290]. **Irtatik:** 1797: *írtatott* [Pulyon SzD; WassLt Conscr. 532]. **Ismertetik:** 1578: *esmertetyk* [Kv; TanJk V/3. 169b]. **Jelentetik:** 1677: *jelentetik* [AC 169]. **Kényszergettetik:** 1605: *kenzergettettnenek* [Kv; TanJk I/1. 513]. **Költetik:** 1571: *keoltessek* [Kv; TanJk V/3. 29a]. **Könnyebbíttetik:** 1570: *kẽnnebitetnek* [Kv; TanJk V/3. 29a]. **Legeltetik** 1785: *legeltetnek* [M.valkó K; Born. XXIXb 20/53 Kornis Krisztina conscr.]. **Míveltetik:** 1785: *miveltetik* [Varsolc Sz; Born. XXIX. 20/592 Kornis Krisztina conscr.]. **Láttatik:** 1587: *lattatik* [Kv; TanJk I/1. 43-4]. **Nyittatik:** 1575: *Nitassek* [Kv; TanJk V/3. 122a]. **Oltalmaztatik:** 1586: *otalmaztatnek* [Kv; TanJk I/1. 33].

A cselekvő, valamint a szenvedő igék képzői használati körének vizsgálatába a teljes adatanyagnak mintegy 15,85 százaléka került bele. Az adatanyag nagyobbik hányada, vagyis a Szótörténeti tár igeképzőinek többi része ilyen szempontból nem specifikált. A vizsgálat eredményei a feltevéseket igazolni látszanak: a beszélt nyelvben fordul elő a gyakorító és mozzanatos igék képzőinek nagyobbik része. 132 gyakorító képzőből 83 (azaz 62,87%) a vallomásokban fordul elő, a legkevesebb a hivatalos nyelvben, azaz 5 (illetve 9,80%). Mivel a magánlevelezés a beszélt nyelvhez áll a legközelebb, a képzőmegoszlás is ezt tükrözi: 31 képző tartozik ebbe a csoportba, azaz a vizsgált gyakorító képzők 23,48 százaléka. A mozzanatos képzők esetében a gyakoritókhoz hasonló következtetésekre juthatunk: a vallomásokban és levelekben 48%, illetve 44% fordul elő, míg a hivatalos nyelvben csupán a vizsgált adatok 2 százaléka.

A szenvedő igék képzői esetében pontosan fordított a helyzet: nagyobbik részük, azaz 56,86% a hivatali nyelvben bukkan fel, míg a maradék a másik két nyelvi szinten. A szenvedő igék képzőinek legritkább az előfordulásuk a beszélt nyelvi szinten, mintegy 9,80%, míg a levelezésben 33,33 százalékot találtam. Ez annak is tulajdonítható, hogy a levelek anyagának jó részét a Teleki Mihály levelezése teszi ki. Ebben az adatcsoportban nemcsak Teleki magánlevelei találhatók, hanem a hivatali levelezése is, s ezekben a levelekben keverednek a stílusok: a személyesebb hangvételű bekezdést hivatali teendőket, hivatalos eseményeket, határozatokat közlő passzusok váltják fel, s ez a képzőhasználatban is megnyilvánul. Mégsem hagytam ki e levelezést a vizsgált adatok köréből, mert véleményem szerint ez esetben pontosan e stíluskeveredések érdekesek. (Lásd a 1-es, 2-es, 3-as és 4-es számú mellékletet).

1. SZÁMÚ MELLÉKLET

A XVI-XVIII. gyakorító igék képzőinek használati köre a különböző nyelvi szinteken

Képző	-col			-csol/-csel/-csöl			-acskál/-icskál			-dácsol			-dal/-del/-dál/-dél			-dogál/-degél – dögél			-dos/-des/-dös			-doz/-dez/-döz			-og/-eg/-ög			-gódozik/-goldozik		
Század	16.	17.	18.	16.	17.	18.	16.	17.	18.	16.	17.	18.	16.	17.	18.	16.	17.	18.	16.	17.	18.	16.	17.	18.	16.	17.	18.	16.	17.	18.
Nyelvi szintek, stílusok: Beszélt			1 0,75 %						1 0,75 %			1 0,75 %			2 1,51 %	1 0,75 %	2 1,51 %	3 2,27 %	1 0,75 %	2 1,51 %	7 5,30 %			3 2,27 %			2 1,51 %			1 0,75 %
Magánlevelezés					1 0,75 %	1 0,75 %											2 1,51 %	4 3,03 %		1 0,75 %	2 1,51 %		3 2,27 %							
Hivatalos																		1 0,75 %		1 0,75 %		1 0,75 %					1 0,75 %			
Összesen 45 (132=100 %)			1 0,75 %		1 0,75 %	1 0,75 %			1 0,75 %			1 0,75 %			2 1,51 %	1 0,75 %	4 3,03 %	8 6,06 %	I 0,75 %	4 3,03 %	9 6,81 %	1 0,75 %	3 2,27 %	3 2,27 %			3 2,27 %			1 0,75 %
	1 0,75%			2 1,51%			1 0,75%			1 0,75%			2 1,51%			13 9,84%			14 10,60%			7 5,30%			3 2,27%			1 0,75%		

1. A. SZÁMÚ MELLÉKLET

A XVI-XVIII. gyakorító igék képzőinek használati köre a különböző nyelvi szinteken abszolút számokban és százalékban kifejezve (folytatás)

Képző	-gál/-gél, -igál, -gol/-gol			-gat/-get			-kál/-kél, -kol/-kel/-köl			-ál/-él, -ol/-el/-öl			-logat			-ong/-eng/-öng			-rcsel			-sékel			-tol			-oz/-ez/-öz		
Század	16.	17.	18.	16.	17.	18.	16.	17.	18.	16.	17.	18.	16.	17.	18.	16.	17.	18.	16.	17.	18.	16.	17.	18.	16.	17.	18.	16.	17.	18.
Nyelvi szintek, stílusok: Beszélt			1 075 %	53, 78 %	129, 09 %	2821, 21 %			1 0, 75 %			3 2, 27 %			2 1, 51 %	1 0, 75 %	1 0, 75 %				1 0, 75 %						1 0, 75 %			
Magánlevelezés					86, 06 %	64,5 4%			1 0, 75 %								1 0, 75 %												1 0, 75 %	
Hivatalos				53, 78 %	53, 78 %	21,5 1%					1 0, 75 %												1 0, 75 %							
Összesen 87 (132=100 %)			1 0, 75 %	107, 57 %	2518 ,93 %	3627, 27 %			2 1, 51 %		1 0, 75 %	3 2, 27 %			2 1, 51 %	1 0, 75 %	2 1, 51 %				1 0, 75 %		1 0, 75 %				1 0, 75 %		1 0, 75 %	
	1 0,75%			71 53,78%			2 1,51%			4 3,03%			2 1,51%			3 2,27%			1 0,75%			1 0,75%			1 0,75%			1 0,75%		

A gyakorító igék képzőinek teljes tartományát 828 képző alkotja, tehát az adatanyag 15,94 százaléka szolgál alapul a fenti arányok megállapításához.

2. SZÁMÚ MELLÉKLET

A XVI-XVIII.mozzanatos igék képzőinek használati köre a különböző nyelvi szinteken abszolút számokban és százalékban kifejezve

Képző		-ad/-ed, -od/-öd			-an/-en			-dít			-dul/-dül			-int			-al, -all/-el, -ell			-t		
Század		16.	17.	18.	16.	17.	18.	16.	17.	18.	16.	17.	18.	16	17.	18.	16.	17.	18.	16.	17.	18.
Nyelvi színtek, stílusok	Beszélt	1 4%	2 8%	3 12%			1 4%		1 4%	1 4%			2 8%			1 4%						
	Magán-			1 4%		1 4%			2 8%			5 20%						1 4%				1 4%
	Hivatalos	1 4%	1 4%																			
Összesen 25 100%		2 8%	3 12%	4 16%		1 4%	1 4%		3 12 %	1 4%		5 20%	2 8%			1 4%		1 4%				1 4%
		9 36%			2 8%			4 16%			7 28%			1 4%			1 4%			1 4%		

A mozzanatos igék képzőinek teljes tartományát 166 képző alkotja, tehát az adatanyag 15,06 százaléka szolgál alapul a fenti arányok megállapításához.

3. SZÁMÚ MELLÉKLET

A XVI-XVIII. passzív intranzitív (szenvedő képzők) használati köre a különböző nyelvi szinteken abszolút számokban és százalékban kifejezve

Képző		-atik/-etik			-tatik/-tetik		
Század		16.	17.	18.	16.	17.	18.
Nyelvi szintek, stílusok	Beszélt			1 1,96%			4 7,84%
	Magánlevelezés		2 3,92%			12 23,52%	3 5,88%
	Hivatalos	1 1,96%			14 27,45%	10 19,60%	4 7,84%
Összesen 51 100%		1 1,96%	2 3,92%	1 1,96%	14 27,45%	22 43,13%	11 21,56%
		4 7,84%			47 92,15%		

A szenvedő igék képzőinek teljes tartományát 318 képző alkotja, tehát az adatanyag 16,03 százaléka szolgál alapul a fenti arányokmegállapításához.

4. SZÁMÚ MELLÉKLET

A cselekvő és szenvedő igék képzőinek használati köre a XVI-XVIII. században különböző nyelvi szinteken (összesítés)

Képző		gyakorító	mozzanatos	passziv
Nyelvi szintek, stílusok	Beszélt nyelvi szint	83 62,87%	12 48%	5 9,80%
	Magánlevelezés	31 23,48%	11 44%	17 33,33%
	Hivatalos nyelv	18 13,63%	2 8%	29 56,86%
Összesen 208 100%		132 100%	25 100%	51 100%

Összefoglalva tehát a cselekvő, valamint a szenvedő igék képzői használati körének vizsgálatát, megállapítható, hogy az előbbiek jóval gyakrabban fordulnak elő a beszélt nyelvben, vagy az ehhez közel álló stílusokban, míg az utóbbiak a hivatalos nyelvben használatosak inkább. A hivatalos stílusbeli gyakori passzív képzőhasználat, vagy passzív szerkezetek előfordulása a latin nyelvi hatást tükrözi, amely ebben a korszakban, ezen a nyelvi szinten különösen erős volt.

TAMÁSNÉ SZABÓ CSILLA

SFERA UTILIZĂRII SUFIXELOR DEVERBALE LA DIVERSELE NIVELURI ALE LIMBII, PE BAZA MATERIALULUI DIN *DICȚIONARUL ISTORIC AL LEXICULUI MAGHIAR DIN TRANSILVANIA*

(Rezumat)

Autoarea, pe baza materialului excerptat din *Dicționarul istoric al lexicului maghiar din Transilvania*, analizează sfera de utilizare a câtorva sufixe deverbale. Ea cercetează două grupe de sufixe, şi anume pe cele active şi pe cele pasive. Analiza este făcută pe două niveluri: cel al limbii vorbite (reflectat în depozițiile unor martori) şi cel al limbii scrise (reflectat în corespondențe particulară, procese-verbale, inventare şi texte de legi).

În analizarea sferei de utilizare a sufixelor verbale active şi pasive s-a folosit aproximativ 16% din întregul material al dicționarului. Cea mai mare parte a materialului, respectiv restul sufixelor verbale din acest dicționar nu este specific din punctul de vedere al analizei. Rezultatele cercetării par a confirma ipoteza conform căreia cea mai mare parte a sufixelor iterative şi momentane se folosesc în limba vorbită, iar ponderea lor în limba scrisă eset destul de redusă.

În cazul sufixelor pasive situația este diametral opusă. Ele apar mai cu seamă în limba scrisă şi în special în limba oficială. Folosirea lor în limba vorbită este foarte redusă.

În concluzie, în analiza sferei de utilizare a sufixelor active şi pasive, se poate constata că primele au o frecvență mai mare în limba vorbită, pe când cele din grupa a doua sunt mai frecvente în limba scrisă, preponderent în limba oficială. Folosirea mai frecventă a sufixelor pasive în scris oglindeşte influența limbii latine, care, în acea epocă (sec. XVI–XVIII), era deosebit de puternică la acest nivel al limbii.

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

XLV. évf. 2001. 1–2. szám

HEREPEI JÁNOS TUDOMÁNYSZERVEZŐI MUNKÁSSÁGA A SEPSISZENTGYÖRGYI SZÉKELY NEMZETI MÚZEUMBAN (1938–1944)

Herepei János egy olyan régi erdélyi családból[1] származott, amelynek a tagjai közel kétszáz esztendőn keresztül szolgálták az erdélyi református egyházat és a tudományos életet. Nagyapja, Herepei Gergely, a Farkas utcai templom Zürichben mérnöki oklevelet is szerzett lelkésze volt. Az ő nevéhez fűződik az első kolozsvári óvodaalapítás. Édesapja, ki szintén a Herepei Gergely névre hallgatott, ugyancsak a belvárosi gyülekezetben szolgált. „Az Úr szőllejének" esperese igazi „cura pastoralis" volt. Ő azzal emelte az ősi istenháza fényét, hogy a ma is meglévő régi halotti címereket és epitáfiumokat kitetette a falakra. Nagyapja rokonsága révén Méhes Györgyöt, édesapja famíliája miatt pedig Bod Pétert mondhatta őseinek. Édesanyja végett atyafiságába tartozott Ady Endre is, aki a költőfejedelem másodunokatestvérének vallhatta magát. A képzeletbeli családi arcképcsarnokba elhelyezhető még Herepei Ádám, a kiváló nagyenyedi tanár portréja is, aki testvéreivel, Jánossal és Lászlóval együtt koruk elismert szónoka volt. Jánost, a vizaknai, szászvárosi papot, majd kolozsvári professzort az újabb magyar egyházi szónoklat erdélyi megalapítójaként tisztelték, Lászlót, a kolozsvári, majd szatmári lelkészt pedig a rögtönzés mestereként csodálták. János egyik fia, Herepei Károly, a neves kolozsvári pap, majd nagyenyedi teológiai tanár, utóbb vizaknai lelkész a Magyar Tudományos Akadémia tagja lett.

Ilyen családi előzmények, tradíciók után magától érthetődően Herepei Jánost is a tudomány világa vonzotta. Otthon is a múlt, a letűnt korok emlékei vették körül. Első írásműveit korán elhunyt bátyjától örökölt íróasztalán írta, mely egykoron Méhes Sámuelé volt.[2] Nem a papi pályát választotta, mert mindig a tudósok világát érezte közelebb magához. Ez döntően befolyásolta a pályaválasztását. „még gyermekkoromban megfogadtam, hogy – mint Bod Péter leszármazottja – arra kell törekednem: ne legyek méltatlan utóda az ükapámnak. Ez az elhatározás vitt át azután eredeti szakmámtól olyan területekre is, amelyek rokonságban állanak az ő munkálkodásával".[3]

---

[1] Családjáról részletesen írt Gyalui Farkas, amikor kinevezése után Kolozsvárról leköltözött Sepsiszentgyörgyre. *A Herepeiek.* – Herepei János távozása alkalmából. Keleti Újság 1938. 161. sz. 4. és Nagy Géza, *A Herepeiek belmissziós törekvései.* Protestáns Szemle 1942. 9. sz. 262–72.

[2] Herepei levélfogalmazványa Szabó T. Attilának. (Kajdacs, 1956. szeptember 26.) MTA Kt. Ms 5122/381.

[3] Herepei levele Balogh Jolánnak. (Szeged, 1964. december 22.) MTA Kt. Ms 5122/25.

A kolozsvári Református Kollégiumban végezte el gimnáziumi tanulmányait. Az érettségi letétele után ugyancsak szülővárosában, a m. kir. Ferencz József Tudományegyetemen folytatta a tanulást, készülve az elképzelt pályára. Itt magyart, történelmet és régészetet hallgatott. Ezekből a szakokból szerzett oklevelet. Az egyetem Érem- és Régiségtára 1914. február 1-től gyakornokként alkalmazta. „Amikor gyakornokként bekerültem a Régiségtárba, Pista bátyám [Kovács István] vett pártfogásába. Mellette tanultam meg a rendszeres gondolkozást s a rendszeres munkát."[4] Igazgatója, a nagytudású Pósta Béla professzor hatására jegyezte el magát a régészettel és a numizmatikával. A kezdeti elfogódottság után itt kötött egy életre szóló barátságot a Pósta-iskola[5] tagjaival: Buday Árpáddal, Roska Mártonnal, Ferenczi Sándorral, a már említett Kovács Istvánnal és a nagy reményekre jogosító, de már az első világháborúban hősi halált halt Létay Balázzsal. Kovács István révén pedig megismerkedhetett Csutak Vilmossal, László Ferenccel és Árpáddal, Keöpeczi Sebestyén Józseffel és Sándor Imrével.[6] Már a korabeli tudományos életben tevékenykedők névsorából sem hiányozhatott Kelemen Lajos neve. „Én már mint érettségizett diák személyesen 1910-ben ismerkedtem meg vele... Ugyanis abban az időben a református eklézsia levéltárát bújtam, minthogy az a régi parókián állott, ahol mi is laktunk s gondviselője az édesapám volt".[7] Ismeretségükből később munkakapcsolat, majd barátság szövődött, mely a legnehezebb időkben is kiállta a próbát.

Amikor a román kormányzótanács munkahelye felett is átvette a hatalmat, továbbra is alkalmazták.[8] A teljes és jogilag megalapozott impériumváltozás után is számítottak munkájára az egyetemi intézetté (Universitatea din Cluj. Institutul de Arheologie şi Numismatică) vált intézményben. 1920. október 1-től tudományos preparátorrá nevezték ki és Dimitrie Theodorescu keze alá került.[9]

A kolozsvári főtér északi részén, a nyilvános illemhely kialakítása során folytatott földmunkát tanulmányozva észrevette, hogy Árpád-kori temetőt bolygatnak meg az ott lapátoló munkások. Miután felismerte az előkerült leletek fontosságát, menteni igyekezett azokat. Bármilyen óvatosan is járt el, mégis kitudódott az eset, az újságok is cikkeztek róla. Intézeti főnöke hiába állt ki mellette, a támadások hatására el kellett hagynia az intézetet.[10]

---

[4] Herepei levele Kelemen Lajosnak. (Kajdacs, 1956. április 29.) MTA Kt. Ms 5122/212.

[5] *Posta Béla születésének százados ünnepe 1862–1962*. Előszó, sajtó alá rend. Banner János. Budapest, 1962. 18–9.

[6] Herepei levele Szabó T. Attilához. (Szeged, 1963. szeptember 30.) MTA Kt. Ms 5122/406.

[7] Herepei levele Entz Gézának. (Szeged, 1965. február 18.) MTA Kt. Ms 5122/108.

[8] 1919. május 12-én a román kormányzótanács megbízottja előtt fogadta – többek között – Buday Árpád, Kovács István, Roska Márton, Schneller Vilmos és Herepei János, hogy hivatali kötelességüket ezentúl is lelkiismeretesen és pontosan teljesítik. MTA Kt. Ms 5121/101.

[9] Balassa Iván utószava Herepei János *A Házsongárdi temető régi sírkövei* című könyvéhez. Sajtó alá rendezte Balassa Iván, Herner János, Keserű Bálint. Budapest, 1988. 503.

[10] iss András, *Az alapozó emlékezete*. Herepei János születésének 100. évfordulójára. Korunk 1991. 9. sz. 1159.

1925. február 15-től a Minerva Irodalmi és Nyomdai Müintézet Rt. tisztviselője lett. Előbb könyvelő, majd osztályvezető főkönyvelő, 1936. március 11-én pedig elérte a cégjegyző megbízást.[11] Tudományos jellegű tevékenységet komoly hivatali lekötöttsége mellett is végzett. A Mátyás király szülőházában működő Erdélyi Kárpát Egyesület múzeumának őre, majd a nagy értékű gyűjtemény igazgatója is volt.[12] Rendezte szeretett kollégiumának éremgyűjteményét és a református egyházközség levéltárát. Itt több olyan dokumentumot is kimásolt és feldolgozott, melyekről elképzelhető, hogy már csak az ő tanulmányaiban léteznek. A legtöbb ismeretet az Egyetemi Könyvtárban elhelyezett Erdélyi Múzeum-Egyesület kézirat- és levéltárában szerezte. Kutatói életcéljának termékei: dolgozatai, kisebb-nagyobb publikációi rendre jelentek meg az Erdélyi Múzeum, a Pásztortűz, az Ifjú Erdély, az Erdélyi Irodalmi Szemle, a Magyar Nép és az Erdély hasábjain.

Az 1930-ban létrehozott Erdélyi Református Egyházkerület Műemlékbizottságának – az elnöklő Ugron István vezető főgondnok, gróf Bánffy Miklós egyházkerületi főgondnok, gróf Teleki Domokos, Csutak Vilmos, Kós Károly és Vásárhelyi Boldizsár kolozsvári lelkész mellett – szintén tagja lett.[13] (1939-ben átszerveződött a bizottság, új elnöke gróf Teleki Arctur, és munkájába bekapcsolódott László Dezső és Szabó T. Attila is).[14] Valószínűleg azért esett rá a választás, mert már korábban elkötelezett harcosa volt a műemlékvédelemnek. 1925-ben beadványt készített mint jó ismerője és összeírója szülővárosa sírkertjének, Erdély Pantheonjának a megmentésére: *„Tervezet a kolozsvári Házsongárdi temető sírköveinek műemlékké nyilvánítása érdekében"*. Az erdélyi református egyház szellemi és tárgyi értékeinek megmentése, megóvása és megőrzése érdekében az Egyházközség Képviselőtestületének tagjaként két beadványt is szerkesztett: *„Tervezet egy országos központi református levéltár megszervezése érdekében"* (1925) és *„Tervezet egy református múzeum létesítése érdekében"* (1927).[15] Sajnos, egyik elképzelését sem követte gyakorlati megvalósítás. Amikor a Kalotaszegi Református Egyházmegye 1937-ben a főjegyző személyéről döntött, a megtisztelő bizalom Herepei Jánost érte. Ezek után nemcsak szülővárosa műemlékeit, levéltárait, könyvtárait vallathatta és ismerhette meg, hanem a kalotaszegi falvak elsősorban népi eredetű műemlékeit és egyházi iratanyagait is.[16]

---

[11] Dr. Vékás Lajos vezérigazgató aláírásával. MTA Kt. Ms 5121/8.

[12] Itt végzett tevékenységét meleg szavakkal köszönte meg 1935. október 24-én az EKE nevében dr. Gergely Endre ü.v. alelnök és dr. Balogh Ernő főtitkár. MTA Kt. Ms 5121/138.

[13] Darkó Ákos, *Az erdélyi refomátus egyház műemlékei*. Kolozsvár, é. n. 7.

[14] Darkó *i. m.* 7–8.

[15] A két református vonatkozású beadvány Kolozsvárt, László Dezső hagyatékában.

[16] Ekkor születtek a kalotaszegi temetők sírköveit (Bánffyhunyad, Bikal, Egeres, Gyerővásárhely, Inaktelke, Daróc, Mákó, Türe, Vista, Szucság, Kajántó) leíró kéziratok. (Az előkerült sírkőleírások közlésre kerültek. Herepei János, *A kalotaszegi templomok, cintermek és temetők régi sírkövei*. Sajtó alá rend., szerk., előszó Sas Péter. Kolozsvár, 2001.)

Tudományos tevékenysége kibontakozásában és előrehaladásában nagy segítségére voltak önzetlen barátai, akik nélkül a kényszerűségből alapvetően nem szakmai jellegű főfoglalkozást folytató Herepei János nem tudott volna megfelelő szintű kutatói és publikációs tevékenységet folytatni. A már említett Posta-iskola tagjai mellett bizalommal és a segítőkészség biztos tudatában fordulhatott Kelemen Lajoshoz, az Erdélyi Múzeum-Egyesület legendás levéltárosához, Szabó T. Attilához, a kiváló nyelvészhez, Brüll Emánuelhez, a Református Kollégium nagy tudású könyvtárosához. Szűkebb baráti köréhez tartozott még Imre Lajos teológus professzor, László Dezső lelkipásztor, aki utóda lett a református levéltárban, Tulogdy János tanár, természetjáró, Kós Károly építész-író és főgondnokként bizalmasa a református egyház ügyeiben.

Életének egy felszabadultabb, könnyebb időszakában köré csoportosult fiatalokat kalauzolt vasárnaponként egy-egy műemlékhez, régi romhoz. A kis társaság tagja volt a költő Áprily Lajos két fiával — így Jékely Zoltánnal — együtt, az erdélyi református püspök, Makkai Sándor fiai: a később neves történésszé váló László, s a fiatalon elhunyt tehetséges és szintén történésznek készülő Ernő, valamint Nagy Jenő, a szászok művelődésének jeles kutatója.

A nagy fordulópontot, a szakmai elégtétel és a visszatérés lehetőségét jelentette számára amikor 1938. február 1-vel megválasztották a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum igazgatóőrévé.[17]

Először is tájékozódott, ismerkedett a helyi állapotokkal és felmérte a lehetőségeket. Mindenekelőtt kapcsolatot kellett kialakítson a kollégiummal. Ez hamarosan megoldódott, mert a Székely Mikó elöljárósága megválasztotta tiszteletbeli levéltárosának.

Az 1940-ben bekövetkezett hatalomváltozás a múzeum életében is alapvető változásokat hozott. Felsőbb utasítás alapján a kassai és a kolozsvári múzeummal együtt a budapesti székhelyű Magyar Nemzeti Múzeum részévé vált.[18] Ez azt jelentette, hogy munkatársai ezentúl a Magyar Nemzeti Múzeum állományába tartoztak és az intézmény költségvetését továbbiakban a magyar állam állapította meg, majd folyósította. Ezáltal beleszólhatott az ott folyó tevékenységbe, kívánalmai többször nem egyeztek az igazgató-választmány elképzeléseivel. Ezzel a magatartással tulajdonképpen sértette az alapszabályt, csorbította a három székely megye tulajdonosi akaratát és a múzeumi autonómia elvét. Herepei János mozgástere is beszűkült, hiszen ezentúl az állam kinevezettjeként dolgozott.[19]

---

[17] A múzeum elnöksége és Herepei közötti szerződést 1938. január 24-én írták alá Sepsiszentgyörgyön. MTA Kt. Ms 5121/145. Az alkalmaztatási szerződést 1938. július 1-én kötötték az új igazgatóval, melyet a múzeum igazgató-választmánya 1938. július 28-án hagyott jóvá. MTA Kt. Ms 5121/146. Múzeumigazgatói tevékenységéről lásd Sas Péter, *Herepei János, a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum igazgatója (1938–1945).* Emlékkönyv Imreh István nyolcvanadik születésnapjára. Kolozsvár, 1999. 481–97.

[18] Balassa *i. m.* 505.

[19] Az 1940-es hatalomváltozás után Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter hosszasan elhúzódó döntési folyamat után 1941. január 1-i hatállyal nevezte ki a múzeum

A magyar állam a jövőre nézve nagy kulturális és tudományos lehetőséget látott a Székely Nemzeti Múzeumban. Ennek jeleként gróf Teleki Pál miniszterelnök és dr. Pataky Tibor államtitkár 1940. szeptember 21-én személyesen közölte a múzeum igazgatójával, Herepei Jánossal, hogy milyen tudományos és közművelődési szerepet szánt a székelység egyetlen tudományos intézményének.[20] Ennek megfelelően arra utasították, hogy készítse el a múzeum fejlesztésére irányuló öt éves tervet, melynek a végeredménye egy felállítandó Székely Tudományos és Közművelődési Intézet lenne.[21] Ennek majdani hétfőnyi személyzete a múzeumban kezdené meg a működését. (Három tudományos tisztviselő, egy segéd (altiszt) és szintén három szolga.) Az ehhez szükséges anyagi támogatást, –rendes és rendkívüli államsegélyt – és a megfelelő dologi ellátást kilátásba helyezték.

Herepei azonnal munkához látott és a beígért nagyvonalú segítőkészség tudatában megfogalmazta a távlati célokat. Hatalmas lendületét és munkatempóját mi sem bizonyíthatja jobban, hogy kilenc nappal a miniszterelnöki és államtitkári megbízás után letette Pataky Tibor államtitkár, Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter és Pasteiner Iván, a közgyűjtemények országos főfelügyelője asztalára[22] a Székely Nemzeti Múzeum átszervezése és fejlesztése érdekében kidolgozott „Emlékirat"-át.[23]

Elgondolása vázlatát annak véglegesítése és elküldése előtt megmutatta az erdélyi tudományos körök azon képviselőinek, akik véleményére, szavára mindig sokat adott. Emlékirat-tervezetét elolvastatta Kelemen Lajos múzeumi és levéltári főigazgatóval, majd a frissen kinevezett egyetemi tanárral, Szabó T. Attila nyelvésszel és a csak „Manó"-nak becézett Brüll Emánuellel, a kolozsvári református kollégium könyvtárosával. Kelemen Lajos olyannyira meg volt elégedve az előterjesztéssel, hogy „nagyon meleg szavak" kíséretében ő terjesztette fel Hóman Bálintnak.[24] Részlet az ajánlásból: „Herepei Jánosnak, a Székely Nemzeti Múzeum igazgatójának az igazgatása alatt álló múzeum fejlesztésére vonatkozó mellékelt emlékiratát a legmelegebb pártolással terjesztem Nagyméltóságod elé. A múzeum az emlékirat szellemében és az abban körvonalazott módon fejlesztve a keleti, sőt az egész székelység legerősebb tudományos központjává fejlődhetik s a közelmúlt tanúságai szerint ilyen irányú fejlesztésére jobb jövőnk és minél jobb, a maga lábán járható, de az egész magyar kultúra érdekében összeműködésre képzett és hivatott tényezővé és szervvé válhat.

---

igazgatójává. Az erről szóló okmány (Budapest, 1941. szeptember 4.) lelőhelye MTA Kt. Ms 5121/86. Igazgatói tevékenységéről lásd Sas Péter idézett cikkét.

[20] Balassa *i. m.* 506. és „Emlékirat a Székely Nemzeti Múzeum átszervezése és fejlesztése érdekében" c. felterjesztés melléklete. Székely Nemzeti Múzeum, Irattár.

[21] Herepei levélfogalmazványa gróf Bánffy Miklósnak. Sepsiszentgyörgy, 1940. november 29. (Szám: 188/1940.) Székely Nemzeti Múzeum, Irattár.

[22] Herepei levele Barabás Andornak, Háromszék vármegye alispánjának. (Szám: 208/1940.) Sepsiszentgyörgy, 1940. december 14. Sepsiszentgyörgy, Székely Nemzeti Múzeum, Irattár.

[23] Az „Emlékirat" másodpéldánya. Székely Nemzeti Múzeum, Irattár.

[24] Kelemen Lajos levelének másolata. Székely Nemzeti Múzeum, Irattár.

Éppen ezért az emlékirat nézőpontjait és elgondolását magam is magamévá teszem, s a bennefoglaltak támogatását és teljesítését melegen ajánlom." Kelemennel egy időben Roska Márton régész, egyetemi tanár is pártolólag terjesztette fel a miniszterhez Herepei tudományszervezői elképzeléseit.[25]

Az *„Emlékirat a Székely Nemzeti Múzeum átszervezése és fejlesztése érdekében"* címet viselő távlati elképzelés logikus felépítésben rendre veszi a múzeummal kapcsolatos ismereteket. Történetének áttekintése után ismerteti az akkori helyzetet és az elvégzendő feladatokat. Leírja a meglévő különböző gyűjteményeket, a kézirattári, levéltári jellegű anyaggyűjtést és a könyvtárat. A ma ismertetése után fordul a jövő felé. Javaslatot tesz a Székely Nemzeti Múzeum mellett párhuzamosan működő Székely Közművelődési Intézet felállítására is.

Talán ma sem haszontalan, ha felidézzük az „Emlékirat"-nak az átszervezendő múzeummal és a tervezett intézettel kapcsolatos legfontosabb, leglényegesebb javaslatait, elképzeléseit:

„A múzeum jelen feladatai: 1. a múlt gátlásainak elhárítása, 2. elmaradottságaink hiányainak pótlása, 3. a színvonalon fejlődő munka megindítása." A hármas célkitűzés után rendre veszi a gyűjteményeket és a velük kapcsolatos feladatokat.

„1. Magyar régészeti gyűjtemény. A múzeum régiségtárának gazdag anyagában van többek között egy kengyel. E tárgy valamely honfoglaló ősünk kétségtelenül székelyföldi emlékét őrzi. Roska Márton egyetemi tanár szavai szerint: minden valószínűség szerint csak a kutatások elégtelenségével magyarázhatjuk, hogy honfoglaló eleinkről csupán ennyi székelyföldi bizonyíték ismeretes. Fokozott kötelességünk tehát ezen a téren megkezdeni a kutatást, minthogy e lelettárgyak előfordulása nem esetleges, hanem a Szamos- és a Maros-menti sorozatos leletekkel együtt, határozottan utaló bizonyíték. Ezen kívül elsőrendű kötelességünk a rómaiak kivonulása utáni népvándorlás minden nyomának feltárása, különös tekintettel a honfoglalást közvetlenül megelőző népekre. Azután legnagyobb gondossággal át kell vizsgálnunk székelyföldi váraink föld alatt lappangó maradványait. [...] 2. Magyar történelmi gyűjtemény. Közép- és újkori történelmi emlékeink megmentésével is igyekeznünk kell, mivel e téren máris csaknem elkéstünk. Pedig ezek alapján kell majd megállapítanunk ősi örökségünket, továbbá a nyugati műveltség keleti határait, valamint Bizánc északi határai. 3. Ereklyegyűjtemény. Még mindig nem hiábavaló kísérlet a székely nagyjainkra vonatkozó ereklyemúzeum megszervezése. E csoport múzeumunk legfiatalabb hajtása. [...] 4. Levéltár. A múzeum mintegy hiteles helyül tekintessék. Különben csakis bő és rendezett levéltári anyag birtokában lehet majd a Székelyföld telepedés- és művelődéstörténetét is feldolgoznunk. [...] 5.

[25] Kelemen és Roska támogatására többször is hivatkozik Herepei. Vesd össze 105/1941, 106/1941. és 107/1941. sorszámú irat, valamint Herepei János levele Szabó T. Attilának (Sepsiszentgyörgy, 1944. augusztus 1.) Székely Nemzeti Múzeum, Irattár.

Ipari gyűjtemény. Ez hivatott tisztázni azt a körülményt is, hogy mit örököltünk e téren az őshazától, mit találtunk itt, mit vettünk át nyugattól és mit a töröktől. 6. Néprajzi gyűjtemény. Éppen ilyen kötelességünk részben már kihalóban levő népviseletünk, népművészetünk, kisiparunk s ősfoglalkozásaink, egyszóval a mindennapi élet emlékeinek felkutatása és feltámasztása. [...] 7. Rendi osztályok rajzának gyűjteménye. Falusi kastélyaink, kúriáink, városi polgárházaink mindennapi életének és berendezési tárgyainak, továbbá a ládák tartalmának feltárása hasznos útmutatással fog szolgálni a székely ősi szervezetek állapotára, sőt talán kialakulására is. 8. Szépművészeti gyűjtemény. A székely tehetségek összegyűjtött művészi megnyilatkozásainak is tanító és ösztönző példát kell szolgáltatniuk s az ízlés fejlődését is jelentőségteljesen befolyásolniuk. 9. Honismereti gyűjtemény. Nem hagyható figyelmen kívül ennek a földnek: a föld tudományos, valamint természetjáró szemmel látott rajzának tanulmányozása sem. 10. Föld- és ásványtani gyűjtemény. Szükséges alaposan ismernünk földjét, kőzeteit, ásványait és ásványi termékeit, amelyek az aránylag csekély megművelhető termőföld mellett egyéb életlehetőségeket is nyújtanak. 11-12. Növény- és állattani gyűjtemény. Részleteiben is a legaprólékosabban át kell tanulmányoznunk sajátos növény- és állatvilágát, amely ritkaságaival itt-ott a tundrák világához s az örökjég határaihoz is láncszemet szolgáltat. 13. Őslénytani gyűjtemény. De nem hagyhatók feltáratlanul az elmúlt évmilliók ilyenfajta emlékei sem. [...] 14. Ősrégészet. Különösen kötelező reánk nézve a László Ferenc által világhírűvé tett praemykenaei-jellegű kultúra továbbnyomozása. Ennek minél szélesebb alapon való feltárása talán megoldhatná azt a kérdést, amely a keleti és a nyugati festett edény-kultúra összefüggésének megállapításában ma még nem eléggé világos. [...] 15–16. Kézirattár, könyvtár, folyóirattár, hírlaptár. Összegyűjtendők a magyar művelődés írott és nyomtatott termékei. (Különösen kódexek, hungarikumok, valamint a csíksomlyói zárdabeli nyomda kiadványai.) [...] 17. Közlő és népszerűsítő osztály. Végezetül múzeumi munkánknak s eredményeinek népszerűsítését és székelységünk mentől szélesebb rétegeivel való megismertetését, hasonlóképpen a tudós világgal való közlését szolgáló szerv szerepét is tovább kell fejlesztenünk. Ilyen irányú tevékenységünk részben hozzákapcsolandó az idegenforgalmat fellendítő külső intézmény munkájába. Ezenkívül tudományos és népszerűsítő előadások helyben és vidéken fokozott mértékben tartandók. [...] Múzeumbarátok tudományos csoportja. Terveink szerint múzeumi munkánk tudományos, általános ismertet nyújtó és tanító csoportjaiban azonban nemcsak az intézet belső tagjai vennének részt, hanem egész Székelyföldünknek azok a komoly értékű egyénei is, akik székhelyünktől bár távol élnek, de a gyűjtő munkánkban mégis jelentős segítséget nyújthatnak. Számukra a múzeumunk falain belül való dolgozás lehetőségét is föltétlenül elő kell segítenünk."

A múzeum előtt álló feladatok megoldására megteszi javaslatait:

„Intézményünk színvonalon mozgó munkálkodását tehát tisztelettel úgy látom megoldhatónak, ha a Székely Nemzeti Múzeum mellett párhuzamosan egy

Székely Tudományos Közművelődési Intézet állíttatnék fel. E két intézmény közül az első magában foglalná a gyűjtemények anyagát, az utóbbi pedig a szellemi munkát szolgáltatná. [...] A gyakorlati megoldást abban látnám, hogy a Múzeum teljesen különálló, mégpedig az eddigi alapszabályai alapján kormányzott, független testület maradna, míglen a Székely Tudományos és Közművelődési Intézet a Székely Nemzeti Múzeum kormányzása alá vetett, de állami (netalán állami támogatásban részesülő) s külön számadások és költségvetések alapján működő intézmény lenne. Ez a megoldás azért volna szükséges, mivel 1./ a Székely Nemzeti Múzeum mai keretek között és anyagi lehetőségek mellett lassan-lassan teljesen elsorvadna és csak csökkentett mértékben szolgálhatná nagy elhivatottságát, továbbá 2./ a Székely Nemzeti Múzeum csak egy különálló, de anyagiakkal kellően támogatott intézmény szellemi segítsége mellett őrizhetné meg minden áramlattal szemben függetlenségét és sérthetetlenségét."

Ezután rátér a két párhuzamosan működtetendő intézmény legsürgősebb teendőire:

„Legfontosabb kérdés a tudományos- és segédszemélyzetnek kellő számban és kellő mértékben való alkalmazása. 1. Mindenekelőtt az igazgatói állás veendő számításba. Ezt a tisztséget betöltő egyén pedig ne legyen csupán csak egyetlen tudományág ismerője, minthogy a minden vonalon való munkamenet megindítása és folyamatos vitele, valamint a gazdasági természetű kérdések megoldása egy kézben való összefogást kíván. Munkaköréhez az intézmények igazgatásán és belső tudományos munkáiban való részvételén kívül tartozhatna a székely megyék műemlék jellegű és tudományos értéket képviselő közkincseinek, valamint régészeti lelőhelyeinek nyilvántartása és vigyázása. 1/a/ az igazgatót esetenként helyettesítő egyik múzeumőr rendes fizetésén kívül külön pótdíjat is nyerjen. 2. A római, népvándorlás kori és magyar régészet, valamint az éremtár és a történelmi gyűjtemény együttes múzeumőrségének létesítését elengedhetetlennek véleményezem. 3–4. A levéltár, kézirattár, könyv- folyóirat- és hírlaptár őrzése két őrre bízassék feladatul. 5. A néprajznak, az ipartörténetnek és a honismeretnek együttes múzeumőri állás létesítendő. 6. E csoportból azonban kiveendő a népviselet, a népművészetek és netalán a szellemi néprajz alosztálya, amelynek gondozása és művelése külön tudományos-munkaerőre bízassék. Munkaköréhez csatolandó az iparművészeti gyűjtemény őrzése, szaporítása és feldolgozása. 7. Az összes természettudományok számára egyelőre egyetlen őri állás létesítése volna tervbe vehető. 8. Az ősrégészet számára hasonlóképpen külön őri állás szervezendő. [...] 9. Az itt fel nem sorolt, de az emlékirat helyzetképében körülírt gyűjteménytárgyak és munkaterületek a fenti nyolc tisztviselő hatáskörébe osztatnának szét, a szerint, amint egyik, avagy másik múzeumőr érdeklődési és tanulmányköréhez közelebb állanak. Egyes, különleges gyűjteménytárak részére azonban, amilyen többek között a szépművészeti csoport, tiszteletbeli őri állás tartatnék fenn [...] a falukutatás számára is egy-két középiskolai tanár volna bekapcsolandó. 10–11. Ezeken kívül, mint tudományos segédmunkás, két

gyakornoki állás rendszeresítendő. [...] 12–13. A tudományos munkák zavartalan végzéséhez nélkülözhetetlen segédmunkásokként két laboránsi állás rendszeresítendő. [...] 14. A múzeumigazgatás és ügykezelés körüli teendőket egy titkárnő láthatná el. [...] 15. Az írásbeli teendők elvégzésére egy gépírónő alkalmazandó, aki azonban nemcsak a hivatalos levelezést, hanem mindenféle gépelési munkát végezné. 16. Az épülettakarítási és a múzeum telkén elintézendő egyéb rendben tartási munkák elvégzésére egy I. osztályú altiszt szükségeltetnék. [...] 17. Az előző pontban megnevezett altiszt segítségére egy II. osztályú altiszt állana."

A feladatbővítés és az intézetalapítás várható költségeit az „Emlékirat" mellékleteként[26] is benyújtotta. Ezek tartalmazták a „tudományos- és segédszemélyzet" bérköltségeit; az építkezés és átalakítás költségeit; a berendezés, felszerelés és könyvtár-kiegészítés kiadásait; a működési lehetőség anyagi biztosítását: karbantartás, beszerzés, múzeumi jellegű tárgyak vásárlása, gyűjtőút, konzerválás, ügykezelés, tüzelőanyag. Végül elkészítette az 1941 – 1945. közötti öt éves fejlesztés várható költségelőirányzatát.

„Mindent összegezve, azt állapíthatjuk meg, hogy a Székely nemzeti Múzeum fejlesztésének, illetőleg a Székely Tudományos és Közművelődési Intézet megszervezésének költségei nem sokban múlnák felül egy fővárosi középiskola létesítésével és fenntartásával járó kiadások összegét."

Elképzelése szerint a két intézmény a székely tudományosság és nevelés központjává kellene, hogy váljon. [...] minden komolyan dolgozni kívánó szakembert, aki bárha nem istartozik a Székely Nemzeti Múzeum kebelébe, intézetünkben bármikor dolgozóasztalhoz juthat. Abban az esetben pedig, ha munkáját a Múzeum felkérésére és annak érdekében végezné, csekélyebb összegű napidíj is folyosíttatnék számára. Az iskolák tanárainak és tanítóinak pedig úgy kellene Múzeumunkba hozniuk növendékeiket, minthogyha a megfelelő szaktanterembe órára vinnék át. Éppen ezért egész Székelyföld iskolái számára lehetővé kellene tenni a legalacsonyabb díjszabású, vagy ingyenes utazást abban az esetben, hogyha a növendékek oktatójuk vezetése mellett tanulmányi célból keresnék fel Intézményünket."

Herepei ezek után várakozó álláspontra helyezkedett. Hosszú ideig nem történik semmi, a minisztérium, a felettes hatóságok hallgatnak. Semmilyen válasz, vagy jelzés sem érkezhetett, mert Herepei János 1941. március 25-i keltezéssel több levelet[27] is írt Hóman Bálint miniszter úrnak.

Az elsőben (88/1941. sorszám alatt) szinte tőmondatokban megismétli az „Emlékirat"-ban leírtakat. Elképzelését két megállapításra, „sarkalatos elvre" építi fel: „1. színvonalas tudományt csakis színvonalas eszközökkel lehet művelni, 2. székelység-tudományokkal csakis Székelyföldön lehet behatóan foglalkozni." Ezek leszögezése után öt pontban foglalja össze a megvalósításra váró feladatokat:

---

[26] Költség-számítások, amelyek a Székely Nemzeti Múzeumnak tervbe vett fejlesztésére és a Székely Közművelődési Intézetnek létesítésére alapul venni javasoltatnak. Székely Nemzeti Múzeum, Irattár.

[27] Másolatuk Székely Nemzeti Múzeum, Irattár.

„1. a Székely Nemzeti Múzeumnak minden áramlattal szemben meg kell őriznie teljes függetlenségét, ezért tehát az eddig jól bevált szervezetének épségben tartása mellett, vele párhuzamosan egy állami, netalán államsegélyes székelységtudomány intézet, helyesebben Székely Közművelődési Intézet volna létesítendő. Ez adná a szellemi munkát, míg a Múzeum a gyűjteményeket, mint saját tulajdonait foglalná magában

2. a megalakítandó Intézet támogatására kellő számú szakképzett és megfelelően javadalmazott tudományos- és segédszemélyzet alkalmazandó

3. a gyűjtemények napról-napra növekedő anyagának szakszerű elhelyezésére és a tudományos munka színvonalas vitelére, a Múzeum székházának bővítésére és újabb épület felépítése elengedhetetlenül szükséges.

4. a munkamenet lehetőségének elősegítésére évenkénti megfelelően elégséges jövedelem biztosíttassék az Intézet számára.

5. a Székelyföld más vidékén élő, de szakszerűen dolgozni kívánó múzeumbarátok munkalehetősége, valamint a helybeli és máshol tanuló iskolás növendékek ismeretének gyarapítása elősegítendő tudományos munkaalkalmak, illetőleg anyagi könnyítések árán."

Második levelében (105/1941. sorszám alatt) „a szakszerű tudományos munka megindításához szükséges állami tisztviselői állások rendszeresítését" kéri Hómantól. Elgondolása szerint az új feladatok ellátásához hét múzeumőrre, két gyakornokra, két laboránsra, egy titkárnőre és két altisztre lenne szükség.

Ehhez szükséges a státus-helyek bővítése és az ehhez szükséges, nélkülözhetetlen anyagi fedezet biztosítása.

A harmadik levélben (106/1941. sorszám alatt) arra kéri a minisztert, hogy „a szakszerűen tudományos munkával és az ügykezeléssel felmerülő költségeink fedezésére évenkénti ellátást" határozzon meg. Amennyiben ez megtörténik, akkor pontos költségrészletezést fog felterjeszteni.

Negyedik levelében (107/1941. sorszám alatt) arra utal, hogy a múzeum jelenlegi épülete nem felel meg a korszerű múzeumi kiállítás követelményeinek: „raktárhelyiségeink teljesen elégtelenek, dolgozószobáink, raktáraink nincsenek". Megalapozott és jogos ezzel kapcsolatos felvetése, kérése is. „Mindezekért mély tisztelettel kérjük, hogy főépületünk jobbszárnya kiépítésének, balszárnya megnyújtásának, továbbá az épülettörzsben elvégzendő részben átalakításnak lehetőségét legkegyelmesebben előmozdítani méltóztassék. Ezen kívül nagy szükségét érezzük egy külön épületnek, amely csupán csak a tárgyi és szellemi néprajz céljait szolgálná."

Azt, hogy Hóman belátta-e, hogy a várhatóan megnövekedő, újabb feladatok ellátásához a múzeum régi épülete szűknek bizonyul, nem tudjuk. Mindenesetre Herepei az épületegyüttes egykori tervezőjéhez, Kós Károlyhoz fordult, készítené

el a múzeum bővítésének terveit.[28] Kós eleget is tett a megbízatásnak, a tőle megszokott tempóban elkészítette a szükséges rajzokat. Megvalósítására akkor nem kerülhetett sor. (1982-re készült el az új épületszárny). Csak az építőanyag összegyűjtéséig és bizonyos mennyiségű pénz tartalékolásáig jutottak el. A meglevő épület felújítása során bizonyos belső területek átalakításával kialakíthatóvá váltak újabb raktárhelységek. Berendezhettek egy új asztalosműhelyet és az akkor modernnek számító eszközökkel felszerelhették a régen óhajtott fényképészeti laboratóriumot.

Az építkezés elmaradásának okára Herepei így emlékezett: „Végezetül megemlítem, hogy az építkezésre minden lehetőt megtettünk: a faanyag, a kavicsos homok és bizonyos mennyiségű vas már ott együtt volt, amikor a Közgyűjtemények Országos Felügyelőségétől megkaptam a rendelkezést: a múzeum anyaga ládázandó".[29]

A kolozsvári székhelyű erdélyi irodalmi és művészeti folyóirat, a Pásztortűz felkérésére megfogalmazta, illetve ismételten összefoglalta a múzeum át- és továbbszervezésével kapcsolatos távlati célokat. A „Székely Nemzeti Múzeum feladatai" című, 1941. április 3-án készült tanulmány[30] azonban túl hosszúnak bizonyult a folyóirat számára, ezért jócskán lerövidítve és tudományosan népszerűsítő formában került csak közlésre.[31] A mondanivaló lényege mégis megjelenhetett. „Úgy képzeljük, hogy gyűjteményeinknek a Székelyföld teljes és tudományos tárházának kell lennie. Itt és csakis itt kutathatjuk annak múltját és jelenét, itt és csakis itt történhetik annak tudományos és ismeretadó kiállítása, meg elraktározása.

Tekintettel pedig arra, hogy *színvonalas tudományt csakis színvonalas eszközökkel lehet művelni*, ezért minden erőnkkel arra kell törekednünk, hogy ilyen lehetőségeket teremtsünk múzeumunk számára. Ugyanis éppen most, a munka kezdetén, nem szabad elsekélyesedni hagynunk az atszervezés, helyesebben a másodszori múzeumalapítás ügyét.

Intézményünk a gyakorlatban is a székely tudományosság és nevelés középpontjává volna fejleszthető [...] Az évtizedek óta rendszeresen tartott tudományos és népszerűsítő előadásokat minél szélesebb alapokra helyezve, minél gyakoribb időpontokra kell állandósítanunk [...] Tehát a belső és külső tudományos munkának együttes összefogásával s a népművelői feladat vállalásával tölthetné be múzeumunk azt az igazi szerepkört, amely itt, az ország véghelyén reá várakozik."

---

[28] A Múzeum épületének tervezett bővítéséről Herepei János a későbbiekben sem mondott le. Erre utal Kós Károly 1942. december 14-én, Sztánáról írt levele. Herepei Judit tulajdonában.

[29] Herepei János 93/1945. sz. jelentése (Keszthely, 1945. június 30.) Magyar Országos Levéltár Jelenkori Gyűjtemény. Ezt megerősíti Balassa *i. m.* 506.

[30] Lelőhelye Székely Nemzeti Múzeum, Irattár.

[31] „A Székely Nemzeti Múzeum és feladatai." Különnyomat a Pásztortűz 1941. évi júliusi füzetéből.

Ebben az írásában már utalást találunk a beígért segítség részleges megérkezésének: „*Könyvtárunk* mintegy negyvenezer önálló művet számlál, megnövekedve a *Hóman* miniszter úr által kezdeményezett s eleddig 22 nagy ládával érkezett könyv adományával."[32]

A múzeum levéltárával is nagy elképzelései voltak: „Erdélyben alig van közlevéltár, amely az elmúlt két évtized alatt ne szenvedett volna kisebb-nagyobb, vagy éppen végzetes pusztítást. E kevés sértetlen gyűjtemény között is egyike a legépebbeknek a Székely Nemzeti Múzeum anyaga.

Üdvös volna, ha levéltárunk mintegy hiteles helynek tekintetnék, ahová az egyes kisebb-nagyobb levéltárak a régi káptalanok és konventek mintájára, őrizetbe, letétbe helyeztetnének. Különben is csupán bő és rendezett okleveles anyag birtokában lehet majd a Székelyföld telepedés- és művelődéstörténetét feldolgoznunk". Itt is visszacsengenek az „Emlékirat" alapelvei: „1. szinvonalas tudományt csakis színvonalas eszközökkel lehet művelni, 2. székelységtudományokkal csakis Székelyföldön lehet behatóan foglalkozni."

Idézzük fel a tanulmány olyan részeit, amelyek a Pásztortűzben helyhiány miatt nem jelenhettek meg.

A Múzeum „összekötő kapocs, mert hiszen közös szépségeket, közös emlékeket tár elénk, de egyúttal nagy közművelődési jelentőségű, mert olyan tanulságokra tanít meg, amelyek a saját múltunk és jelenünk rejtett titkaiból szűrődnek felénk. A Székely Nemzeti Múzeum célja a Székelyföldre és a székely népre vonatkozó szellemi és tárgyi adatok gyűjtése és közkinccsé tétele.

Legfőbb feladata: „kutatni a faji rokonságunk, legfőképpen pedig a hunok, avarok, bolgárok és magyarok emlékei után, bebizonyítandó azt, hogy ősi örökségünk ez a föld. [...] Tehát a régésznek, helyesebben a Székely Nemzeti Múzeumnak feladata az egész Székelyföldön felkutatni és módszeresen felszínre hozni a rómaiak kivonulása utáni népvándorlás minden nyomát, hogy ezek után feleletet adjunk első sorban önmagunknak, azután pedig azoknak, akik még mindég semmivel sem támogatott elméletek alapján akarják elvitatni tőlünk e földet."

Tanulmányával, illetve annak egy kis részletét tartalmazó írásával valószínűleg jelezni akarta az „illetékeseknek" hogy legyenek szívesek végre dönteni ebben a kérdésben. Egyúttal az egész ügyet kivitte a nyilvánosság elé, hiszen az ilyen jelegű kérdésekre figyelő és iránt uk érdeklődő (észak-)erdélyi középosztály járatta és olvasta a *Pásztortűz*et. Jámbor jótakarásában,— nem először és nem utoljára — nem is gondolt arra, hogy mi vagy ki is állhat az ügy hátterében.

---

[32] Herepei 1940. szeptember 14-én kelt levelében (Szám: 125/1940.) a múzeumi könyvtár fejlesztését kérte a közgyűjtemények országos főfelügyelőjétől. Pasteiner Iván szeptember 23-i viszontválaszában (E.[rdélyi] o.[sztály] 61/1940.) ígéretet tett arra, hogy az erdélyi könyvakció keretében biztosítani fogja az 1918 és 1940 között megjelent magyar tudományos, szépirodalmi és hivatalos kiadványok megküldését. Valószínűleg már ebben az időszakban is gyarapodott a múzeum könyvállománya. Székely Nemzeti Múzeum, Irattár.

1941. április 30-án Herepei kénytelen volt jelenteni Hóman Bálintnak, hogy a hosszúra nyúlt döntés miatt a kiszemelt, leendő tudományos munkatársak helyett újakat kell keresnie, mert már mind elhelyezkedett valahol. Akkor már ő is gondolhatta, hogy ez nem lesz egy gyors lefolyású ügy. Valószínűleg ezért kérhette arra a minisztert, hogy a már ott dolgozó nem tudományos alkalmazottakat véglegesítse. Titkárnőnek Fadgyas Annát, laboránsnak Kocsis Eleket, I. osztályú altisztnek Barabás Jenőt, II. osztályú altisztnek pedig Fodor Józsefné Jáni Annát javasolta.[33]

Ferenczi Sándor régész, a kolozsvári egyetem tanársegéde, Herepei tanulmányának hatására, vagy pontosan az ő felkérésére 1941. május 15-i keltezéssel papírra vetette elképzelését „A székelyföldi régészeti kutatások megszervezésére" címen.[34] Legelső és legfontosabb teendőnként meghatározott feladatul ugyanazt a célt tűzte ki, mint amiről Herepei is szólt: a „Székelyföld egyetlen tudományos intézményének, a Székely Nemzeti Múzeumnak minden kétséget kizáróan az a legelső feladata, hogy megállapítsa, mióta lakják a székelyek Székelyföldet, mióta magyar Székelyföld?"

Az állami elképzelések mentén kialakított helyi munkaterv szerves része volt a múzeum „Felhívás"-a[35] „a szünidőre hazatérő ifjúsághoz s a nyári pihenőre falúra látogató székely véreinkhez". Ebben arra hívta fel a fiatalság figyelmét Herepei János, hogy minden régi portékát, írásokat, könyveket, odahaza használaton kívüli, de múzeumba való tárgyat ajándékozzanak az intézménynek, mely minden székely, tehát az ő múzeumuk is. Felsorolta nevét az eddigi adományozóknak és néhány példáját adományaiknak, bemutatta, hogy tudományos szempontból micsoda kincseket rejtenek a másnak használhatatlan avítt, ódon tárgyak. „Tudom, hogy felhívásom nem lesz hiábavaló, hiszen aki gyűjteményeinket gyarapítja, önmagát, saját fajtáját becsüli meg". Ismételten kihangsúlyozta azt a gondolatot, melyet a jövő feladatai taglalásakor már kifejtett: „csak a múzeum belső munkásainak és külső barátainak együttes összefogásával tölthetjük be azt az igazi szerepkört, amely itt, az ország végvárában reánk várakozik". „Felhívása"[36] végén útmutatót nyújtott a múzeumi tárgyak gyűjtéséről, lelőhelyük pontos ismertetésének fontosságáról.

A könyvtár és a levéltár állományának bővítése után sor kerülhetett újabb régészeti feltárásokra és leletmentésekre. Ezek sorában ásatott Szilágyi János és Székely Zoltán Kovásznán, majd kezdték meg a komollói római castrum feltárását. Ferenczi Sándor pedig a székely mítoszok egyik helyszínének, Bálványos-várának

---

[33] 125/1941. sz. Székely Nemzeti Múzeum, Irattár.

[34] Lelőhelye Székely Nemzeti Múzeum, Irattár.

[35] 500/1942. sz. sokszorosított múzeumi körlevél.

[36] Az ötletet valószínűleg az Erdélyi Nemzeti Múzeum által kiadott és Kelemen Lajos múzeumi és levéltári főigazgató, valamint Valentiny Antal egyetemi könyvtári igazgató által jegyzett „Felhívás az erdélyi levéltári anyag megmentése érdekében" címen megjelentetett sokszorosított röpirat szolgáltatta.

feltárását indította be.[37] Ez egyúttal arra is bizonyíték, hogy Herepei figyelembe vette a székelyföldi régészeti kutatásokkal kapcsolatos korábban kidolgozott elképzeléseit.[38] Abban írta, — többek között — hogy „a magyar eredetűnek látszó emlékek feltárása a legsürgősebb. Ilyenek — rövidség okából itt most csupán Háromszékből és csupán nehány példát említek — a torjai Bálványosvár, a kézdialmási Almásvára, a felsőcsernátoni Csonkatorony." Ha a körülmények nem alakultak volna a tudományos kutatás, a régészeti feltárás szempontjából is kedvezőtlenül, valószínűleg az említett többi emlék feltárására is sor kerülhetett volna.

A néprajzi gyűjtőmunka is új lendületet vett. Herepei János minden erővel a tárgyi néprajz emlékeinek gyarapítására törekedett.[39] Ehhez a feladathoz új, önálló muzeológust alkalmazott, Balassa Iván személyében. Közös, erdővidéki gyüjtőútjuk eredményeképpen a szabadtéri múzeumként berendezett csíkmenasági ház mögött kerültek elhelyezésre a begyűjtött régi fejfák, a vidékenként más-más formakincset őrző kopjafák. A tárgy- és adatgyűjtő munkába bekapcsolta Faragó Józsefet, az akkori egyetemi hallgatót, József Dezső rajztanárt, István Lajost, a Kalot Népfőiskola diákját és Harkó József tanár segítségével a lelkes mikós diákokat – köztük a fiatal Kós Károllyal. Az igazgató tervei között szerepelt Háromszéken kívül Csík és Udvarhely szék, majd Maros szék kutatása is.

Herepei azt is megígérte, hogy a múzeumot a nevelés középpontjává teszi. Ennek érdekében tovább folytatta az évtizedek alatt rendszeresen tartott tudományos és népszerűsítő előadásokat.[40] A helyi Népművészeti Bizottsággal rendezett szabadegyetemen Szabó T. Attila, Berde Károly, Bartha Károly és Kovács László is előadásokat tartott. A székelység önismeretének elmélyítésére a Népies Irodalmi Társasággal közösen pályázatot hirdetett a tanuló ifjúság részére. Feladatként kijelölték „Egy székely község élete", vagy „A földközösség története a székelyeknél és a szászoknál és az arányosítás" című témák kidolgozását. Ezen túlmenően új sorozatot indított, „A Székely Nemzeti Múzeum kiadványai" címmel, melynek sorozatszerkesztője volt. Elsőnek Cs. Bogáts Dénes *Zágon 1690. évi feldúlása és következményei* című dolgozatát, majd Bányai János *A Székelyföld palaeobotanikája* és József Dezső *A nyikómenti gyermek magakészítette játékszerei* munkáit adta ki. József Dezsőt Herepei levélben[41] kérte fel egy dolgozat megírására. Négy témát is felajánlott a számára, teljesen a szerzőre bízva a választást. Szeretett volna egy néprajzi kiadványsorozatot is megjelentetni „Székely Népkönyvtár" címmel és tervezte Orbán Balázs hatalmas művének az újrakiadását is, de ezek az időközben kialakult háborús viszonyok miatt már nem teljesülhettek, csak szándékok maradtak.

---

[37] Balassa, *i. m.* 506.

[38] Lásd a 33. sz. jegyzetet.

[39] Gazda Klára, *A Székely Nemzeti Múzeum igazgatója (1938–1944)*. Háromszék 1991. 478. sz. 4.

[40] Gazda *i. m.* 4.

[41] A levelet is leközölték József Dezső munkájának hasonmás formában történt kiadásakor. Kecskemét, é. n. (Játéktörténeti Füzetek I.)

Amikor 1943. szeptembere és 1944. júniusa között az Országos Irodalmi és Művészeti Tanács rendezésében a Székelyföld négy legnagyobb városában, – Marosvásárhelyen, Sepsiszentgyörgyön, Székelyudvarhelyen, valamint Csíkszeredában – megrendezésre kerültek a „Székelyföldi művészeti év" rendezvényei, Herepei János múzeumigazgató a városi „mozgófény-képszínházban" tartott előadást „A praemikénei kultúra sepsiszentgyörgyi emlékei" címmel 1944. február 25-én.[42]

A komoly erőfeszítések és a céltudatos munkálkodás ellenére sem jöhetett létre a tervbe vett Székely Tudományos és Közművelődési Intézet. Rossz előjelnek számított, hogy egy hónappal azután, hogy Teleki Pál egy székelyföldi tudományos és közművelődési intézmény elképzelését vetette fel Sepsiszentgyörgyön, megvalósult kolozsvári székhelyű intézet-alapítást jelentettek be. A Budapesti Közlöny 1940. évi október 20-i számában hivatalosan, mint tényt közölték az Erdélyi Tudományos Intézet[43] megalakulását. Teleki halála után pedig Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter jelentette be 1941. szeptember 25-én, hogy a felállítandó Teleki Pál Tudományos Intézet kötelékében három intézet kezdi meg, illetve folytatja munkáját: az Államtudományi Intézet, a Magyar Történettudományi Intézet és az Erdélyi Tudományos Intézet.[44] Utóbb kiderült, tulajdonképpen ez volt a miniszter válasza Herepei múzeumátszervezési és intézményalapítási kérelmére. Ezek után úgy látszott, hogy végérvényesen lezárult egy székelyföldi tudományos intézmény felállításának lehetősége.

Az előbbiekben elmondottak ismeretében nem egészen érthető, miért maradt el a Herepei János által kidolgozott tervezet megvalósítása. Hiszen elképzeléseiről Hóman Bálintot idejében tájékoztatta, ezért döntésénél figyelembe vehette volna a korábban kimunkált és benyújtott tervezetet, melyet az erdélyi tudományosság olyan kiemelkedő képviselője is támogatott, mint Kelemen Lajos. Ugyanakkor láthattuk, hogy az egész székelyföldi intézmény-alapítás ötlete Teleki Páltól származott. Már csak ezért is helyénvaló lett volna, hogy a felállítandó Teleki Pál Tudományos Intézet kötelékében helye legyen az általa elképzelt, szorgalmazott intézetnek is.

Herepei János a székelyföldi intézet felállításának elmaradását a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium téves meglátásával magyarázta, mely szerint az Erdélyi Tudományos Intézet vidéki vetélytársát vélte volna felismerni.[45] Bár

---

[42] Székelyföldi művészeti év. 1943 szeptember – 1944 június. Műsor. Budapest, 1943. 24. Az említetten kívül előadást tartott az egyik legkedvesebb kutatási témájáról, a székely rovásírásról is. 1944. február 21-én Marosvásárhelyen, február 23-án Székelyudvarhelyen és február 24-én Csíkszeredában. Székelyföldi művészeti év. *I. m.* 12., 32., 41.

[43] Faragó József, *Az Erdélyi Tudományos Intézet. Az erdélyi magyar felsőoktatás évszázadai.* Kiállítás és konferencia. Emlékkönyv. Szerk. Faragó József, Incze Miklós, Katona Szabó István. Budapest, 1996. 48–54.

[44] Tamás Lajos, *Az Erdélyi Tudományos Intézet. Erdély egyeteme.* Szerk. Bisztray Gyula, Szabó T. Attila és Tamás Lajos. Kolozsvár, 1941. 410.

[45] Herepei János levele Szabó T. Attilának. (Sepsiszentgyörgy, 1944. augusztus 1.) Székely Nemzeti Múzeum, Irattár.

Herepei hivatalosan soha nem mondta ki, de politikai természetű háttér sejlik fel abban a mondatban, melyet egy gróf Bánffy Miklósnak írt levelében olvashatunk.[46] „[...]múzeumunkat minden körülmények között ki szeretném emelni a vidéki megkötött tehetetlenségből, átformálva a színvonalas székelység-tudomány intézetévé, olyan intézménnyé, amilyenné a román uralom alatti Erdélyben érhettem volna el Nagyméltóságod előrelátó, bölcs és minden nemes törekvést méltányoló támogatása mellett."

Egy székelyföldi intézet-alapítás az erdélyieknek a honi tudományos élet jövőjét illető elképzeléseiben sem szerepelt. Ma már tudjuk, hogy nemcsak a magyar állam dolgozta ki az észak-erdélyi területek tudományos életének megszervezését. 1942-ben elkészült egy szigorúan bizalmas megjelölésű emlékirat: „Pro memoria Erdély tudományos életének a magyarságtudomány irányában való megszervezéséről".[47] A szerző(k) nevének feltüntetését mellőző gépirat tanúsága szerint „ezt a munkát a következő intézményeknek kell elvégezniük: a Ferenc József Tudományegyetem, az Erdélyi Múzeum Egyesület, az Erdélyi Tudományos Intézet továbbá az erdélyi közgyűjtemények (múzeumok)". A résztvevők köre sejtetni engedi, hogy az emlékiratot az erdélyi tudományos élet meghatározó képviselői állíthatták össze. Most csupán témánk szempontjából illeszkedő és vonatkozó részéből idézek. „A sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum igazgatója és tisztviselői [...] a legnagyobb készséggel és lelkesedéssel dolgoznak szűkebb pátriájuk és az egész erdélyi magyarság érdekében. A szükséges változások: Herepei János múzeumigazgató aki most a VII. f.[izetési] o.[sztály]ban van, neveztessék ki a neki járó VI. 2. F.[izetési] o.[sztály]ba". Ebből egyértelműen kitetszik, hogy az erdélyi tudományos körök elégedettek volt Herepei János igazgatói működésével.

Az ügy hátterét végül azok a levelek világíthatják meg, melyeket Herepei az Erdélyi Tudományos Intézet újonnan megválasztott igazgatójának, Szabó T. Attila egyetemi tanárnak küldött. Ezekből egyértelműen kiderül a tervezet elmaradásának igazi oka és az is, hogy a sepsiszentgyörgyi múzeumigazgató még ekkor, 1944-ben sem adta fel, hogy megvalósíthatja célját, intézet létesítését a „székelység-tudományok hathatós művelése céljából".

Négy év alatt megalakult az erdélyi Tudományos Intézet, létrejött a Teleki Pál Tudományos Intézet, majd a Dunántúli Tudományos Intézet, sőt Hóman tervbe vette a Kisalföldi Tudományos Intézetet is. Székelyföldön pedig nem mozdult semmit az ügy. Kimondva-kimondatlan az a gyanú merült fel, hogy az erdélyi tudományos élet kolozsvári képviselői akadályozzák az intézet megalapítását. Ennek ellentmond, hogy a már ismertetett „Emlékirat"-ot a legnagyobb tekintélyű kolozsvári tudós, Kelemen Lajos terjesztette fel ajánlásával Hómannak. Herepei ügybuzgalmának köszönhetően kiderült az igazság. „Pesti és vidéki újságokat, rádiót mozgattam meg, országgyűlési képviselők (Mester Miklós, Mikó Imre,

[46] Lásd a 21. sz. jegyzetet.
[47] Lelőhelye MTA Kt. Ms 5558/23.

László Dezső, Váró György) mondottak nagy beszédeket a képviselőházban a székelység tudományos intézete érdekében. Az abban maradt Székely Nagygyűlés beadványokkal, sürgetésekkel állott volna elő, sőt a kolozsvári egyetemi ifjak egynehánya is megmozdult, mert ők is érzik, hogy végtére is tenni kell valamit a Székelyföldön. [...] Mester Miklós komoly szóhoz jutott, szívesen megcselekedte, hogy e kérdésben való véleményadásra felszólította Hómant. Hóman válaszolt is. Elvben elismerte ugyan a gondolat helyességét, a gyakorlatban azonban olyan megoldást vetett fel, ami megölője volna a székely sorskérdéseknek. Szerinte az Erdélyi Tudományos Intézet küldjön ki természetrajzos és földrajzos szakembereket, hogy tanulmányokat végezzenek a Székelyföldön. Ennyi az egész!"[48] A cél elérése érdekében nyugodtan elhagyhatónak tartja a tudományos intézet nevet is, „elkeresztelhetik akár az elemi iskola első osztályáról abecedarianak is, csak már egyszer tegyék lehetővé, hogy dolgozni tudjunk magyarságunkért és legyen kivel dolgoznunk magyarságunkért." A félreértések elkerülése érdekében biztosította Szabó T. Attilát, hogy „nem az Erdélyi Tudományos Intézet hatás- és jogkörének megnyirbálásáért harcolok, hanem a székely létkérdések érdekében dolgozó megújított, vagy, ha úgy teszik, megfejelt székely intézményért."[49]

Mint láthattuk, Herepei János tudományos intézet nélkül is igyekezett megvalósítani tervezett elképzeléseiből mindazt, amire erejéből és lehetőségeiből tellett. Igazgatóként és tudósként zokszó nélkül, fáradhatatlanul tette a dolgát, nem volt törés a munkálkodásában. Hogy magánemberként, lelke mélyén hogyan élte meg a történteket, arról nem maradtak fenn feljegyzések, vagy még lappanganak.

Töretlen nyitottságának és segítőkészségének egyik legjobb bizonyítéka az a levél, melyet a kolozsvári m. kir. Ferenc József Tudományegyetem és az Erdélyi Nemzeti Múzeum múzeumi és levéltári főigazgatója, Kelemen Lajos küldött neki.[50] „Mellékelten van szerencsém megküldeni az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára 1943. évi jelentését. Egyben kérem az Igazgató Urat, hogy annyiszor tapasztalt szíves segítségét levéltárunk munkájától a megnehezült idők ellenére se vonja meg. A két testvér intézmény örvendetesen erősödő együttműködése nélkül ugyanis ilyen megpróbáltatásoktól terhes időben aligha lesz biztosítható azoknak a halaszthatatlan történeti kutatásoknak az elvégzése, melyekhez erdélyi magyarságunknak olyan fontos érdekei fűződnek."

A „konkurensnek" kikiáltott intézménnyel is sikerült tudományos jellegű együttműködést kialakítania. „[...]nagy örömünkre szolgált, amikor a nyári ásatási terv az Erdélyi Tudományos Intézet és a Székely Nemzeti Múzeum közös címe alatt megvalósulhatott."[51] A dolgok ilyetén alakulásában nagy szerepe lehetett Szabó T. Attila kijelentésének is. „Mint az ETI [Erdélyi Tudományos Intézet] igazgatója e magánlevélben is kifejezem azt az elhatározásomat, hogy az

---

[48] Lásd a 45. sz. jegyzetet.

[49] Sepsiszentgyörgy, 1944. augusztus 9. (668/1944.) Székely Nemzeti Múzeum, Irattár.

[50] Kolozsvár, 1944. június 8. (299/1944. eksz.) Székely Nemzeti Múzeum, Irattár.

[51] Herepei János levele Kovács Istvánnak. Sepsiszentgyörgy, 1942. augusztus 22. Másolata Herepei Judit tulajdonában.

igazgatásod alatt álló múzeum és az ETI között létesült kapcsolat kifejlesztésének munkálásában a legnagyobb készséggel minden tőlem telhetőt megteszek."[52]

A tudományos mezbe álcázott vita a két intézményvezető megértése és barátsága ellenére folytatódott. Rajtuk kívül álló erők és érdekek csaptak össze. Az elképzelt megoldást a sepsiszentgyörgyi Múzeum és a kolozsvári Intézet kérdésében a jó szándékú Mester Miklós nyilatkozta a „Székely Nép" munkatársának. Ennek a „megoldásnak" a kapcsán jegyezte meg az elkeseredett Herepei, hogy „abban a pillanatban, amikor a SzNM. [Székely Nemzeti Múzeum] az ETI [Erdélyi Tudományos Intézet] egyik alosztályává fog lesülyedni, mint önálló célkitűzéseit, mind „speciális" feladatait elveszíti és teljesen elvértelenedne, elsorvadna, mert minden lehetőséget felszívna az anyaintézet."[53] A vitát a háborús viszonyok döntötték el, amikor szeptember 2-án elindították a múzeum anyagát tartalmazó első vasúti szerelvényt. Paradox módon, a múzeumi anyag legértékesebb részének elpusztulásával menekült meg a múzeum egésze.

A sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum 1920-ban megtorpant fejlődése behozatalának húsz esztendő elteltével lehetőség adódott volna. A körülményeknek a múzeumra nézve szerencsétlen módon való alakulása miatt a váratlanul adódott alkalom is kútba esett. Ráadásul bekövetkezett a székelyföldi múzeum beládázott anyagainak és tárgyainak 1945. március 28-ról 29-re virradó éjszaka a zalaegerszegi pályaudvaron való megsemmisülése.[54] Áttekintve a múzeum 1945 utáni történetét és az azóta bekövetkezett szerkezeti, s egyéb irányú változtatásokat megállapíthatjuk, hogy Herepei János mégsem dolgozott hiába. Kései utódai merítettek a múzeum átszervezését illető elképzeléseiből, bár egy székelyföldi tudományos intézet felállítására egyikőjük sem tett kísérletet. Egy vizsgálódást mindenféleképpen megérdemelne egykori tervezetének önálló intézményalapítási elképzelése, a mai erdélyi magyar tudományosság jelene és jövője szempontjából van-e, lenne-e létjogosultsága egy önálló, székelyföldi tudományos intézetnek. A kérdés eldöntése során ne feledkezzünk meg Herepei János akkori kijelentéséről, mely átvitt értelemben ma is rejt magában megszívlelendő tanulságokat: „ha mi erdélyi magyarok, akik a kisebbségi sorsban együtt vetettük a téglát ahhoz az épülethez, amelynek felépítése akkor még teljesen bizonytalannak látszott, - nem kalákában rakjuk tovább a falakat, egy szép napon csak szétesik, szétmállik minden: magyar öntudat, erdélyi öntudat, székely öntudat, s megmarad csupán a vasbeton váz, amelyhez azután talán jobban illik akár a horogkeresztes, akár pedig a sarlós és kalapácsos lobogó!"[55]

SAS PÉTER

---

[52] Szabó T. Attila levele Herepei Jánosnak. Kolozsvár, 1944. július 26. Székely Nemzeti Múzeum, Irattár.

[53] Herepei János levele Szabó T. Attilának. Sepsiszentgyörgy, 1944. augusztus 25. (708/1944.) Szekely Nemzeti Múzeum, Irattár.

[54] A múzeumi anyag pusztulásának körülményeit bemutató, s ezzel a több évtizede vajúdó ügy lezárását megkísérlő tanulmány és adattár megjelenés előtt áll.

[55] Lásd a 45. sz. jegyzetet.

ACTIVITATEA LUI JÁNOS HEREPEI ÎN ORGANIZAREA MUNCII DE CERCETARE LA MUZEUL NAŢIONAL SECUIESC DIN SFÂNTU GHEORGHE (1938–1944)

(Rezumat)

János Herepei a lucrat ca preparator la Institutul de Arheologie şi Numismatică din Cluj din 1914, iar din 1925 a fost funcţionar la Editura Minerva din Cluj. În anul 1938 a devenit cercetător, iar pe urmă director al Muzeului Naţional Secuiesc. In acestă calitate a fost însărcinat cu elaborarea planului de perspectivă a muzeului.

Autorul studiului analizează memoriul redactat de Herepei *(Memoriu privind restructurarea şi dezvoltarea Muzeului Naţional Secuiesc*). Prezintă în amănunt modalitatea în care Herepei abordează istoria muzeului, precum şi concluziile ce decurg din aceasta. Tot în memoriu sunt prezentate colecţiile existente, materialul arhivistic ţi biblioteca. De asemenea, Herepei face propuneri privind sarcinile pentru viitor. Deşi propunerile directorului s-au realizat numai în parte, autorul articolului consideră că munca lui János Herepei nu a fost zadarnică.

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

XLV. évf. 2001. 1–2. szám

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

SZENT ISTVÁN ALAKJA A XVIII. SZÁZADI MAGYAR IRODALOMBAN

Parancsoltatik nékem, hogy tégedet, mind Magyarok első Királlyát méltó képpen tisztellyelek.
Jancsó Ferenc

Az ismeretszerzés, a lélektudományok felértékelődésének évszázadában a csoport múltjának érzelemteli megközelítése általános volt, a históriáról való „elmélkedés" pedig a kiművelt viselkedés tartozéka. A mítoszokhoz való ragaszkodásnak eklatáns példája a XVIII. századi magyar írástudók vonzódása az irodalomból homályosan rekonstruálható, de már-már otthonosan ismerős történelmi elbeszélésekhez és hősökhöz. Ahhoz, hogy – korabeli szavakkal élve – az „őshazából" kik, hogyan „jöttek ki", hogyan „szereztek hazát" vérük hullásával, hogyan „keresztelkedtek meg", mikor, miért volt „lárma". Kik „alatt" történt. ami történt, milyen „szabadságok" „származtak" a felkent királyok melletti „fegyverfogásból".

Nem iskolában vettek az előidőkről tudomást, vagy onnan alig,[1] de a történelem mint az önbecsülés vagy a jog(formálás) forrása a viszonylagos békeidőben felértékelődött. A csoporthoz tartozás konkrétumai mint a pozitív kibontakozás lehetőségei merültek fel mindazok számára, akik a nyilvánosság lehetőségeitől, a politikusi pályáktól többnyire elzártan vagy egyéb ok miatt egyre inkább elszigetelődve éltek. Miközben a XVIII. századi Habsburg művelődés-politika (de úgy is mondhatjuk, hogy I. Lipót, Mária Terézia, II József, II. Lipót, I. Ferenc császár személyesen a nyelvileg-felekezetileg sokféle birodalom szellemi egységesítésére törekedett, nem tiltotta, sőt támogatta a királyság intézményének népszerűsítését. (Enélkül magának a Habsburg családnak a magyar királyi címe sem bírt volna

[1] A Ratio Educationis ugyan kötelezővé tette a történelem tanítását, de tankönyvek híján ezt iskolánként eltérő módon oldották meg. A korábbi tankönyvként használatos katolikus művek között Wagner R. P. Franciscus Nagyszombatban 1735-ben megjelent könyvét említhetjük: *Rudimenta Historica, sive Brevis, facilisque Methodus Juventutem Orthodoxam notitia historica imbuendi, pro gymnasiis Societatis Jesu* (a jezsuiták kollégiumaiban használták), Kácsor Keresztély *Sciagraphia, seu de ortu et progressu Hungarorum Commentaria* című 1762-ben megjelent munkáját (a piarista iskolák használatára készült). Pintér Márta szerint a protestánsok iskoláiban korábban adatolható a történelmi ismeretek rendszeres oktatása, az evangélikusok nagy hatású tudósa, Bél Mátyás valóban elérte, hogy a földrajz és a történelem alapfogalmai kötelező tananyagként szerepeljenek a protestáns iskolákban. Varga–Pintér 41–6.

történelmi súllyal.) A fenti témára vonatkozó kormányszintű toleranciával magyarázható, hogy megjelenhettek a magyar királyság történeti létét bizonyító, korábban kéziratban őrzött szövegek nyomtatásban (Hevenesi, Pray, Kaprinai, Katona, Palma) , vagy hogy a színpadokon – latin, német vagy magyar nyelven - szó lehetett a magyarság történelmének a királysággal kapcsolatos mozzanatairól. A történetírás és a kereszténység honi története egyaránt magáénak követelte a nagy király emlékezetét, valójában az emlékkép megalkotásához való jogot. Ehhez képest az irodalom szerényen sokasította a retorika mindenkori szabadságaival történelem-értelmezéseit, a fantázia ideológiától ritkán mentes képeit.

A kereszténység vagy a história Múzsája?

(A szellemi képződménnyé lett valamikori életvilág mégoly ékes nyoma sem kötelez bennünket arra, hogy vizsgálódásunk a fegyelmezettség ürügyén szűkítő legyen: az emlékezet tárgya szükségszerűen megfoghatatlan, s ha megragadhatóvá tesszük, sem csökkentjük közvettségét. Jelszerűségét.)

A római katolikus egyház korabeli fegyelme a magyar szentek kultuszát nem kezelte kiemelt figyelemmel, de nem is zárta ki. Az egyes igehirdetők szentelhettek neki alkalmanként fontosságot. Ezt tette Szily püspök is, amikor a a nagy király érdemeiről prédikált a bécsi magyarságnak, és nyomtatásban is hozzáférhetővé tette tanítását.

Hogy a hagyományos szóbeliség világát élők hogyan viszonyultak az államalapító királyhoz, ma pontosan nem rekonstruálható.

Hogy a népi kultúrában valamiféle nagy király képe folyamatosan létezik, ezt is tudjuk, bár óvatosan kell a ténnyel bánni, hiszen a funkciót más és más történelmi személy alakja töltheti be (esetünkben rendre egy honfoglalás előtti, aztán a kereszténység zászlóvivője, aztán az „igazságos" választott király.[2] Mit is kezdett vajon az István nevű, magyar és szentté avatott király alakjával az a műveltebb, a magyar történelmet mint értékes ismeretek és jogok tárházát elgondoló személy? Akire, persze, hatottak a szaporodó magyar nyelvű nyomtatványok, az iskolai- és a hivatalos nyelvhasználatot érintő rendeletek, a latin és német nyelvű tudományosság konkrétumai, az ideológiai alapú röpirat-csatározások. Ez a kérdésünk.

Végleges felelet helyett a következőkben a levelezésben-versírásban és a színpadi irodalomban jelentkező Szent István-képről beszélünk, cseppben a tengert vizsgáljuk – óvakodva a túlzásoktól, de bízva abban, hogy a részletekben megmutatkozó dolgok bírnak tudományos érvényességgel. Vizsgálódásunk a gondolkodás és az irodalom történetének keretei közé illeszkedik, az értékek rendjének alakulásával foglalkozik – ismerős és újabban feltárt szövegek újraolvasása révén.

---

[2] Értékes rendszerezésnek számít Magyar Zoltánnak *Szent István a néphagyományban* című könyve, amely a kép, a monda- és hagyománykör, a motívumok, a szentség, a kultikussá lett tárgyi emlékek, a kultikus jellegű viselkedés alapján tárgyalja a kérdést.

1. Ismerkedés a nemzeti király szimbólumával – levelezésben

A XVIII. század méltán leghíresebb magyar leveleskönyve, a *Mikes Kelemen Törökországi levelei* címen ismertté lett gyűjtemény csak későn került magyar olvasók szeme elé: nyomtatásban csak 1794-ben. II. Rákóczi Ferenc, a Fejedelem tisztelettel és megható emberi rokonszenvvel ábrázolt alakja egy kultusz kialakulásának lehetett volna csírája (azzá is lett Thaly Kálmán korára), de – ismételhetjük – a munkát szűk körben ismerték publikálása után is, és a kuruc küzdelmeket körülvevő politikai tiltások eleve lehetetlenné tették azt, hogy éppen a száműzetésben elhunyt fejedelem legyen a magyarság történelemképének reprezentatív uralkodó-alakja. Kis túlzással azt is állíthatjuk: a történelem és a politika filozófiai értelmével és államépítő támpontjaival mintegy passzióból foglalkozó magyar írástudók hiteles szimbolikus személyt kerestek a magyarság kibontakozó gondolatához.

A felvilágosodás a levelezés virágkora, a magyar írók közül többen is bekapcsolódtak abba a „hálózatba", amely a az 1765 után nemcsak a barátság és az érdekszövetség kialakulásának volt módja, hanem a hírek cseréjének és a magyar nyelv gyakorlásának is[3] (ne feledjük: erdélyi, felvidéki, dunántúli, Tokaj- vagy Pest környéki írástudók vettek részt gyakran évtizedekig ebben a hol játékos, hol életbevágóan komoly levélváltásban, amely – egyebek mellett – a Szent Istvánról való gondolkodás történetének is forrása lehet.

A gyöngyösi, Tarna-melléki birtokaira visszavonult nyugdíjas ezredes, Orczy Lőrinc báró, a császári testőrségben majd a dragonyosok alakulatánál évtizedekig szolgáló erdélyi nemes, Barcsay Ábrahám, a pálosok rendjében szerzeteskedő Ányos Pál, Virág Benedek, Kreskay Imre, a Bécsben élő bihari nemes, Bessenyei György volt – mások mellett – ennek a levelező körnek tagja. Bessenyei György *Hunyadi László tragédiájá*val (1772) már megmutatta, mennyire fontosnak tartja a nemzet egésze által elfogadott – így legitim – király szerepét az állam sorsának alakulásában és mekkora katasztrófának tekinti egy a királyszerepre alkalmas személy korai halálát. Orczynak a császári hadsereg főtisztjeként többnyire csalódásokban volt része az ősei által elismert jogú Habsburg-házi magyar királyokat illetően, Ányos ugyanezt *Kalapos király* című versében szinte jakobinus indulattal ki is fejezi.

Barcsay Ábrahám, aki korának népszerű magyar versszerzője volt, de akinek szöveges öröksége csak töredékeiben maradt ránk, egy élménybeszámoló keretében utal Orczynak történelmi élményére, az esztergomi várhoz tett séta tanulságaira. Mint művelt és nemesi patriotizmustól is fűtött katona rá tudott érezni a frissen megismert egyházi ember titokként őrzött tudására, képes volt szűkszavúan, de mégis rögzíteni

---

[3] Játékosan emlékezteti a levelezést szüneteltető Ányost, barátját Kreskay Imre, a pálosok pesti könyvtárának őre, a levelezés, a magyar versbeszéd szinte becsületbeli kötelességére 1780-ban:

Meggyógyulhatsz. Kevés borostyán levelt
Rágj meg: ez majd úgy felbuzdítja kedvedet
Álmodból ébredvén, hogy Versben szólásra
Fakadj s visszatérj *e becses gyakorlásra.* (kiemelés – E.E.) Lásd: Ányos Pál 35.

az érzelem pillanatnyi komplexitását. Nem lebecsülendő egybeesés, hogy számára a hely *történelmi nevezetessége* és a *magyar versek írása* ugyanannak a csoporttudatnak – a magyarság-gondolatnak – a részeként jelenik meg. Hadd idézzünk hosszabban ebből a mostanig ismeretlen levélből:

[11r] Patai Kunyhombol 5dik febr –772[4]
Méltoságos L. Báro és Generalis Ur
Nékem kűlőnős tiſzteletű Mlgs Uram!

Én mult holnapnak harmintzadik Napján remeteségemben ſzerencsésen meg érkeztem: a Dunát kétſzer által eveztem, első nap Budánál, máſodik nap pedig Eſztergomnál hol nem kicsiny mezőt adtam mind ſzememnek mind pedig Koborló gondolatimnak. Azon hires Érseki Lakhelyben érkezvén mig ebédűnk Kéſzült volna Sándor Őcſémet a fogadoban hagyván, magam ama hajdon Mohács mezein parantsolo Pap Várában fel máſztam; azt véltem, hogy majd több nyertes záſzlok között jeles Oſzlopokon fogom találni fel függeſztve egy felől Generalisi – másfelől Páſztori bottyát. De meg csalatkoztam reménységembe mert midőn a Várban fel érkeztem volna, leg elsőbbſzőris a Csáſzár Ispotállya űtődött ſzemembe mellynek fűstős ablakain a kűlőmb kűlőmbféle betegségektől meg ſárgult Katonák ſzennyes ingekből Duna[5] folytát ſzomoruán nézdegelték; meg vallom hogy én oda fel jo ſzinű piros posgás 's Kővér Káptalan[6] Urakot kereſtem volna – –//

[11v] De láttam azonnal holmi régi Kőfalaknak omlásaibol hogy ez puſzta vár lehet, imitt amott láttzott ugyan az embereknek nyoma Kik régiségeket Kereſvén ſzámos Ki ásott nagy Kőveket hánytak halmokra. ezen Vár Kőzepében egy ujj Templomot találtam mellyet mostani F. Királynénk épittetett felis vagyon irva neve arany betűkkel az ajtónak felső kűſzőbére. Tovább indulván midőn némelly

---

[4] Lelőhelye: Nagybányai Orczy-gyűjtemény 2.11–3. Ekkoriban a régi érseki palota már nem szolgált a várparancsnok szállásául (1763 óta); de Barcsaynak tudomása lehetett a Várhegy archeológiai érdekességéről egyrészt Johann Krey császári hadmérnök 1756-ban végzett felméréséből, másrészt Pray György munkáiból.

Mohács mezejin parantsolo pap: Szalkai László esztergomi érsek; ő is a mohácsi síkon lelte halálát.

Császár ispotállya: katonakórházat rendeztek be a püspöki palotában.

ujj templomot: az esztergomi bazilika 17... készült el

István oltárának mellynél keresztelkedett:

rendes gondolatokat..., alkalmas verseket..., tiszta magyar szokat: Barcsay irodalmi ízlésének szempontjait foglalja itt össze: a klasszicizmus ismérveit.

Barkotzi érseksége: Barkóczy Ferenc (1710–1765) Magyarország hercegprímása 17[...]-ben lett esztergomi érsek.

versíró pap: Széless György lehet (meghalt 1773 márciusában Esztergomban).

Sándor őcsém: Bessenyei Sándor.

Caucasus mellyéki szók: a magyar szavakra érti.

halála után költ munka: a "filius post humus," a kéziratos emlékhagyás szokás volt a XVIII. században.

[5] <a Duna> kihúzva, helyette: Duna folytát.

[6] <Káplán> kihúzva, helyette: Káptalan beli.

omladozott bástyákon ide 's tova ſzőkdécselnék imé egy Remete forma Pap ütődik előmbe: ez ugyan a hellyhez és alkalmatossághoz ſzabott ſzemély volt, mivel tekintetéből mingyárt képzeltem hogy valami ollyas ſzent kőveket fog őrzeni azon hellyeken: azért Kaptam rajta és Deák nyelven meg ſzollitván kőſzöntöttem, fogadtais, és csak hamar *egy vas ajtora vezetvén azt meg nyitotta 's azon bé vivén mutatta ſz. István Oltárának, mellynél meg Kereſztelkedett, hellyét és kővét, ſzabad levegő ég alatt vagyon és holmi régi márvány Oſzlopok kőzőtt magánoson fekſzik, ott kőrűl bé némelly joſzagu virágoknak gyökereivel edjűtt egynéhány ſzőlő-tőis vagyon űltetve; ez a Remetének Kertye, Temploma és Kintse – – –//*[7]

[12r] Csak Kőzzel mellette vagyon Kunyhója régi Kő falak Kőzőtt, abban bé menvén csudálkoztam midőn aſztalára tekintvén irásai kőzőtt egy rakás magyar Verset láttam; ő azt ingyen ſem gondolta, hogy én magyar légyek, azért mintegy ſzánakozó mosolygással nézte miképpen tőrőm fejemet a Caucasus mellyéki ſzokon: azonban én jo darabot elolvastam verseiből kik Kőzőtt valójában mind rendes gondolatokat, mind pedig alkalmas Verseket találtam; s tőbbnyire tiſzta magyar ſzokot. Ő ſzűletett Győngyősi fiu, ſok ideig egy falunak papja volt, azt meg unván még néhai BarKotzi Érseksége előtt juhait aklostol edjűtt oda hagyta, éſ ugy lett őrzője azon ſzent Kővek: Papságában ő ſokat irt, de a Kősségnek irt: Az ő faluja leg ſzebb falu volt; 's az ő harangjának leg ſzebb hangja volt. Ő Voltairnak, Popnak, 's Rousseaunak ſoha hirit sem hallotta, azért máigis azt gondolja hogy az Istennek Magyar Orſzágra leg tőbb gondja vagyon. Ő ſzent meséket foglalt Versekben: hogy Kellett meg enni ſz. Péternek a lud lábot egy paraſztlakadalomba, Xtus Urunk hogy bűntette meg a restet Kitől utat Kérdett; 's ellenben a ſerény Leányt hogy áldotta meg aztán, //

[12v] a Czigányok hogy ették meg a Sáskát Tokajnál sattőbbi. Ő ezeket most utolsó napjaiban rendbe ſzedegeti, nyilván azért, hogy Ugymint halála előtt Kőlt munkával a Magyar Kősséget vélle meg ajándékozza. utollyára énis magyarul elbucsuzván biztattam, bezzeg akkor ſzerette volna a pap velem tovább beſzélgetni de haſztalan mert csak eltűntem: bezzeg azután bánta Sándor hogy velem nem akart jőnni. de az Eſztergomi Remetének 's mind annak a mit láttam most látok 's olvasok csak a volt és léſzen a vége, hogy a Méltoságos Ur társaságát ſzűntelen fogom ohajtozni, bár csak azt nyerhetném meg távul létemben hogy az a két irott KőnyvetsKe nállam volna, nem adnám azt a Miklos Kincsiért.//"

Az a katona, aki kíváncsiskodni fölkapaszkodott az esztergomi vár és a bazilika dombjára, már előismeretekkel közeledett a romokhoz: Esztergom várát mint a mohácsi csata nevezetes püspökének székhelyét nevezi meg. Híradásával jelzi Orczy számára, hogy a történelmi emlékhelyek sajátos érzelmek kiváltói-, és így – a kor preromantikus élményesztétikájának szabályai szerint – irodalmi művek létrehívói lehetnek.

Ugyanez az erdélyi katonaköltő Attila alakján is elmereng Aquilejánál, ahol a hun király seregei megtorpantak és a honfoglaló Árpádról levelezőtársaival közösen tervez majd ír változatos poémát. Szent István alakja azonban nemcsak

[7] Kiemelés – E.E.

Orczyhoz írott levelében bukkan fel, hanem mint a felekezeti különbségek áthidalására alkalmas, a nemzetközösséget jelképezni képes személy jelenik meg abban a levelében, amelyet pálos rendi költőbarátjának küld.

„Vagynak olyan népek, kik még királyokat
Valóban siratni tudják hazájokat!
...Mit használ szabadság lelkiismeretben,
Ha lábunk s kezünket verik vasperecben.
Ó, ti, kiket Luther s Kálvin pártolása
Elvitt, ne legyetek hazátok romlása!
Jertek és szabadság dicső oltáránál
Öleljük meg egymást István templománál."

Az egység szimbóluma tehát István király, pontosabban István temploma ebben a műben, és tegyük hozzá: a verset egy református hitben felnőtt és vallásosságáról sohasem, de iskola- és könyvkiadás-pártolásáról annál híresebb ember írta. (Barcsay ugyanis 1765-ben, testőrsége végeztével, katonatiszti pályafutása elején katolizált, viselkedése azonban mindvégig inkább a világi értelmiségi, mintsem a vallását buzgón és mindenekelőtt gyakorló emberé volt.) A felekezeti egység mint az állami függetlenségnek és így a társadalmi és kulturális kibontakozásnak is kedvező feltétel hasonló nosztalgiával jelenik meg később a református Kölcsey Ferenc *Töredékek a vallásról* című írásában.[8]

Ányos Pál életének jelentős mozzanata a nyilvános prédikáció: elefánti remetéskedése végéhez közeledve elöljárói azzal bízták meg, hogy Szent István napjára a nyitrai templomban mondjon ünnepi szent beszédet.[9] Magát a Szent Jobbot is mint nemzeti szimbólumot emeli ki Károlyi Antalhoz írott dicsérő költeményében, a nyomtatásban is megjelent *Igaz hazafi*ban:

„Ugy van! Láttam minap buzgó könyveidet,
Láttam, hogy forgattad égre szemeidet,
Midőn szent királyunk áldott tetemeit
Vivén, énekelted szép dicséreteit!
[...]
Gróf Károlyit látom, kisded szülöttyével,
A szent kézt követni hazánk reményével."[10]

A két szakrális-nemzeti ereklye, a Szent Jobb és a szent Korona közvetve magára az államalakító királyra utal. tiszteletük valamennyi formája visszautal a reprezentatív személy alakjára. A jezsuita történetírói iskola meghatározó erejű személyisége, Pray György nemcsak Szent Erzsébetről Margitról, Salamon és László

[8] Berzsenyi Dániel a későbbiekben tárgyalandó, A *somogyi Kupa* című drámatöredékében éppen ennek az egyetértésnek a hiányát fájlalja.
[9] Császár Elemér, *Ányos* Pál (1756–1784). Budapest. Athenaeum 1912. 162.
[10] *Ányos Pál válogatott művei*. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest, 1984. 40.

királyról, Imre hercegről tett közzé eredeti kutatásokon alapuló értekezést, hanem 1771-ben a Szent Jobbról is *Dissertatio historico-critica de sacra dextera Divi Stephani* címmel. A nagyszombati jezsuita kollégium vizsgadolgozatai között a legnagyobb érdeklődésnek az őstörténet kérdései örvendtek, de István királyról is született értekezés: 1681-ben, Csete István tollából.[11]

Barcsay Zólyomradványba, a Radvánszky-házaspárnak címzett levelében írja a sérelmi politikájával elfoglalt és pillanatnyilag pozitívan meglepett magyar nemes hangján – bár némi gyanakvással az ünnepélyes külsőségeket tapasztalva:

„A ragusai respublika visszaküldötte szent István rothadatlan jobb kezét és már leindították Budára, minekutána az ide való községnek kilencz napi tiszteletére kitétetett volna a schönbrunni kápolnában. Magyar, deák, és német nyelven írt énekekkel éjjel-nappak magasztaltatott az énechorusból [...] Ezen szent kéznek, tudom, hathatós híre elment; a Pannoniai hegyre is ki fogják tétetni."[12]

Erről az eseményről verset is írt Barcsay kortársa, Rájnis. Rájnis József „kőszegi prédikátor" nem tartozott a fenti levelező társasághoz, egy valamivel későbbi híres, a magyar költészet és nyelv szépségéről szóló, esztétikai jellegű csatározásáról ismert körben működött.

Rájnis József, *Szent István Királynak jobb kezéről*

Már elég! Szűnjön panaszod, magyar nép!
Íme ohajtott örömed világa
A magyar vértől nemesült hazádban
Fényleni készül.

Szent királyodnak keze messze földről
Nagy Terézsának kegyelem-szavára
Visszatér-hozzád, Buda vára féltő
Kincsedet őrzi.

Boldogúlt ország! Noha régen elvált
Tőled a téged szerető királyod,
Szent örökséggel hevesíti gondját
Árva fejednek:

Adta fő díszét böcsös homlokának,
Vállait s lábát födözó ruháját,
Efelett kardját; s ha kevés ez, íme
Adja kezét is.

[11] Varga–Pintér 42.
[12] Berkeszi 255. A Szent Jobbot a dubrovniki (Raguza) kolostorból hozatta Magyarországra Mária Terézia 1771-ben .

Már ne félj vérben fördő hadaktól,
A dühös réznek fene pattogásit
S villogó kardok veszedelmes hangját
Semmibe hajtsad:

Ím! Reád vigyáz magas udvarából
S míg reád vigyáz szerető szemekkel
E jeles kincsnek nagy-erős hatalma,
Bátran örülhetsz.

A korona, a (koronázó) palást és a kard mellé a nemzeti öntudat növelését célzó kultuszkincsként illik a keresztény király egységes hatalmat kifejező keze: Rájnis József verse pedig saját nemzeti és egyszersmind császárhű témarendszerében az eredetvers mellé kívánkozik.

Hogy az ereklyék hogyan sokszorozódnak, arra példa lehet az, hogy noha a Szent László alapította Szentjobbról István király kézereklyéje már 1420-ban elkerült, a templomban még a XIX. században is őriztek egy selyemkendőt, amelyben állítólag az ereklyét 1771-ben Raguzából Bécsbe, majd onnan Margyarországra vitték. [13]

A koronázási jelvények és történetük iránt a hírek mainál jóval lassúbb cseréje idején is volt érdeklődés. Barcsay külön felhívta főrangú levelezőtársa, Széchényi Ferenc gróf figyelmét a pozsonyi Magyar Hírmondó Hazabeli hírek rovatában a korona „vándorlásáról szóló híradásra". A költő francia nyelvű levele „szegény koronánk" helyváltoztatásáról beszél (*la translation de notre pauvre couronne*),[14] a feltűnő külsőségeknek mint „hívságoknak" tőle gyakran kijáró szkepszissel.

A magyar jogi és érzelmi kötődések külsőségekben is megnyilvánultak II. József uralkodásának utolsó éveiben (nem függetlenül a császár bécsi németesítő intézkedéseitől). A nemzetinek tekintett hagyományos nemesi öltözék, a budai társadalmi nyilvánosság előtti „színvallás" kockázattal járt. Magyarországon azonban sokakat vonzott.[15] Az eseményről a korban sokan írtak verset. A koronához közel lenni különös rangnak számított, a bandéristák éreztették is környezetükkel szerzett kiválóságukat. A koronaőrző bandériumokat szinte „felkente" a szent király koronázó ékszereinek közelléte a másik csoportos vállalásra: a (Napoleon-ellenes) nemesi felkelésre.

---

[13] Rupp Jakab 1876, III. 170.

[14] „Je vous envoie la gazette de Presbourg afin que vous y lisiez le détail de la translation de notre pauvre couronne: vous le troverez au chapitre de Hazabeli hírek." (Értsd: elküldöm önnek a Gazette de Presbourg-ot – vagyis a Pozsonyi Hírmondót –, hogy szegény koronánk átköltöztetését részleteiben olvashassa, a Hazabeli hírek rovatban fogja találni.) Esztegár 540. A francia nyelv használata ez esetben a titkosság jele.

[15] A hadra kelő nemesség jelvényeinek az anakronizmus hatásrát súroló divatba hozása, hordatása jól kiszámított csoportpszichológiai vonás volt: a koronát kíséró bandérium egyik vezetője, Amadé Ferenc egynéhány cafrangot, egy széles megaranyozott kardot, egy kócsagtollat és egy fringiát kért apjától 1790. február 15-én, hogy méltó módon jelenhessék meg a nagy alkalommal. Boreczky 40.

2. Történelmi példázatok a színpadon

Csak emléztetőül hadd említsük meg, hogy a Budán német színház megnyitásakor egy Szent Istvánról szóló darabot adtak elő. Ez is oka lehetett annak, hogy az egységet kifejező személyt nem benne, hanem a honszerző-új életre ébredő Árpádban alkotta meg kevéssel később Vörösmarty Mihály, amikor *Prológus*t tervezett a Pesti Magyar Színház 1837-es megnyitójára. Nem zárhatjuk ki annak a lehetőségét sem, hogy a különbözés vágya, a magyar sajátosság keresése a nagy király alakjának valamilyen kompromittálódását érzékelte abban, hogy a német nyelvű színjátszás ilyen előkelő alkalommal választotta előadásra (a darabnak különben nem Pesten, hanem Bécsben volt a bemutatója).

Franz Xaver Girzik *Stephan, der erste König der Ungarn* címmel 1792-ben írt színműve lett Berzsenyi drámaszerzői forrása, és ugyanezt magyarított Katona József *István, a magyarok első királya* című, 1813-as munkájában. (Berzsenyi drámája az Erdélyi Múzeum pályázatára készült – ha nem is készült el –, akárcsak Katona *Bánk bán*ja.)

A legendák kialakulásában nagy szerepe volt a kiválasztott személy életeseményei felidézésének, sőt hangsúlyozásának, az érdemek megnevezésének. Az érdemszerzés középkori lehetőségei közül a vértanúságot és a kereszténység megvallását-terjesztését kell kiemelnünk.[16] Az iskolai színi előadások történelmi témáit vizsgálva Varga Imre és Pintér Márta foglalkozott legújabban a nemzeti királyok színpadi megjelenítéseivel. E kutatások eredménye szerint István király alakja a jezsuiták színpadán fordult elő leggyakrabban. Tudomásunk szerint a magyarok iskolái közül legkorábban Kolozsmonostoron adták elő élettörténetét: 1587-ben. Franz Neumayr (1696–1765) osztrák jezsuita szerző 1758-as István-drámájának, a *Sanctus Stephanus Hungariae Rex*-nek magyarítására többen is vállalkoztak az iskoladráma-szerzők közül.

Jantsó Ferenc (1744–1800?) kantai minorita 1776-ban úgy írta át, hogy két latin nyelvű jelenete után egy magyar nyelvű következzék: *István, a magyarok királya.* Az iskoladrámák történelmi tárgyait vizsgálva Varga Imre a legendákban rögzített funkciók szerint veszi számba a színpadra került István-drámákat – és valóban többnyire megfeleltethetők az egyes iskoladrámák a legendában megjelenő beállításoknak, eseménymozzanatoknak.[17]

István arra törekedett, hogy Erdélyre is kiterjessze királyi hatalmát, és megszüntesse a terület törzsi különállását. A harcot nem ő, hanem az utolsó magyar törzsfő, Gyula kezdte, aki a király új törvényeit ellenezte, és a pogánysághoz húzott. A törzsszervezet védelmében és a pogányság érdekében a besenyők szövetségében fogott fegyvert István ellen. István 1003-ban legyőzte, családjával együtt fogságba vetette. Miután a kereszténység felvételére bírta, s miután Erdélyt

---

[16] Ez utóbbit hithirdetésnek nevezi Érszegi Géza az *Árpád-kori legendák és intelmek* című szövegkiadás bevezetőjében.

[17] Ne felejtsük el: mégis többnyire a töredékbol való rekonstrukcióra szorulunk: egy-egy beszédes cím, ritkábban drámaprogram/argumentum áll rendelkezésre.

szorosabban csatolta az anyaországhoz, fiúi bánásmódban részesítette, s rábízta az országrész kormányzását. Ez szolgáltatott alapot azoknak az előadásoknak, amelyeket Kolozsváron, Sopronban, Udvarhelyen, Nagyváradon a jezsuiták iskolájában adtak elő a diákok.

Kolozsvár, 1713: *Divo Stephano primo Rege Hungariae devictus et conversus avunculus suus, Gyula dux, cui Daciae,* Udvarhely, 1737: *Sanctus Stephanus hungariae rex et Gyula Transsylvaniae dux.* Nagyvárad 1769: *Clementia Sancti Stephani qua Gyulam avunculum Christo et sibi reconciliavit.*

A legenda az alapja azoknak a színpadi játékoknak is, amelyek a megbocsátó király nagylelkű alakját jelenítik meg.

Jancsó Ferenc minorita lelkész-tanár művét, Neumayr drámájának magyarítását 1776 szentháromság vasárnapján adták elő a kantai diákok. Noha a darab egy latin változata a székesfehérvári püspöki levéltárba is fennmaradt, Jancsó nem abból dolgozott, hanem Neumayr 1758-as latin eredetijéből. A darab öt férfi szerepre és szereplőcsoportokra épül: a katonák, bírák, énekesek és táncosok is részt vettek a *Regnum Marianum*-gondolat dramatikus allegóriájának előadásában. István király utóbb két könnyvvé szerkesztett 35 törvénye ebben a dramatikus ideológiában hat, Szűz Mária által sugallt elvvé-királyi fogadalommá zsugorodik.[18] A magyar eskü nyelvezete erőteljes, plasztikus megoldásokkal teljes: a hitviták markáns beszédmódját idézi:

„Hogy Magyar hazám nem tsak név szerént, hanem valoságoson Maria, Menny és Föld királynéja Országa légyen, általlátom, mit kellesség tselekednem, tudniilik, hogy szemes gondvíseléssel szép virágjában tartassék a jó erkőlcsök díszes ékessége, a' Délczeg indulati után ásittó, szabados, kaczér élet Tisztesség és betsület szoros korláttya kőzé szorittassék, a' tővistől kí gyomláltassék minden féle szemtelenségnek bójtorjánnya!"[19]

Ezzel egyszersmind a trónutódlás kérdése is megoldódik: Imre herceg égi koronát nyert, a hatalom és az ország (Isten után) Máriára száll. A darab Sanctus Stephanus Rex-e érzelmes és keresztényi engedelmesség hatja át: az apoteózis élőképébe maradéktalanul beilleszkedik.

Szent István a középkori magyarság tudatában mint az uralkodó, a bölcs és nagy tekintélyű király volt jelen – az igazságos király képét megörökítő hagyományok Mátyás király alakjához kapcsolódva éltek tovább. A szakrális királyeszme és az európai keresztény szentkultusz ötvöződése követhető a Szent István alakja köré rendeződött történetekben.

Az egyház kultuszformáló ereje István királyunk 1083-as szentté avatása nyomán bontakozott ki igazán. Mind Szent István úgynevezett „kisebb," mind a Hartvik püspök lejegyzésében ránk örökített legenda különös figyelmet szentel ennek. A két szakrális-nemzeti ereklye, a Szent Jobb és a szent Korona közvetve magára az államalakító királyra utal, tiszteletük valamennyi formája visszautal a

[18] Astricus hat tételes fogadalmat tétet le a koronáját Máriának felajánlott királlyal, melyek közül az egyik betuszimbólumra épül: az M = M képlet megfejtése tehát ez lesz: Magyarország azonos Máriával (aki Mennynek és földnek királynéja).

[19] *Szent István, a magyarok királya.* 815.

reprezentatív *személy* alakjára, aki már királyként a kiválasztottak közé tartozott, de akit a szentség külön is ragyogásba öltöztetett.

Berzsenyi Dániel kísérletezett drámaírással is. Töredékben fennmaradt drámai müve címe *A somogyi Kupa*. A költő Kazinczyhoz írott levele segít megértenünk, mi okozta a drámaszerző kedv lankadását, jelesül, hogy miért is nem jutott Berzsenyi a végére Szent Istvánról (címe szerint Kupáról, vagyis Koppányról) tervezett drámájának.

Mikla febr.8 1816: Én mast a somogyi Kupát akarom a játékszínre állítani, s már ötven lapig terjedt. De meg nem mondhatom neked, mely resten s kedvetlen dolgozom. Későn vettem észre, hogy itt a religióról s országlásról kell szólani, melyekről okosat mondani keserves. Bánom, hogy belekaptam.[20]

A darab fennmaradt töredéke Istvánt távoli tekintélyként mutatja, a szereplők rendjében A király így, személynév nélkül szerepel

A vérszerződés a pogányok mint ellentábor szokásrendjében átöröklődve az elvhűség pozitívumát hozza. A hazafias érzelmek az agresszivitást megszelídítik: nehéz ugyan a töredékből messzemenő következtetéseket levonni, de látható, hogy a két párt azonos intenzitású megjelenítése akadályba ütközik. Két „pogány fohász" is elhangzik a drámában a táltos pogány szertartása keretében: egyik magának a varázslónak magányos imádsága. A második a feltüzelt pogány vezérek indulója. Párhuzamos olvasásuk nem érdektelen:

Idvez légy, Herkules, és te nagy Attila!
Legyetek hazánknak őrjei s kőfala!
Tekintsetek reánk, atyáink isteni!
Midőn oltártokon bárdom fog vérzeni.
Fedezzétek Kupát, Bendeguz nagy vérét,
Az igaz magyarok bajnokát, vezérét,
Őrizzétek Kupát, mint Álmust s Árpádot,
Hogy megtartsa karja a szent szabadságot.
Vezessétek karját, hogy megrettenjenek
És kiirtassanak a rút idegenek,
Kik Attila s Árpád vitéz unokáit
Üldözik s lerontják őseink bálványit.
Adjatok tőrt, paizst igaz magyaroknak.
Hogy megtörjék fejét a korcs fajzatoknak,
Rontsátok templomit az új isteneknek,
Kik honnunkra ezer kárt s veszélyt hintenek!

Hős atyáink nagy isteni!
Halljátok kérésünket:
Ne hagyjátok elveszteni
Szép magyar nemzetünket!
Pór idegenek tapodják
Vérünkön nyert földünket,
Idegenek ragadozzák
Kezünkből kenyerünket!

Kevély tyrán vasjármai
Törik szabad vállunkat,
Rút istenek rút papjai
Förtőztetik honnunkat.

Hős atyáink nagy isteni!
Halljátok szózatunkat:
Ne hagyjátok elveszteni
Véren nyert, szép honnunkat!

Berzsenyi festőien ábrázolta a lázadót, a pogány vezéreket, a nőt, de István király alakját nem merte színpadra leszállítani, halogatta: a történelmi lélekfeltáráshoz – úgy tetszik – túlságosan is erőteljes volt benne az elődök, a szent király tisztelete, a jelek szerint pedig sem misztériumhoz, sem tézisdrámához nem volt kedve.

[20] Berzsenyi 1994. 559.

A népénekek, a mondák, a folklór vonatkozó írásos hagyománya és tekintélyes mennyiségű szöveg értelmezése kívánkozik még ide, de a tanulmány célja a probléma felvetése volt, nem kimerítés. A XVIII. század második felének tematikusan vagy funkcionálisan Szent István királyunkhoz rendelhető szöveghagyománya mint a csoportmagatartás tünete, tartozéka, következménye jelenik meg előttünk, ahol a hős nagyon hasonlít a Megváltóhoz, vagy már-már egy női Ausztriának engedelmes fiúgyermek-Magyarország allegóriájának tűnik, de akinek alakja a kisajátítás kockázata mellett is mint közös élmény, közös képzet lehetősége vonz, nyugtalanít – oszt meg és kapcsol össze.

EGYED EMESE

IRODALOM

Berkeszi (1886–1887) = Berkeszi István, *Barcsay levelei Radvánszky Jánoshoz és feleségéhez szül. Prónay Évához. (1771–1778)*. In: A Kisfaludy Társaság Évlapjai. XXI, 255.

Berzsenyi (1994) = Berzsenyi Dániel, *A somogyi Kupa*. In: Berzsenyi Dániel művei. A szöveggondozás, az utószó és a jegyzetek Orosz László munkája. Századvég Kiadó. Budapest. 170–86. Századvég klasszikusok.

Boreczky (1977) = Boreczky Beatrix, *A magyar jakobinusok*. Gondolat, Budapest. Magyar história.

Esztegár (1904) = Esztegár László, *Barcsay Ábrahám levelei gróf Széchényi Ferenchez*. In: Történelmi Tár 540.

Egyed (1998) = Egyed Emese, *„Mennyei barátom!" Barcsay levelei Orczy Lőrinchez*. In: Kard és penna. Tanulmányok a felvilágosodás magyar irodalmáról. Osiris Kiadó. Budapest. 49–74.

Egyed (2001) = Egyed Emese, *Adieu, édes Barcsaym*. Mentor Kiadó. Marosvásárhely.

Kristó (1994) = Kristó Gyula, *A Kárpát-medence és a magyarság régmúltja (1301-ig)*. Szeged. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 3.

Magyar (2000) = Magyar Zoltán, *Szent István a néphagyományban*. Osiris Könyvkiadó. Budapest. Osiris könyvtár. Folklór. Sorozatszerk. Voigt Vilmos.

Kilian red. (1989) = *Szent István, a magyarok királya*. In: Minorita iskoladrámák. Akadémiai Kiadó. Budapest. Régi Magyar Drámai Emlékek XVIII. század. 2.

Szent István király legendái. Szent István király kis legendája, Szent István király nagy legendája. Szent István legendája Hartvik püspöktől. In: Árpád-kori legendák és intelmek. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest, 1983. 187–200.

Varga–Pintér (2000) = Varga Imre, Pintér Márta Zsuzsanna, *Történelem a színpadon*. Magyar történelmi tárgyú iskoladrámák a 17–18. században. Argumentum Kiadó. Budapest. Irodalomtörténeti füzetek 147. szám.

FIGURA SFÂNTULUI ŞTEFAN ÎN LITERATURA MAGHIARĂ A SECOLULUI AL XVIII-LEA

(Rezumat)

Studiul arată cum s-au răspândit în Ungaria şi Transilvania din secolul al XVIII-lea unele texte istoriografice şi hagiografice, care au dus la popularizarea unei imagini pozitive despre regele István, devenit ulterior Sfântul Rege al maghiarilor. Foarte multe dintre aceste texte sunt preluări, adaptări în

limba latină şi germană şi doar din anul 1780 se înmulţesc operele literare având această tematică elaborate în limba maghiară. Elementele nonverbale de cult (relicvele, obiectele de reprezentanţă regească) aveau importanţa lor în formarea şi intensificarea ideii că regele originar din familia Arpazilor întruchipa concepţia model de cârmuire statală. Poezii despre Dreapta Sfantă, Coroana readusă pe teritoriul Ungariei, drame şcolare şi piese teatrale scrise pentru un public mai larg sunt contribuţiile literare care se referă la personalitatea şi importanţa regelui ideal.

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

XLV. évf. 2001. 1–2. szám

EGY XVIII. SZÁZADI KOLOZSVÁRI KÉZIRAT A TÁNCRÓL

XVIII. századi erkölcstani írások, erénytanok után keresgélve bukkantam rá az alábbi kis szövegre, amely már az első olvasat után felcsigázta érdeklődésem. Ami megragadott benne, az pontosan a szokványosnak mondható téma, ti. az olvasók erkölcsi kioktatása, a tárgyalás módja és a szövegnek rám gyakorolt hatása közötti feszültség volt. Arra kérdeztem rá, hogy ez a sajátosan emberi táncot ostorozó, súlyos moralizáló tanításokban bővelkedő írás mitől válik könnyeddé, egy XX. századi olvasó számára is élvezhetővé. A választ a szöveg megformáltságában véltem felfedezni: ezt az írást ugyanis a XVIII. század hasonló tematikájú erkölcstani értekezéseivel szemben a tartalom nyelvi megformáltsága teszi mássá. Ennek a másságnak a megragadására, amely csupán a korabeli erkölcstani irodalom kontextusában értelmezhető, egy retorikai szempontú megközelítés és elemzés mutatkozott a legelfogadhatóbbnak. Az interpretációs kísérlet eredményeinek, felismeréseinek rögzítése előtt azonban közölnék még néhány, a kézirat leírásával és átírásával kapcsolatos megállapítást.

A Tántznak haszontalanságirol, annak vétkes Keresztenhez illetlen s sok roszra vezetö mivoltárol.

1.§ Sok illetlen dolog most közöttünk bolyog e Világon sokak/ban/ Meg veszett meg romlott …jó(?) rend öszve omlott az erkölcsi dolgok/ban/ Naprol napra gerjed mindenfelé terjed a Veszetség azok/ban/

2.§ Nagy sok illetlenség rusnya szemtelenség már annyéra eröt vett Hogy a mit illenék, szegyelni kellenék annak festnek szép nevet. Bár legjen nagj gonosz sok nem mondja hogy hosz réá öröm/m/el idvet.

3.§ Ki gjözne le irni szájal ki mondani sok viszszás szokássait E mostan Népnek, a melly néki szepnek tetszik(?) bolondságait, Köncös/ben/, beszedben s magaviselésben valo undokságait.

4.§ Nints arra szándékom, modom, akaratom, hogj sokat elö hozgjak [minden] minden viszszálkodást, minden szokást hibást (?) e munká/ban/ ki rakjak, Minden gonoszságot Világi rutsagot minden részröl ki mondjak.

5.§ Egjedül a Tántzrol ez hitván szokásrol akarok itt szollani, Annak rendit modját buja undokságát meg akarom mondani. Meg láttya mitsodás a tánszos majmozás ki akarja olvasni.

6.§ Ezt jól meg értsétek és észre vegjétek Oh, ti buja tántzosok. Az ily mulatságban tántzos fársánglás/ban/ vagjnak nagj sok gonoszok undok bujaságra rusnya kivánságra ezek tágas ut nyitók.

7.§ A Tántzbol irigység sok otsmány veszetség vallyon nem származiké? Sok tenyér vakérás éktelen tsiklandás fel nem találtatiké ? Oktalan állathoz nem Cixtus(?) nyájához a Tántz nem illendöbbé ?

8.§ Vallyon mi jot szerze rut tselekedete egj undok Léánzonak ? Midön szépnek látzék. És igen tetzenék a Herodes Királynak A tántz kedvellése
[vérrel]
.....
vérrel fizettete Keresztelö Janosnak

9.§ Az Izráél népe Tantzolást kedvellés régetén a pusztá/ban/ De a Tántzolásért mint bolond rutságért esék Isten átkában Mert harom ezeren saját fegjvereken vesztettek a pusztá/ban/

10.§ Sz/ent/ Ágostont kérd meg néked feleljen meg, kelletetté tántzolni, ki erössen támadja(?), gjakron parantsolja a Tántzot megtiltani Fajtalan játék/nak/ haszontalanságok/nak/ a Tántzot ö nevezi.

11.§ Fö képpen Innepnap Jeles/ben/ Vasérnap olly nagj Vétek/nek/ mondja Hogy akar a szántást avagj a kapálást ollyan nagjnak nem tartya Maga ...(?) éppen ezt az Innepeken Erössen megtiltotta.

12.§ Chrisostomus Doctor a tántzolást sokszor ördög mivének mondja Söt nagj valósággal illendö okokkal azt ö megbizonyitya. Hogy a Tántzolokkal a Sátánis tántzol 's a Tantznak szerzö Attya.

13.§ Tudták ezt régentén okos végezésben a nagj Conciliumok 's a szerént meg-
[hagjták]
hagjták 's igen parantsolták hogj a Sz/ent/ Lakodalmok, Tántz nélkül légjenek mert a Keresztének nem valami Pogányok.
.....

14.§ Pogány volt Cicero és ama nagj Plátode még ezekis pökték; Mert a Tántzolokrol mint jeles bakokrol irásokkal jegyzették Tudatlan bolondnak oktalan állatnak a tántzolot itélték.

15.§ Nem eszes nem okos, rusnya utálatos azt kiáltya Cicero, Igen meg bolondult, eszétöl elfordult tisztaságot utálo A ki Vendégségkor avagj akarmikor Tántzot járni kivánó.

16.§ Ambrosius mondja Romá/ban/ állattya tisztessége veszett volt, semi betsületi se jo hire néki, Mert senki elött nem volt, A ki Vendégség/ben/ Avagj egjéb helyben láttatott hogj Vár tantzot.

17.§ Pirulj meg Keresztén a Tantzon ily serént(?)
tanulj a Pogányoktol. Ha a Tanitokrol vagj az Úr Jézusrol nem függesz mint, Atyádrol Ezek pirongatnak imhol mint ortzáznak és tiltnak a rut tántztol
[18. Domi-]
.....

18.§ Domitzianusnak nézd dolgát, Romának Imperátora vala E minden vétkekre s minden feslettségre noha hajlando volna, söt oly roszszul éle hogj ily jeles tisztre soha mélto nem volna

19.§ De mégis a Tántzrol mint rut gonoszságrol illyen értelme vala, Hogj az tiszteséges avagj Emberséges személy nyilván nem volna A kinek kész voltát vagj hajlandoságát látná a Tántzolásba.

20.§ Cocilius(?) Rustust, igen fö Romanust midön meg látta volna, Hogj a Tántzolás/ban/ akkoron ennek mássa nem volna, Az egj tantzolásért a Tanátsbol ötet Ti-Bérius ki hánta.

21.§ Tiberius Csaszár (: Volna mostis ug. bír)(?)
mind ki üzte Romából Valakit valaki bé vádolt ö néki a Tántzolásrol ugjan azont irják sokan bizonyityák a hires Alphonsusrol.

22.§ A Fridérikusrol harmadi Csaszár/r/ol irják hogj mondta volna Hogj ö hidegle-
[lést]
.....
lést, vagj betegeskedést készebben felvállalna, Hogj sem tántzolásra mint rut bujaságra valamikor hajlana.

23.§ Jobbis bizonyára esni beteg ágjba hogj sem tántzot követni, Mert a betegeket mint erötleneket szokták minenek szánni, de a Tántzolokot mint otsmány Majmokot Csufok/nak/ szoktak hivni.

24.§ Nem juté eszedben hogj tégedet Isten
teremtett ép emberré? Ha ötet szereted
magad miért tetted úgrálo vad ketskévé,
Tsuffá miért lészesz midön Ember le-
hetsz, Kérlek nem szégyenledé?

25.§ Gondold meg honnan vett Elsö eresetet a Tántz beli bolondság Bizony az Ördögröl mint fertelmes dögtöl jöve bé
ez a rutság, ö lön a köz köpü, hogj e
métellyes fü lenne köztünk nyájasság.
.....

26.§ E vete arra lest hogj elsöbenis ezt
amaz Hethmabéliek(?), Magok/nak/ szerezték
s az után bé vették a nagj Romabéliek,
A Romaiaktol mint elfajultakrol e-
gjéb Pogány Nemzetek.
[27. Már]

27.§ Már a Pogányoktul látod miként
borul a Keresztének közzé, Vallyon Keresztének a ti Istenetek/nek/ e' dolog nem
nehézé? Nem az Egek Urát, hanem a
rut Sátánt, inkáb' kedveliteké?

28.§ A Tántzolás oka hogj vére kiomla Keresztelö Jánosnak, A Jézus Krisztusnak
ártatlan Báránynak kedves Tanitvánnyának, jaj ki hitte volna, hogj e mégvalaha adatnék Hóhéroknak.

29.§ ha nem tett volnais kárt ennél többetis
az átkozott Tántzolás, mégis azt Hiveknek, mint Keresztének/nek/szemek elött utállás lehetne a rosdás haszontalan
pordás(?) Kárhozatos ugrálás.

30.§ Tsak nevezetiis a Tantznak mint
Pestis bizony dögletesek, mint Augustinusbol és Chrisostomusbol hallod mit mondék ehez, de mégis egj szoval ezen
Doctorokkal szoljunk a Tantzos Néphez.

31.§ Merö vétek a tántz nem ékes arany
lántz ugjmond a Sz/ent/ Agoston, hivsag a
nem josag, hazugsag és gazság azt irja
[ugjan azon]
.....
ugjan azon, bolond vigasságnak nem
jámbor szokásnak nevezi minden modon.

32.§ Chrisostomust értsed kitöl hogj ha kérded a rongjos tántz mitsoda megfelel
s azt mondja, hogj ördög játéka jo erköltsök hohéra, Sátánnak munkája,
lobogo zászloja, Hazug népek gjilkossa

33.§ Lelkek/nek/ békoja, álnokság taploja,
Luciper ajándeka, ördög táborának
a tágas pokolnak feneketlen barlangja, Kurvák pohárának Kedves falattjának Aristoteles mondja.

34.§ Rusnya Disznoságnak szeles bolondságnak Boszorkány kortsajának, Merö bolondságnak Latrok játékának bakok
tzimborájának, Nevezi Cicero, Sallustius Pláto ehez többetis mondnak.

35.§ Nem Isten Fiának nem Krisztus tagjának, hanem ördög társának, e világ
Latrának, Sétán baráttyának Kárhozatnak rabjának, mondanám az ollyat a Tántz kivánságot, ki nem tartaná rutnak.
[36. Hiszen]
.....

36.§ Hiszen undokság ez, Oly sok nevet kihez ennyi böltsek ragasztnak, Még p/edi/g
oly nevet Ég alatt a mellyet mindenek
rutnak tartnak, Valakik éltekben Vagj
egj vagj másképpen tiszta ortzát hordoznak.

37.§ Tekintsd meg a Tántzost mint kellemes
majmot meglátod jol mitsodás, Derekát
logattya, fejit nyakát rázza mint rosz lovu talyigás, süvegit és kontyát a Fülire vonnya mint Poklot töltö Vadász.

38.§ Izzad mint fáratt lo hogj már azzal szép ö
a mellyét ki kaptsolja, szemei villognak mint vizbe holt Lonak a száját
tátogattya, Néha hejje hujját kiát ö
hop hajrát mindha tsak maga kongna.

39.§ Ugrik s igen topog azt tudja hogj
Úrffi mások néki örülnek, Tsuszkáltannya lábát, mintha tolyna gályát
ebben légyen a részes, eszében sem vészi hogj másfelöl néki mint bolondnak örülnek.
[40. Karjait]
.....

40.§ Karjait tsoválja Pajkos ö munká- ja mint
rongjos Fársángosnak, Kezei tsattognak, Veszteg nem álhatnak
mint Posoni Hóhérnak, ötet sok rosz
nézi Katzagnak is néki, mint egj
Bétsi bolondnak.

41.§ Hiszem rut személy ez Valjon a medvéhez szinte nem hasonloé? A Majmot rutabnak ennél tsufosabnak valjon nevezhetnédé? Azért e dolog/ban/, szálj bár jol magad/ba/, ezeket nem látodé?

42.§ Nosza már tántzosok ez ellen mit szóltok, ezek nem igj vannaké, tiszta Sz/ent/ Irásnak sem/m/i bizonyságnak hinni nem akartoké? Az ördög tetszését mint Isten intését inkáb fogadjátoké.

43.§ Bátor semmi rutság és sem/m/i kábaság a Tantzhoz nem volnais, de hogj ördög tagja, az Úr Isten bánnya pökni kellene mégis, ...(?) jo ott, melly ördögrol fajzott holott rosz ö magais.

[44. Piruly]

.....

44.§ Piruly meg hát pofa mint babonás kofa, Ki a tántzot állatod, Tsak vigság tévönek nem oly éktelennek holott ezekböl hallod botránkoztatónak és nagj gonoszság/nak/ Ki ebböl állathatod.

45.§ Ortzátlanok rusnyák Valakik azt mondják, hogj ételért, italért Lakadalmos Házhoz nem mennek, ugj máshoz mint a Pajkos rut Tántzért, Vedd eszed/be/ szódot bolond mondásodot kérlek a nagj Istenért,

46.§ Fellyeb ne betsüljed Ördégi rut tántzod az ételnél, italnál Isten áldásából van az étel, ital nem jobbé hát a tántznál, Bizony annyival jobb Mennyivel kivantasb Isten a rut Sátánnál.

47.§ Szépé a kevélység, irigység kérkedség benned a fajtalanság, a gonosz kivánság Ördögi trágárság részegség paráznaság. A ki ezt tagadja nem igazán mondja. Hogj a tántz nem otsmányság.

[48. Prob-]

.....

48.§ Probáld meg hát im/m/ár Te tántzos nép mely kár nyavaljád/ban/ elveszned, Rühös métellyedet meg veszett lelkedet orvoslanám te néked Tsak akarnád venni bünöd megesmérni, gyogjulást venne lelked.

49.§ Szánom nyavaljádot Nyájam romlásodat keserülem tenéked. Én annak okáért e' néhány Igéket nyujtom hogj rut métellyed Gyogyulásra térjen életed frissüljön, épülljen lelki lebed.

50.§ Maradjon átok/ban/ ki ez után tántzban oly hangot ...(?) mégjen, Ellenben maradjon örök áldás 's szálljon arra ki ezt kerülvén akar megjobbulni 's áldást is Istennél az Egek/ben/ resetlen.

Vége

1. aug.(?) 1790.

A kézirat rövid leírása.

A Tántznak haszontalanságirol, annak vétkes Keresztenhez illetlen 's sok roszra vezetö mivoltárol című szöveg a kolozsvári Akadémiai Könyvtár kézirattárában található, egy kéziratkötetben, amely az unitárius állományhoz tartozik. A kötet a szakirodalomban *Kolozsvári énekeskönyv* név alatt ismeretes.[1] Jelzete: MsU 17/A – E. A Simén Domokos tulajdonából származó kéziratos könyvecske öt különböző szöveget tartalmaz.

Az itt közölt 1790-es dátumot viselő erkölcstani írás a virágmintákkal díszített fatáblás, korabeli bőrkötéses, 127mm x 74mm méretű könyvecske első

[1] A kötet létezéséről már 1954-ben tudósít Klaniczay Tibor romániai könyvtárakban végzett kutatásairól szóló beszámolójában, mely írás a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv-és Irodalomtudományi Közleményeiben jelent meg (V./362). Stoll Béla pedig *A magyar kéziratos énekeskonyvek és versgyűjtemények bibliográfiájában (1565–1840)* a 398. lapon tesz róla említést.

darabja, és közvetlenül a tábla belső oldalára ragasztott olvashatatlan szövegű szennylap után következik. Terjedelme mindössze 12 oldal, az írástükör mérete azonos a könyv méretével, és szembeötlő az íráskép sűrítettsége is. Ennek következménye többek között, hogy a másoló csak részben tartotta meg az eredeti szövegtördelést, s így pl. a kezdősorok nagybetűje a sorok közepére kerül. Az íráskép teljességgel amellett szól, hogy az általunk vizsgált kézirat egy korábbi szöveg másolata.

Az átírásban használt jelölésekről, illetve a rövidítések feloldásáról.

A kézirat kopottsága miatt a szöveg néhány helyen teljességgel olvashatatlan. Ez némileg megnehezítette a szöveg teljes átírását, néhány helyen azonban kísérletet tettem e rejtélyek értelemszerű feloldására. A kibetűzhetetlen szavak helyét három pont [...] jelöli, amelyek után zárójelbe tett kérdőjel áll (?). Ha részben sikerült a szót felismerni, de mégis kételyeim voltak a szót illetően, ezt a szó után helyezett zárójelbe tett kérdőjellel (?) jeleztem. Az egyes lapok alján őrszó áll, és ezek az átírásban kapcsos zárójelbe téve jelennek meg: pl. [hagjták]

A rövidítések feloldásában egységes jelölést használtam: pl. lelkekk = lelkek/nek/ vagy fársánglásbɜ = fársánglás/ban/. A magánhangzókat jelölő betűk minden esetben azonosak a kézirat jelölésével. A mássalhangzók esetében a következő betűjelölést használtam: *ſ* =s, ɜ=z, ß= sz, ßß=szsz(nem alkalmaztam csonkított kettőzést). A „tz", „ts", lj/ly és gj/gy betűket a „c", „cs", „j" és „gy" hangok jelölésében megtartottam, akárcsak a XVII. Századi protestáns helyesírásra utaló „láttya", „vonnya" szóalakokat.

Retorikai szempontú elemzési kísérlet.

Ez a szövegelemzési kísérlet nem követ semmiféle interpretációs modellt, kiindulópontként azonban hasznosítja azt a retorika története folyamán számos változást elszenvedett, de ma már megegyezésszerűen elfogadott ötlépcsős felosztást, amely egy mű létrehozásakor végigjárt fokozatokat jelöli. A szöveg vizsgálatához tehát az inventio, dispositio, elocutio, memoria és pronuntatio/actio lépései szolgáltattak bizonyos elemzési szempontokat, de mivel nem élőszóban elhangzott beszédmű elemzésére vállalkoztam, és jelen esetben irodalmi (leírt!) szövegről van szó, a következőkben az inventio-dispositio-elocutio mozzanatainak tárgyalására vállalkozom. Mivel nem a szövegben található retorikai alakzatok listaszerű számbavétele a célom, a kifejezés nyelvi alakzatait a mű egyes részeinek tárgyalásakor fogom elemezni.

A szöveg egészét nézve megállapíthatjuk, hogy ez a mű a klasszikus retorikák beszédfajainak szempontjából egyértelműen a bemutató/szemléltető beszéd (értsd: annak írott változatának) osztályába tartozik.[2] A *genus demonstrativus* kategóriáján belül pedig e szöveget a feddés/a gáncsolás (vituperatio) kitűnő példájának tekinthetjük. A szerző ugyanis – már a cím révén is – világosan értésünkre adja, hogy írásának tárgyáról, a táncról azt szeretné

[2] Arisztotelész, *Rétorika*. Ford. Adamik Tamás. Gondolat. Budapest. 1981. 19.

olvasóinak bebizonyítani, hogy az rút, erkölcstelen és nem keresztény emberhez illő. Arisztotelész is előírja, hogy annak, aki fedd, az „erény, bűn, szép és rút" szempontjait kell követnie.[3]

A szerzővel szemben felállított követelmények között azonban az első, és amelynek az összes többi alárendelődik az, hogy „először fel kell találnia, hogy mit mondjon".[4] Az inventio, azaz a feltalált mondanivaló felől nézve ezt a szöveget közhelyszerű gondolatok halmazának is tekinthetjük. Ez a táncról szóló értekezés ugyanis a XVIII. századi erkölcstani irodalmi müveinek azon csoportjába tartozik, amelyek erőteljes kapcsolódást mutatnak a barokk hagyományaihoz. A szöveg ugyanis egy normákhoz ragaszkodó gondolkodásmódról tanúskodik, valláserkölcsi ihletettsége is vitathatatlan. Kijelenthetjük, hogy ebben a szövegben nyoma sincs a XVIII. század végén erőteljesen jelentkező felvilágosodás nagy vívmányának: az evilági boldogságra összpontosító életfilozófiának. Tagadhatatlan, hogy a felvilágosodás idején íródott erkölcstani művek gyakran intéznek támadást az erkölcsi romlottság hordozói (pl. románok, színház) ellen. Az is igaz azonban, hogy megjelennek az előbbiekkel ellentétes célzatú írások is. Ezek a jóízlés és a műveltség szükségessége mellett kardoskodva védelmükbe veszik a szórakozás különböző fajtáit, sőt mi több olvasóikat a bennük való részvételre is sarkallják.

A táncot illetően példaként említeném Szerentsi Nagy István *Barátságos oktatás, Hogy kellessék egy ifju Asszony Embernek magát a' díszes erköltsökben formálgatni* című magyarítását, amely 1783-ban jelent meg Pozsonyban és Budán. Itt ugyanis szóba kerül, hogy a nőknek rendelkezniük kell· egy bizonyos „mesterséggel", amely „segítségül lészen, hogy a' Világ eleibe némünémü illendöséggel tehessék-ki magukat". Ennek megszerzésében, az ún. Geschicktlichkeit (ügyesség) kiművelésében a táncnak pedig elsődleges és egyértelműen pozitív szerep jut.

Az itt közlésre került szöveg szerzője azonban a táncot kedvelő kereszténveket igyekszik figyelmeztetni annak erkölcstelen voltára. E cél elérése érdekében, a meggyőzés fontosságát tartva szem előtt jól ismert retorikai fogások alkalmazásához folyamodik. A következőkben a mű egyes szerkezeti egységein belül vizsgáljuk meg ezeket a meggyőzési stratégiákat.

A bevezetőben (exordium), amelyet lényegében az első hét szakasz alkot, megismétli a címben már megfogalmazott tételt, s ezáltal pontosan kijelöli a tárgyalandó téma határait:

> „5.§ Egjedül a Tántzrol ez hitván szo-
> kásrol akarok itt szollani, Annak rendit
> modját buja undokságát meg akarom
> mondani."

A *genus demonstrativum* ideje Arisztotelész szerint mindig „a jelen, hiszen létező dolgokat magasztalnak vagy feddnek".[5] Szerzőnk is a jelenből indul ki,

[3] Arisztotelész *i.m.* 45.
[4] Szabó G. Zoltán – Szörényi László, *Kis magyar retorika.* Helikon. Budapest. 1997. 24.
[5] Arisztotelész *i.m.* 20.

amikor „sok viszszás sszokásait E mostan Népnek" veszi bírálat alá. Ezek közül választja ki a táncot. És bár elmarad a szerző bemutatkozása, a retorikai követelményeinek megfelelően itt, a bevezetőben szerzünk tudomást a verses értekezés tárgyáról, céljáról, címzettjeiről. Olvasóinak érdeklődését színlelt kétkedéssel (dubitatioval) kívánja felkelteni: a hetedik szakasz kérdéseiben saját álláspontjának megbízhatóságára kérdez rá megjátszott tanácstalansággal: pl. „ A Tántzbol irigység sok otsmány veszetség vallyon nem származiké?"

Az átmenetet (transitio) a bevezetés és a következő szerkezeti egység, a bizonyítás (argumentatio) között pontosan e kérdések által teremti meg. A 8. és 24. szakaszok közötti részben ugyanis állításai megerősítése érdekében az egyházatyák, az ókori filozófusok tanításaihoz, illetve Róma történetének közismert alakjaihoz fűződő exemplumokhoz fordul segítségért. A példák (exempla) használata, valamint a tanítás súlyának, hitelességének növelése miatt ismert tekintélyekre való hivatkozások révén a XVIII. században is igen elterjedt szokás volt. A múlt tanúi (testes) és a példák ez esetben is a szerző véleményének jogosságát hivatottak bizonyítani (probatio). Egy szemrehányó kérdéssor után (24. szakasz) egy kitérés (digressio) következik, ahol a tánc eredetéről értekezik. Ez is az *argumentatio* része, az érvelés menete pedig a következő: a tánc a pogányoktól származik, éppen ezért nem illik a táncolás keresztény emberhez, a tánc maga az Istentől való elfordulás és az Ördög pártjára való átállás biztos jele. De véleményének bizonyítása érdekében még tovább megy: mintegy ráadásként az egyházatyák segítségével lajstromot készít a tánc megnevezéseiből. Ez a rész lényegében egy metafora-sor (a tánc az „ördög játéka, jo erköltsök hohéra, Sátánnak munkája, lobogo zászloja, Hazug népek gjilkossa, Lelkek/nek/ békoja, álnokság taploja, Luciper ajándeka, ördög táborának, a tágas pokolnak feneketlen barlangja" stb.). A barokkos, eltúlzott halmozás (congeries) igen szemléletes példája ez az egység, amelyet újabb kitérő (digressio) követ, egy leírás (descriptio) formájában, de még mindig az argumentatio részeként. Ez a mű legelragadóbb része, a táncos leírása (37–41. szakasz). A táncoló férfi/nő látványos leírása a legapróbb részletek előszámlálásával azt a benyomást kelti az olvasóban, hogy ő maga is jelen van, és éppen a táncos nevetségesnek tűnő ugrálását szemléli. Ezt a „jelenlét-élményt" elsősorban a leírás szemléletességét fokozó hasonlatoknak (similitudo) köszönhetjük: „Derekát logattya, fejit nyakát rázza mint rosz lovu talyigás," „Izzad mint fáratt lo", „ szemei villognak mint vizbe holt Lonak a száját tátogattya", „Tsuszkáltannya lábát, mintha tolyna gályát", „Karjait tsoválja Pajkos ö munkája mint rongjos Fársángosnak", „ Kezei tsattognak, Veszteg nem álhatnak mint Posoni Hóhérnak".

Innen a szerző kérdések révén vezeti át olvasóit az érzelmi zsarolásig fokozódó, önvizsgálatra szólító, a szemrehányó kérdésektől (precontatio) feszültséggel teli befejezéshez (epilogus). A szöveg utolsó ötven sora minden szempontból megfelel a véggel (finis) szemben felállított elvárásoknak: a tematikus összegzés révén az értelemre, az érzelemfelkeltés (affectus) különböző eszközeit alkalmazva pedig igyekszik olvasói érzelmeire hatni. Ezt a célt szolgálja a 48.

szakasz méltatlankodása (indignatio) és a következő szakaszban megjelenő szánakozó szerző: Rühös métellyedet meg veszett/ lelkedet orvoslanám te néked / Tsak akarnád venni bünöd meg-/ esmérni, gyogjulást venne lelked." Illetve „Szánom nyavaljádot Nyájam/ romlásodat keserülem tenéked."

Hogy olvasóinak megggyőzésében a legteljesebbet nyújthassa, attól sem riad vissza, hogy eddigi kijelentéseit súlyosbítva (deinószisz) átkot és áldást oszt, ezáltal a végletekig fokozva az olvasó érzelmi reakcióját.

Már eddigi megállapításaim által is érzékelhetővé vált ennek a szövegnek a világos, áttekinthető, a célnak teljességgel alárendelődő megszerkesztettsége: e szöveg a teljességre törekvő elrendezés eszményi példája. A feltalált gondolatoknak a kitűzött cél érdekében való elrendezése (dispositio) elsősorban a használni akarásnak (utilitas) rendelődik alá. Az ügy (causa), amelyet tárgyal egyszerű (simplex), csupán a tánc erkölcsi szempontú megítélését – esetünkben gáncsolását (vituperatio) - vállalja fel, de ezt következetesen végig is vezeti. A bevezetőben tett kijelentéseit, ti., hogy a tánc rút és erkölcstelen, többféleképpen igyekszik bizonyítani: argumentumként használja nemcsak a példákat (exempla), a tanúkat (pl. Szent Ágoston, Cicero, Arisztotelész, Platón, római császárok) és ezek véleményét a táncról, hanem a tánc eredetének történetét, a tánc különböző megnevezéseit és a táncos gunyoros leírását is. Ezek által tanítja olvasóit, de gyönyörködteti is őket leírásaival, jól megválasztott szóképeivel és nem utolsó sorban a szöveg ritmusosságával.[6] Nem marad alul az olvasók érzelmi megindításában sem: kérdőre vonó mondataival, önvizsgálatra serkentő felhívásaival, az átok-áldás kettősségére épülő záróformulával olvasóit állásfoglalásra készteti.

Az eddigiekből reményeim szerint világossá vált, hogy az általam elemzett szöveg alapos retorikai ismeretekkel rendelkező szerző munkája. Talán ezen ismeretek megfelelő használatának köszönhetjük ennek a barokkos, a XVIII. század végén már tartalmában elavultnak tételezhető szövegnek a másolatban való fennmaradását.

KIRÁLY EMŐKE

UN MANUSCRIS CLUJEAN DESPRE DANS DIN SECOLUL AL XVIII-LEA

(Rezumat)

Publicarea unui text în versuri, inedit, contribuie, în mod efectiv, la istoria ideilor. Este vorba despre un manuscris din colecţia şcolii unitariene din Cluj, care dovedeşte, încă o dată, că viaţa socială în Europa Centrală şi de Est nu a fost lipsită de prejudecăţi: dansul, considerat de autorul anonim al textului ca un obicei identic cu păcatul însuşi, apare în această formulare, de o ironie aspră şi un criticism agresiv, ca o metodă lesne de însuşit pentru a face alte păcate.
Studiul prezintă şi problemele care apar la transcrierea manuscrisului – mult dezbătutele probleme ale filologiei de astăzi. Interpretarea textului se face, de această dată, folosind metodele retoricii clasice. Retorica negativistă, care recurge cu abilitate la tehnici eficace în cadrul poeziei, este o realizare, chiar dacă ideea enunţată aparţine unei mentalităţi vădit conservatoare.

[6] Cicero szerint két dolog gyönyörködteti a fület: a jóhangzás és a ritmus. Lásd: Cicero, *A szónok*. Ford. Kárpáthy Csilla In: Cicero *Válogatott művei*. Európa. Budapest, 1987. 258.

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

XLV. évf. 2001. 1–2. szám

A HIÁNY TÜNETEI A KÜLSŐ RÉGIÓK MAGYAR NYELVI VÁLTOZATAIBAN*

1. A nyelvi hiány felismerését mindenki átéli, többnyire úgy, mint saját primer, vernakuláris nyelvi változatának valamely hiányát, de nem feltétlenül úgy, mint „a magyar nyelv" hiányát valamely más nyelvhez viszonyítva. Saját nyelvjárásából kilépve a beszélő a fővátozatban érzékelheti a nyelvjárási fonetikai-fonológiai, morfológiai, lexikai és szemantikai „negatívumokat" és „pozitívumokat", a hiányt és a többletet egyaránt. Saját nyelvjárásomban ilyen hiány volt a köznyelvi *tol* ige, többlet volt viszont egy sor olyan denotatív értékű tájszó és állandó szókapcsolat, amelynek nincs köznyelvi megfelelője.

Két nyelv, egy státusában fölérendelt és egy, kisebbségi változatában alárendelt nyelv viszonylatában a hiány nagyságrendje, rendszerbeli kiterjedtsége más: már nem csupán szavak hiánya, hanem regiszterek, teljes belső változatok hiánya tapasztalható. Nemrég egy 1941-ben készült magyar filmet néztem a televízióban, és abban egy autó javítása közben hangzott el ez a szó: *gyújtáselosztó*. Akkor döbbentem rá, mivel ezt a szót nem ismertem, de felismertem, hogy ennek az alkatrésznek én csak a román nevét használom (*delkó*), mint az erdélyiek általában, szerelők és autósok egyaránt. Az autózás és a XX. század sok más technikai vívmánya már akkor terjedt el, magyar terminológiája akkor alakult ki, amikor a magyar nyelv természetes kapcsolatai megszakadtak: ahogy a nyelvújítás nyelvgazdagító szüleményei már korábban sem jutottak el a csángókhoz, a XX. században nem jutottak el a modern technika, a tudomány fontos magyarításai Erdélybe és a többi külső régióba. A meglévő terminológia pedig a használat feltételeinek hiánya miatt elsatnyult. A XX. század utolsó évtizedeiben a számítástechnika terminológiája a nagy gond, a digitális nyelvújítás igénye, számunkra pedig az, hogy ami ebből megtörtént vagy folyamatosan történik, eljuthat-e hozzánk akadálytalanul. A világcégek is tudomásul veszik némely nyelv államnyelvi státusát, így a Romániában hivatalosan forgalmazott programok angol vagy román nyelvűek. Marosvásárhelyi magyar szakos szakfelügyelő barátom mondta aggódva, hogy ez is a román nyelv körébe vonzza a magyar fiatalokat.

2. Tudvalévő, hogy ennek a hiánynak a hátterében a XX. század elején bekövetkezett státusvesztés és az azt követő elszigeteltség áll. Az alárendelt jogi, politikai státus következménye volt a korlátozás és a hátrányos megkülönböztetés. Elkezdődött az a folyamat, amelyet a szociolingvisztikában a nyelv funkcionális

---

* A dolgozat *A nyelvi hiány. Hiányok a mai magyar nyelvben és nyelvkultúrában* című akadémiai konferenciára készült, ott hangzott el előadásként 2001. november 14-én.

térvesztésének szokás nevezni: a használat színtereinek szűkülése, számos nyelvi környezetben a beszélők számbeli apadása és a nyelvhasználat alkalmainak ritkulása. A munkahely és a hivatal volt a nyelvhasználatnak az a két fontos színtere, ahonnan az anyanyelv legkorábban kiszorult. A funkcionális térvesztés indítja aztán el a funkcionális nyelvvesztés folyamatát, amellyel a felcserélő kétnyelvűségben együtt jár a strukturális nyelvvesztés: az első nyelv fontos funkcióit a 2. nyelv veszi át, a 2. nyelv regiszterei kiszorítják az 1. nyelv regisztereit, átveszik azok funkcióit.

A magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén elnevezésű kutatási programnak az egyes régiókra vonatkozó összegezései egyértelműen, noha nem azonos megközelítéssel jelzik a hiány tüneteit. A közös kérdőívnek a nyelvhasználat színtereire vonatkozó adataira is hivatkozva Csernicskó István jelzi, hogy a munkahelyen többnyire orosz, újabban ukrán nyelven beszélnek, a szaknyelveket nem is ismerik: „Kárpátalján a szakoktatás évtizedek óta nem magyar nyelven folyik, így éppen a szakkifejezéseket nem tanulják meg a szakemberek magyar nyelven."[1] A helyzet ottani iróniája, hogy az ukrán szaknyelvek is hiányoznak, azokat is most kell megteremteni. Egy korábbi dolgozatában ugyanez a szerző „importált" kölcsönszavakról ír, amelyeket akkor használnak a kétnyelvű beszélők, amikor olyan új tárgyakkal vagy fogalmakkal találkoznak, amelyeknek magyar nevét nem ismerik.[2]

Göncz Lajos az anyanyelv és az államnyelv egymást kiegészítő viszonyának mozgásában a Vajdaságra és általában is azt tartja jellemzőnek, hogy az egyik a funkciócsökkenés következtében visszaszorul, leépül, teret veszít, a másik az előbbi rovására terjed, kiépül, teret nyer. „A magyar nyelv funkcióinak köre [...] jelentősen beszűkült, redukált életet él a társadalomban [...] A funkcióelszegényedés kísérőjelensége, hogy az államnyelv bizonyos területeket átvesz a kisebbségi nyelvtől (pl. államigazgatási szókészlet, szaknyelvek), és ez a közéletre (közigazgatás, művelődési élet, közoktatás, kereskedelem, egészségügy stb.) is vonatkozik."[3] Lanstyák Istvánra és Szabómihály Gizellára hivatkozva azt is megállapítja, hogy a kontaktusjelenségek jelentős mértékben szintén a nyelvi deficit következményei.[4]

Az említett Kárpát-medencei vizsgálatnak a legfőbb következtetése bizonyára éppen az, hogy a külső régiók magyar nyelvi helyzetének nem a divergens változás a fő jellemzője, hanem a hiány, a deficit (ez természetesen az elkülönülés, az eltérés tüneteként is értékelhető). Ezt leghatározottabban Lanstyák István fogalmazta meg: „Ami a kisebbségi helyzetben élő kétnyelvű beszélőkre, sőt

---

[1] *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján).* Osiris Kiadó és MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest, 1998. 203.

[2] *A kárpátaljai magyarság és a kétnyelvűség* (1945–1993). In: Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat. A 6. Élőnyelvi Konferencia előadásai. Szerk. Kassai Ilona. 1995. 129–46.

[3] *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban).* Osiris Kiadó, Forum Könyvkiadó, MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest–Újvidék. 1999. 75–6.

[4] *I. m.* 137–8.

magára az általuk használt anyanyelvre nézve valóban veszélyt jelenthet, az a kisebbségi helyzetből fakadó, sokszor a többségi hatalom nyelvvisszaszorító, lingvicista politikája által is gerjesztett nagyfokú *nyelvi hiány*, ill. ennek szélsőséges változata, a nyelvcserehelyzetben jelentkező *nyelvleépü-lés.*"[5] Neki is az a véleménye, hogy a közvetlen és közvetett kölcsönszók jelentős része éppen a hiány következménye (ezt egyébként a 20. századi átvételek fogalomköri megoszlása is igazolja, amelyben az állami adminisztráció és a szakmák terminusai dominálnak).

3. Magam már korábban megkülönböztettem a kulturális kölcsönzést és a hiánykölcsönzést mint kontaktusjelenséget és a parole-kölcsönzést mint interferenciajelenséget.[6] Bizonyos értelemben természetesen minden kölcsönzés hiánykölcsönzés, amit azonban én annak nevezek, nem a nyelv hiánya, hanem csak az adott, elszigetelt nyelvváltozat helyzeti deficitje, és az egyik fő oka a nyelvhasználat korlátozása, fontos nyelvi regiszterek használati színterének megszűnése, és ezáltal maguknak e belső nyelvváltozatoknak, pl. a szaknyelveknek az elsorvadása. A másik ok az anyanyelvű szakképzés hiánya: a szakiskolák, szakközépiskolák hiánya, a felsőfokú szakképzés hiánya, a pedagógusok szaknyelvi hiánya. Magunk a romániai magyar tankönyvekben, újabban az Erdélyi Tankönyvtanácsban folyó nyelvi szerkesztésben, lektorálásban tapasztalhattuk, milyen mértékben ülepedett le az az anyaországitól eltérő, tükörszókból, tükörjelentésekből, hibridkölcsönzésekből álló szaknyelvi terminológiai salak, amely az évtizedeken át folyó kritikátlan tankönyvfordítások következménye. A terminológiai eltérések szakszerű elemzése azonban a magyarországi tankönyvek szaknyelvi problémáit is felszínre hozta.

A hiány jelenségének vizsgálatában ennél bizonyára fontosabbak azok a felmérések, amelyek a tanulók nyelvhasználatára, nyelvi tudására irányultak. A tágabb értelemben vett szocio-kulturális környezet, a nyelvi környezet, a tanuló vernakuláris nyelvi változata, az oktatási intézmény nyelve és jellege mind olyan tényező, amely közvetlenül meghatározza a tanuló anyanyelvi kompetenciaszintjét, kétnyelvűségének jellegét. Az ilyen vizsgálatokban módszertani szempontból is kezdeményező szerepet vállalt a Felvidéken Lanstyák István és Szabómihály Gizella, a Vajdaságban pedig pszicho-lingvisztikai alapozással Göncz Lajos. Erdélyben részben e kezdeményezések példáját követték azok a pedagógusok, akik saját tanítványaik körében végeztek vizsgálatot. Nagyváradon lakótelepi környezetben, egy vegyes oktatási nyelvű (román és magyar tagozatos) általános iskola magyar VII. osztályosai körében végezte felméréseit 1994–95-ben Balla Júlia[7]. Mind a vizsgált osztály, mind a központi magyar iskolából kiválasztott kontrollcsoport tanulóinak nyelvhasználatát „szegényes, jellegtelen szóhasználat

---

[5] *A magyar nyelv Szlovákiában.* Osiris Kiadó, Kalligram Könyvkiadó, MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest–Pozsony, 2000. 229. l.

[6] Péntek János, *A magyar–román interetnikus kapcsolatok néhány nyelvi vonatkozása.* In: Az interetnikus kacsolatok kutatásának újabb eredményei. (Az 1995-ben megrendezett konferencia anyaga). Szerk. Katona Judit – Viga Gyula. Miskolc, 1996. 113. l.

[7] Az erről készült leírás kéziratos, ún. tanári fokozati dolgozat formájában olvasható: *Az iskolai kevert kétnyelvűség tünetei és kezelésének módozatai.* 1966; a vizsgálat szakmai irányítója Péntek János volt.

jellemzi". „Gyakran előforduló jelenség a pontatlan, a kifejezendő tartalom szempontjából nem adekvát szavak használata... A szóhasználat tekintetében mutatkozó bizonytalanságok egyik, talán legjellemzőbb oka a szavak vagy a nagyobb lexikai egységek jelentésének értésében jelentkező hiányosság".[8]

A másik hasonló vizsgálatra egy, a kétnyelvűség szempontjából még kritikusabb, teljesen szórvány jellegű nyelvi környezetben, egy tordai általános iskolában került sor. A felmérés legfontosabb eredményeit, következtetéseit a vizsgálat végzője, Somkereki Irma *A nyelvi dominancia és a nyelvi hiány vizsgálata kétnyelvű tanulók esetében* címmel nyomtatásban is megjelentette.[9] A módszertanilag megalapozott, megközelítéseiben változatos felmérés egyik eleme az aktív szókincs vizsgálata volt a két nyelven azonos témára írt dolgozatok alapján. Ennek az alapvető tanulsága: „Az I. [általános iskolai] csoport 44 tanulója román környezetben nőtt fel, már óvodáskortól beszéli a második nyelvet s ennek következménye a kevertnyelvűség, a szókincs szegénysége mindkét nyelvben. Ez az egyensúlyeffektus a szubtraktív kétnyelvűségre jellemző..."[10] A szó passzív felismerésének képességét is többféleképpen tesztelte. A módszertani kérdések részletezése nélkül csak a releváns példákat említem: a vizsgálatban résztvevő 64 tanuló közül 60-an nem ismerték a *vékonypénzű*, 48-an az *ebihal*, 38-an a *kikötés*, 34-en a *mozi*, 33-an a *fő*, 23-an a *közöl* szót. A *Képes diákszótár* **d** betűs szavainak mintegy felét nem ismerik az általános iskola VII. osztályában és mintegy 20%-át a gimnáziumi tanulók. Szemantikai tekintetben az ismeret ennél is szűkebb: a VII. osztályosok általában e minta szavainak csak egyetlen jelentését ismerik, gyakran a szó hangalakját és ennek alapján jelentését valamely román szóval asszociálják: a *dús* sokuk számára 'zuhany' (r. duş), a *dúr* 'durva' (r. dur), a *donga* 'csík' (r. dungă) stb.[11] Képanyag alapján kellett megnevezni a házat és részeit, a lakást és a belső berendezést. Ennek az egyszerű feladatnak a megoldásában is a megnevezések egyharmada román szó. A nyelvi deficit újabb tartományát tárta föl a szólások, szókapcsolatok értelmezésére irányuló felmérés. A szintén a *Képes diákszótár* **d** betűs szócikkeiből kiemelt 55 állandó szókapcsolatból a VII. osztályosok 11-et egyáltalán nem ismertek (ilyeneket mint: *darázsfészekbe nyúl, dobra kerül, dugába dől, dűlőre jut, nyitott kaput dönget stb.*), csak egy tanuló ismerte a *csütörtököt mondott*, kettő a *homokba dugta a fejét*, legtöbbjüknek gondot okoz a *fejjel megy a falnak*, a *beadja a derekát*, a *kővé dermed* és sok más közismert szólás értelmezése.[12] Néha ebben is a nyelvi interferencia a félreértés forrása: kolozsvári kétnyelvű kisiskolások számára a *nagy becsben tart* jelentése: 'nagy pincében tart', a hasonló hangzású román szó (*beci*) jelentése alapján. Somkereki Irma általános következtetése: „[...] a tordai mezőségi nyelvjárás

[8] *I. m.* 58–60.
[9] Erdélyi Pszichológiai Szemle I, 2000, 4: 95–120.
[10] *I. m.* 103.
[11] *I. m.* 105–12.
[12] *I. m.* 112–7.

kétnyelvű változatát beszélő általános iskolások aktív és passzív szókészlete egyaránt szegényes, az átlagos szóismeretük a standard normából 58%. Egyes fogalmak csak román nyelven vannak jelen szókincsükben, kevés szónak ismerik a konnotatív jelentéseit, gyenge a szólásismeretük is."[13]

Csak közvetett ismereteink vannak arról, hogy a szaktanároknak, akik képesítésüket nem anyanyelven szerezték, szintén vannak a hiánnyal összefüggő anyanyelvi, szaknyelvi és szakterminológiai gondjaik. Ez jól érzékelhető a Tankönyvtanács pályázataira benyújtott oktatási anyagokból és tankönyv-próbálkozásokból, valamint az egyetemi jegyzetek nyelvi lektorálásával kapcsolatos tapasztalatokból. A műszaki szakemberek magyar szaknyelvi képzésére az Erdélyi Magyar Műszaki Társaság Kolozsváron rendszeres programokat szervez. A pedagógusok szaknyelvi hiányainak, anyanyelvi kompetencia-hiányainak egyik szélsőséges példája annak a két székely megyében működő húsz-harminc mérnöktanárnak az esete, akik éppen nyelvi hiányaikra hivatkozva nem vállalták szaktárgyaik magyar nyelvű oktatását.

A hiány a kisebbségi kétnyelvűségben sem csak a szókészlet, a frazeológia vagy a stílus kérdése. A hiány tünetének tekinthető a felcserélő kétnyelvűségre jellemző hezitálás is, továbbá a bizonytalanság, a lassúbb beszédtempó, a kapkodó intonáció, mindezzel összefüggésben pedig az attitűd kedvezőtlen változása: az, hogy a beszélő tehernek érzi anyanyelvét, az esélytelenséget kapcsolja össze vele, esetleg szégyelli.

4. A szakoktatással kapcsolatos friss erdélyi tapasztalatok már azt is jelzik: a hiány, a hosszas leépülés akadálya lehet annak, hogy kedvező nyelvpolitikai változások esetén élni lehessen az új lehetőségekkel, az említett esetben az anyanyelvű szakoktatás lehetőségével. A közigazgatási törvénynek a korábbihoz viszonyítva kedvező előírásaival hasonló gondok vannak: a hivatali nyelv, a közigazgatás nyelve is hiányzik, így most a magyar önkormányzatokat abban kell segíteni, hogy megismerjék a magyar hivatali nyelvet (nem föltétlenül annak az anyaországban túlbonyolított változatát). Ennek eszköze lehet az Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége kiadásában megjelent *Román–magyar közigazgatási szójegyzék.*[14]

A nyelvi hiány mindig valamely más nyelvhez vagy nyelvváltozathoz viszonyítva válik érzékelhetővé. A viszonyításnak általában két kézenfekvő eszköze, ill. próbája van: a két- és többnyelvű szótár (ezt a szerepet töltötték be egész Európában a XVI. századtól a latin alapú soknyelvű szótárak), valamint a fordítások. Ezekre kell gondolni ma is, amikor a nyelvi állomány pótlását és korszerűsítését tervezzük: számítógépes, minden szakember számára elérhető terminológiai szótárakra és nagyon jó, alaposan ellenőrzött fordításokra. A kisebbségi nyelvváltozat hiányainak megszüntetéséhez azonban nem elegendőek az

---

[13] *I. m.* 118.

[14] Fazakas Emese, Szász A. Zoltán, Szász Lőrinc és Vremir Márta munkája. AESZ-füzetek 7. Kolozsvár, 2000. Bővített, véglegesített változata: Fazakas Emese szerk.: *Román–magyar közigazgatási szótár.* Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége, Sepsiszentgyörgy, 2001.

eszközök. Erdélyben 1973 és 1983 között a Kriterion Kézikönyvek sorozatában 16, terminológiai szótárnak is tekinthető szaklexikon jelent meg 320000 példányban, és a sorozat folytatódott további kiadványokkal egészen 1992-ig, 120000 címszavas három nyelvű (román, magyar és német) műszaki szótár is megjelent, és mindez még sem volt képes ellensúlyozni a szaknyelvek elsorvadását. Azt a következtetést lehet megfogalmazni, hogy *az eszközök nem sokat érnek a feltételek nélkül, a feltételek szintén elégtelenek megfelelő eszközök nélkül.* A feltétel a nyelv státusának kedvező változása, az eszköz megtervezése, megalkotása pedig a korpusztervezés: szótárak, kézikönyvek megalkotása. Szintén Göncz Lajos írja: „...1. megfelelő életfeltételek nélkül ... egy nyelv elsorvad, és amennyiben csupán a magánszférára szorul vissza, néhány generáción belül eltűnik; 2. egy csak részlegesen érvényesülő nyelv funkcióinak elszegényedését semmivel (sem nyelvműveléssel, sem közoktatással) nem lehet teljesen pótolni..."[15]

5. A hiányt és az anyanyelv térvesztését előidéző okokat kellene tehát megszüntetni, azaz a státustervezésben, a nyelvpolitikában el kellene érni, hogy meglegyenek a lehetőségei és a feltételei az anyanyelv használatának az oktatásban (a szakoktatásban is), az adminisztrációban, a munkahelyeken. Ezzel párhuzamosan a legfontosabb tennivaló a nyelvi állomány tervezésében az anyanyelvüsítés és a korszerűsítés, a nyelvhasználat legfontosabb munkaeszközeinek: szótáraknak, kézikönyveknek az elkészítése és folyamatos frissítése, újrakiadása. A fordítások kölcsönös nyelvi lektorálása, felügyelete talán a legfontosabb, mert az a tapasztalat, hogy a már egyszer használatba került rossz fordítás, elhibázott terminus nagyon nehezen javítható a későbbiekben. A különböző helyeken már meglévő és gyarapodó szótárakat, tezauruszokat számítógépes formában lehetne összekapcsolni, hogy közös, közösen felügyelt szaknyelvi adatbázisaink legyenek.

A beszélt köznyelvben mindenféle alkalmi eszközei vannak a hiány kiküszöbölésének. Az írott nyelv azonban ennél igényesebb, a szaknyelv pedig egyenesen megköveteli az egységességet és a lehető egyértelműséget. Ez pedig tudatos nyelvi tervezés nélkül nem valósítható meg: „[...] a szaknyelvi regiszterekben a lexikális rések betöltése tudatos nyelvtervezési folyamatban valósítható meg a leghatékonyabban. Amennyiben erre nincs lehetőség, a nyelvi hiány [...] *állandósul.* [...] az a tény, hogy a másik nyelvben *megvannak* a beszélő nyelvéből hiányzó kifejezési eszközök, regiszterek, egyben *feltűnőbbé* is teszi a nyelvi hiányt, amely [...] mind egyéni, minden társadalmi szinten *problémává* válik, társadalmi méretű frusztráltsághoz, valamint az első nyelvvel szembeni negatív attitűdökhöz vezethet [...], ezek pedig befolyással lehetnek a nyelvcsere ütemére is."[16]

PÉNTEK JÁNOS

[15] *I. m.* 76.
[16] Lanstyák *i. m.* 179–80.

SIMPTOMELE LACUNELOR LINGVISTICE ÎN VARIANTELE REGIONALE „EXTERNE" ALE LIMBII MAGHIARE

(Rezumat)

Datorită restricţiilor de ordin funcţional, variantele „minoritare", cu un statut juridic inferior faţă de limba oficială, şi-au pierdut unele componente importante: limbajele profesionale, limbajul administrativ-juridic etc. Aceste pierderi se datorează, pe de o parte, lipsei unei instruiri în limba maternă în cursul secolului trecut în majoritatea specializărilor, iar pe de altă parte imposibilităţii folosirii acestor limbaje în situaţii publice sau în relaţii oficiale. Cercetările din ultimul deceniu, referitoare la situaţia sociolingvistică a limbii maghiare în spaţiul carpatin, au demonstrat că, în toate regiunile „externe" Ungariei (şi în limbajul populaţiei maghiare din România), se constată nu o diferenţiere pregnantă sau alarmantă a limbii maghiare în condiţiile bilingvismului generalizat, ci unele lacune lexicale, terminologice. Autorul prezintă o serie de „probe" relevante ale acestor lacune din diferite domenii, înregistrate de la diferite categorii de vorbitori.

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

XLV. évf. 2001. 1–2. szám

A MOLDVAI CSÁNGÓ NYELVJÁRÁS SZÓKINCSE*

A hangképzés jellegzetességein túl az avatatlan számára is jól érzékelhető nyelvi érdekességekkel kecsegtet a csángó nyelvjárás szókincsének vizsgálata. Magától értetődik azonban, hogy az ilyenféle számbavétel különleges tanulságokkal szolgál a népnyelv tudományos vizsgálója számára is.

A szókincs a nyelvnek sokkal változóbb része, mint akár a hangrendszer, akár a nyelvtani szerkezet. Ezért már eleve is feltehető, hogy a magyarság egészétől századok óta eléggé elzárt csángó nyelvjárás elkülönültségében – egyebek mellett – nagyon sok régies szókincselemet őrizhetett meg, illetőleg a szóalkotás területén és a szóanyag jelentésváltozása tekintetében is számos olyan újabb sajátságot fejlesztett ki, amelyek egyikének-másikának megismertetése valamelyes mértékben kiegészíti a csángó nyelvjárásról az előbbiekben rajzolt képet.

Nagyon tanulságos, de a mi célkitűzésünk kereteit messze meghaladó vállalkozás lenne a magyar köznyelv és a többi magyar nyelvjárások meg a csángó nyelvjárás szóanyagának összevetése során részletesen bemutatni a csángó népnyelvnek az egyezésekben és a különbségekben megmutatkozó jellegzetességeit. S habár e feladatot részint az anyag hiányos volta, részint meg e tanulmány általánosabb jellege miatt ezúttal nem végezhetjük el, legalább vázlatszerűen utalnunk kell azokra a tanulságokra, amelyeket a csángó szókincs összehasonlító vizsgálata ilyen tekintetben nyújthat.

Minden nyelv és természetesen minden nyelvjárási alakulat legősibb rétegéhez, eredeti szókincséhez tartoznak az embernek önmagára, elemi közösségi kapcsolataira, az embert körülvevő természet tárgyaira, jelenségeire, az emberi élelemszerzés szempontjából fontos állat és növényvilágra, a legegyszerűbb, legősibb termelési eszközökre vonatkozó, illetőleg az elemi emberi cselekvések, jelenségek és érzéklések kifejezésére szolgáló szók. Ismeretes, hogy a magyar nyelvnek e fogalomkörökre vonatkozó szavai (kerek számban mintegy ezer-ezerszáz tőszó), a magyar nyelv ősi, finnugor szókincsanyagához tartoznak.

---

* A dolgozat eredetileg a *Tanulmányok a moldvai csángókról* című kötet számára készült. Az 50-es évek elején kiadásra elkészült tanulmánykötet azonban nem látott napvilágot, kiadását betiltották (Ennek körülményeiről lásd Antal Árpádnak *Kései számvetés csángóügyben* című tanulmányát. Székelyföld VI. évf. 2001. 11. sz. 115–6.) A kötetben Szabó T. Attila két írással szerepelt, az egyik – *Kis és hol élnek a csángók?* címen – utólag megjelent (Szabó T. Attila, VálTan. III, 122–30). Az itt szereplő írást a szerző feltételezhetően azért nem jelentette meg utólag sem, mert némileg magán viseli az akkoriben kötelező utalásokat a sztálini nyelvtudományi cikkekre. A most előkerülő írás közzétételével tiszteletünket fejezzük ki. (A szerk.)

Ez az eredeti szókincs a magyar nyelv külön életében önállóan fejlődött, illetőleg a szóalkotás ismeretes módjain keletkezett új szókincselemek, valamint a környező népekkel való együttélés során átkerült jövevényszók egy részével együtt alkotja a magyar nyelv alapvető szókincsét.

Az eredeti szókincs és az alapvető szókincs tehát nem azonos, hanem egymástól jól megkülönböztetendő szókincskategória.

Míg ugyanis a köznyelv és a csángó nyelvjárás eredeti szókincsrétege csaknem minden elemében azonos, azaz mindenik nyelvalakulat megőrizte az ősi finnugor szókincselemeket, a köznyelv és a csángó nyelvjárásbeli szóalkotás mai alapelmeit, a mindennapi élet leggyakrabban használt szókincselemeit szolgáltató szóanyag, az alapvető szókincs sokban különbözik. A magyar köznyelv és a magyar nyelvjárások többé-kevésbé összefüggő népnyelvi területén keletkezett többi nyelvjárások alapvető szókincse egyrészt kevesebb vagy más régi elemet őrzött meg, mint a csángó, másrészt pedig más nyelvek szókincsbeli hatására alapvető szókincsében más elemeknek juttatott szerepet, mint a története folyamán más gazdasági, társadalmi, művelődési, föld- és néprajzi feltételek között kialakult csángó nyelvjárás alpvető szókincse.

Ha az ilyenszerű vizsgálódás alapjául a legrégiesebb csángó nyelvjárási részlegek, a Románvásár (Roman) vidéki ún. északi csángó és a Bákó (Bacău) körüli ún. déli csángó (és természetesen a belőlük és tőlük távolra szakadt elszórt csángótelepülések) nyelvjárásának alapszókincsét vesszük, azt találjuk, hogy a magyar köznyelv, illetőleg a magyar nyelvjárások alapvető szókincse és a csángó nyelvjárás alapvető szókincse között elsősorban a népi együttélés és a művelődési kapcsolat során bekerült idegen, jövevényelemek elütő volta tekintetében vehető észre számottevő különbség.

A magyarságot ugyanis a finnugorságtól való elválás óta jelentős idegen nyelvi hatások érték, és e hatások a nyelv alapvető szókincsében nyomot hagytak. Érdekes mindjárt első tanulságul rámutatni arra, hogy még a csángó nyelvjárás alapvető szókincsében – bizonyos idegen elemeknek időközben való érthető kihullása, illetőleg felcserélődése ellenére – lényegében megvannak mindazok a jövevényszó-elemek, amelyek a közmagyar nyelv alapvető szókincsébe a különböző iráni, kaukázusi és mongol-török nyelvekből a honfoglalás tájáig kerültek be, sőt megtalálhatók az új haza területén a közvetlen népi érintkezés vagy közvetett művelődési hatások révén beáramlott korai jövevényszavak is (itt elsősorban a legjelentősebb korai szláv és német szókincsrétegre gondolunk) a kora-újkor, azaz a XVI. század eleje óta a magyar nyelv alapvető szókincsébe bekerült újabb szláv, német és latin jövevények nagyrészt hiányzanak, sőt hiányzanak, illetleg nem azonos úton, hanem a románság közvetítésével kerültek bele a csángó nyelvjárás alapvető szókincsébe újabb orosz, török, balkáni szókincselemek. A közmagyar nyelvben meglevő, itt hiányzó, a más közvetítéssel bekerült és a mennyiség szempontjából különösen jelentős román jövevényszó-anyag a csángó nyelvjárás elkülönült életében keletkezett szóelemekkel együtt elég

jelentőssé teszi a különbséget a magyar köznyelvi alapszókincs és a csángó nyelvjárás alapvető szókincse között. Ez a különbség csak úgy keletkezhetett, hogy a csángóságnak e régiesebb nyelvjárási alakzatát őrző települései (ti. az északi és a déli települések) még a XVI. század előtt, azaz a középkorban kerültek valamiképpen Moldvába, és így nem mehettek át, illetőleg nem azokon a nyelvi hatásokon mentek át, mint a Közép-Duna mellékén élő magyarság. A korai szláv és német szókincsanyagnak a moldvai csángóban való megléte viszont a csángóság és a többi magyarság egykori együttélésének bizonyítéka, de cáfolat egyben arra a másfélszázad óta mindegyre felmerülő tévhiedelemre is, amely a csángóságot az „ősmagyarság" Moldvában maradt utódának tartja. Ha ez utóbbi állítás igaz lenne, a moldvai csángóság és a magyar köznyelv között sokkal nagyobb szókincsbeli eltérésnek kellene lennie: a moldvai csángó nyelvjárából hiányozniok kellene azoknak a korai szláv és német kölcsönszóknak, amelyekkel a magyar nyelv csak a Duna–Tisza vidékén lakó déli és nyugati szlávság, illetőleg németség révén gazdagodhatott meg. Mindez amellett, hogy nyelvi szempontból érdekes, tanulságosan mutat rá a nép története és a nyelv története közötti összefüggésre.

Ezek után természetesen rendkívül tanulságos lenne az itt vázlatszerűen odavetett megállapításokat a rendelkezésre álló egész konkrét szóanyagon részletekbe menően igazolni. Minthogy erre nincs terünk, legalább az emberi élet két legelemibb fogalomkörében mutatunk rá a szókincs olyan tanulságaira, amelyekre az előzőkben utaltunk, de természetesen alkalomszerűen olyanokra is, amelyek csak a konkrét nyelvi anyag aprólékos vizsgálata során tárulnak elénk.

Minden nyelv elsősorban az ember önmagára vonatkozó elemi ismeretei köréből őrzött meg és mentett át ősi elemeket. Így van ez a magyar köznyelvben és így a csángó nyelvjárásban is.

A csángó nyelvjárás szókincsében például az emberi testre vonatkozó szóanyag minden lényeges eleme azonos a közmagyar nyelv szókincsének e fogalomkörbe tartozó szavaival, de természetesen ez a lényegében azonos szóanyag hang- és alaktani változatok tekintetében tanulságosan tarka képet mutat. Míg a gyakrabban emlegetett testrészek és testi élettel kapcsolatos fogalmak szókincscsoportjában teljes egészében megőrződtek a magyar köznyelv szókincsének finnugor elemei (*fej, homlok, szem, fül, száj, nyelv, fog, váll, hón, mell, szív, kéz, könyök, bőr, vér, háj, könny, ujj, torok* stb.) a beszédben ritkábban előforduló testrészek közül nem egyet a románból kölcsönzött szóval jelöl meg a kétnyelvűség állapotában élő csángóság. Így a finnugor *ajak, áll, halánték, szemhéj, szemöldök* és az ismeretlen eredetű *bajusz* szó helyett román nyelv hatásának erősebben kitett pontok csángóink beszédében mindegyre hallhatni a román eredetű *buza, barba, tâmpla, plyapa,* illetőleg *musnyáca* jövevényszót. Érdekes azonban megjegyezni, hogy a csángó beszélő előtt csaknem ismeretlen *halánték* szó helyett legtöbb ponton az erdélyi magyar nyelvjárásokban közkeletű *vakszem* alakváltozataival találkozunk, szórványosan azonban fel-feltűnik a *szemöldök likja, lágyagya, élőinnya*, sőt egészen rikán maga a *halánték* szó is. Az e

fogalomkörben jelentkező román kölcsönszók mindannyiját a román hatást tárgyaló résztől teljessé téve jól láthatjuk, hogy ebben az egyetlen, de fontos fogalomkörben is milyen jelentős a román hatás és természetesen ennek megfelelőleg milyen mérvű a különbség a magyar köznyelv és a csángó nyelvjárás alapvető szókincsének megfelelő része között.

A rokonsági kapcsolatokat ma is nagyon erősen őrző csángó életben különösen érdekesnek igérkezik a rokonsági viszonylatokra vonatkozó szókincs vizsgálata.

Tudott dolog, hogy a *család* fogalmára nincsen a magyar köznyelvben sem finnugor eredetű szó. Ennek valószínű oka az, hogy a nagyállattartó, félnomád magyarság még a honfoglalás táján is nem szűk családi közösségek korlátai között, hanem nemzetségi keretekben élt, illetőleg mint gazdasági és társadalmi szempontból fontos legkisebb egységet a *nemzetséget* tartotta számon. Az erre vonatkozó *nemzetség* szó, ma már természetesen egészen tág tartalommal, megőrződött a csángóban is. Nem használja, sőt nem is ismeri a csángó a magyar köznyelvben és a nyelvjárásokban meglévő, egyébként szláv eredetű *család* szót; a csángó beszélő az egy háztűz keretében élőkre legfeljebb az *enyéjim* vagy a *házbelijek* megjelöléssel, illetőleg ritkán a román köznyelvből kölcsönzött *familije* szóval utal. A *család* szónak a csángóság nyelvéből való teljes hiánya annál feltűnőbb, mert ugyanakkor a székelyes jellegű csángó települések nyelvében e szláv eredetű szó magashangú *cseléd* alakváltozata 'gyermek' jelentésben egészen általános.[1]

A finnugor *apa* és *anya* szót mindmáig megőrizte a csángó is, de már az *atya* éppen úgy csak vallásos viszonylatban használt szó, mint ahogy szinte kizárólag ilyen szerepű a magyar köznyelvben is. Bizalmasabb beszédben és főként a megszólításban a csángóság legnagyobb része a *tát~tátá* és a *mám~mámá* szóval, illetőleg ennek kicsinyítő képzős *táti, tátika* és *mámi, mámika* változataival él. A Bákó környéki régebbi csángó települések nyelvében érdekesek a kicsinyítő *api* és *apika* alakok is. A székelyes csángó települések közül egyes pontokon találkozhatni szórványosan az *édesapa* és *édesanya* használatával is. Az itt felsorolt szók közül kétségtelenül leggyakoribb *tátá* és *mámá* szót gyermeknyelvi eredetű szónak is tekinthetnők ugyan (ezeket ti. számos egymással semmiféle kapcsolatban nem lévő nyelvből mint ilyen jellegű szókat ismerjük), mégis valószínűbb, hogy a csángó a románból kölcsönözte és román jövevényszóként használja e két rokonsági megnevezést. A nagyszülők közül a nagyapa megjelölésére legáltalánosabb az *apó, apóka*, de szórványosan hallhatni a *nagytátá, nagytáti, nottát, öregapika*, sőt az erdélyi székely nyelvjárásterülethez közel eső két ponton a *nagyapa* és *nagyapó* szót is, ezek mellett elvétve már találkozunk a románból kölcsönzött *bunyik* rokonságnévvel is. A nagyanya megjelölésére legáltalánosabb az *anyó, anyóka*, szűkebb körben használatos a *mamóka~mámóka, vinmámá, nagymámá~nagymám~nodmám, öreganyó;* a csíki székelységhez közel eső két ponton felbukkan az *anyó* mellett a székely nyelvjárási *nannya* és *nannyó* szó is.

[1] E szó 1. gyermek és 2. családtag jelentésben legalább is a keletibb magyar nyelvjárásokban, Szatmártól és Bihartól keletre meglehetősen gyakori.

A nagyapa jelentésű *bunyik* kölcsönszónál jóval gyakoribb, és ami feltűnőbb, éppen a viszonylag újabb Tatros-vidéki székelyes települések nyelvében szinte kizárólagos az ugyancsak románból kölcsönzött *bune* és *bunika*, holott ezek közül az utóbbit a legrégebbi, évszázadok óta erős román nyelvi hatásnak kitett északi csángó pontokon is csak szórványosan és csak az előbb felsorolt magyar eredetű rokonságnevek egyikével-másikával párhuzamos használatban hallhatni. A még távolabbi felmenő ágat a csángóság is, mint a magyar nyelvjárásterület legnagyobb része, nem egyszer csak körülírásos kifejezéssel jelöli meg. A dédapa fogalmára a csángóság szókincsében meglehetősen változatos szóanyagot tarthatunk számon. Leggyakoribb a *nagyapó, nagyapóka, öregapó, öregapóka*, valamivel ritkább a *dédapó, dédapóka, dédiapó, dédiapóka, nottát és nagyapó.* Találkoztunk azonban a körülírásos *nagyapám apja, második apóka,* sőt a *keccer-apika* (azaz kétszer apa) megjelöléssel is. Nem ritkán azonban kérdezősködésünkre a román eredetű *răzbunik* szóval feleltek a csángók, sőt egy helyen hallhattuk a felemás, félromán-félmagyar *răzapó* szót is. Ez a román *răzbunik* 'dédapa' szó első felének és a román *bunic* 'nagyapa' helyett behelyettesített *apó* nagyapa összetételével keletkezhetett úgy, hogy a kérdéses ponton együttélő magyar *öregapó* és a román *răzbunic* szó a kétnyelvű csángóság tudatában alakilag keveredett. A dédanya fogalmára a csángóságnak szintén elég változatos a szóanyaga. A köznyelvivel egyező a *dédanyá*-t csak egy ponton jegyeztük le. Nagyon gyakori a *dédmámá, dédmámóka, dédimámá, dédimámóka*; csak szórványos a *nagyanya, nagyanyó, nagyanyóka, nannyó* és *vimmám* használata. A teljesen román *răzbunika* mellett érdekes az alakkeveredéses *nagybuna, nagybuni, nagybunika, öregbuna* és főként a *răzapó* párjaként felbukkanó *răzanyó*.

Természetesen a családra és a szélesebbkörű rokonságra (sógorság, komaság, unokatestvérség, keresztszülői, illetve keresztgyermeki viszonylatok, mostohaszülői és mostohagyermeki kapcsolatok stb.) vonatkozó szókincs sokkal gazdagabb és terebélyesebb semhogy ezúttal az idetartozó szóanyagnak akárcsak ilyen futólagos tárgyalására is vállalkozhatnánk. Ezért ezek elhagyásával még csak egy néhány jellemző, szótörténeti szempontból tanulságos és az avatatlan számára is érdekesebb példát vizsgálunk meg.

Ismeretes, hogy a magyar köznyelv fél*testvér* szava a *testvér nénje, testvér öccse* kifejezésekből keletkezett, e kifejezések első tagja, azaz maga a *testvér* szó az *egy test (és) vér, atyafi, egy test (és)vér szerint való atyafi* kifejezésekből elvonással alakult. A nyelvtörténeti adatok tanúsága szerint a *testvér* szó ilyen elvonódása csak a XVIII. század folyamán fejeződhetett be. Ezt megelőzőleg a magyar szókincsben a fiatalabb nő, illetőleg fiútestvérre utaló finnugor eredetű *húg*, illetőleg *öccs* és az idősebb nő, illetőleg fiútestvérre vonatkozó, gyermeknyelvi eredetű *néne* és a bizonytalan etimológiájú *bátya* volt használatos. A magyarság egészétől feltétlenül még a XVIII. század előtt, sőt alkalmasint még a középkor utóján elszakadt északi csángóság településein valóban nem is ismerik az *(édes) testvér* szót; helyette a rokonsági viszonylatokra ott ma is kizárólag a *(jó)húg* és a *(jó)öccs* megjelölés járja; ennek megfelelőleg az édes leánytestvérek

jóhugosszak, az édes fiútestvérek pedig *jóöcsésszek*. Az idősebb leány-, illetőleg fiútestvér fogalmának jelölésére itt is a *nén (néne)*, illetőleg a *bátya~bácsi* szót alkalmazzák. Az, hogy az északi csángókkal alkalmasint egyidejű, tehát ugyancsak régebbi településű Bákó környéki déli csángó nyelvjárásban is már nem ezzel a szóval, hanem a székelyes csángó települések szókincséből ismert *jótestvér~jótesvér* megjelöléssel találkozunk, szerintünk azzal magyarázható, hogy e településeket székelyes jellegű csángók veszik körül, ezekkel pedig a régebbi déli csángóságnak érthetően nemcsak a gazdasági érintkezése élénk, de bensőséges a velük való családi kapcsolat is. Az eredetibb, régies színezetű szóhasználat eltűnése tehát ilyen gazdasági-társadalmi okokkal megnyugtatóan magyarázható.

Mivel pedig nehezen tehető fel az, hogy a *testvér* szó a már előbb jelzett módon a moldvai csángóság körében a magyar nyelvterület más részeitől függetlenül és párhuzamosan ugyanúgy alakult volna ki, egyetlen lehetséges magyarázatként az kínálkozik, hogy a régebbi, északi települések csángósága megőrzött régiségként használja a *húg és öccs* meg természetesen a belőle alkotott *jóhugossz* és *jóöcséssz* rokonság megjelölést akkor, amikor a viszonylag újabban, nyilván csak a XVIII. század második fele óta betelepült székelyes pontok csángói már a régi hazában a XVIII. század közepe tájáig köznyelvivé vált *testvér* szót használják, sőt ezt – több új szóval együtt– elterjesztették az ugyancsak régi településű déli csángók között is. És, hogy ez nem véletlen, azt mutatja az, hogy ugyanez a használatbeli szabályszerűség, illetőleg párhuzamosság figyelhető meg a távolabbi rokonság kifejezésére szolgáló, egyébként első tagjában szláv eredetű *mostohatestvér* szóval kapcsolatban is. Míg ugyanis az északi csángó, sőt természetesen az eredeti északi településekről délre szakadt csángóság is a *kettődik hug*, illetőleg a *kettődik öccs* kifejezéssel él, a csángóság többi része, beleértve a déli csángóságot is, e rokonsági fokra a legtöbb ponton a *mostohateszvér, mostohatestvér és a mostoha édesegy* megjelölést használja.[2] E mellett elszórtan hallani több más (*idegentesvér, keresztesvér, kettődiktesvér, másodikeggy, másodiktesvér, nemjóédeseggy*) gyakran az előbbiekkel párhuzamosan használt megjelölést.

A család fogalomkörébe tartozó szókincsnek van egy olyan pontja, amelyre csak a legújabb szótörténeti vizsgálatok derítettek fényt. A moldvai csángóság szókincséből ismert *lér* szót, mint a német eredetű *sógor* szó egyenértékesét a legtöbb kutató eddig „ősrégi" szónak tartotta. Az újabb nyelvjárási és szótörténeti kutatások azonban kiderítették, hogy a *lér* a latin *levir* 'idősebb testvér' szó származéka. Ez a magyar régiségben egyégként ritka, csak a XVIII. század eleje előtti szövegekből meg a régies színezetű szlavóniai magyar nyelvjárásból ismert szó nem az egész csángó településterületen, hanem csak az északi és a déli csángó pontokon ismert; itt *lér* és kicsinyítő-gyöngédítő képzős *lérike* alakban csakis mint az idősebb nőtestvér férjére a fiatalabb testvértől használt megjelölés, megszólítás divik, egyébként azonban az egész csángó nyelvterületen e rokonsági fokra is a

[2] Az *edesegy* 'édestestvér' szó a székelységben, sőt Erdélyben másutt is ismert. Az erdélyi régiségből levéltári kutatás során csak újabban került elő.

szógor~sógor szó vonatkozik. (A megfelelő női rokonsági fok megjelölésére a csángóság is a finnugor eredetű *ángy* rokonságnév és kicsinyítő képzős *ángyó, ángyi, ángyika* alakját használja.) E szóhasználat ilyen eltokozódásából helyes logikával ismét csak a két itt érintett csángó nyelvjárás régiségére, és a tőlük nyelvileg elkülönülő székelyes nyelvjárási pontok viszonylagos újabb településére vonhatunk le következtetést.

Bár a fentiekben csak vázlatosan tárgyalhattuk és így korántsem merítettük ki még a számbavett két fogalomkörre vonatkozó csángó nyelvjárási szóanyaggal kapcsolatos összes kérdést sem, mégis a kötet többi fejezetében kifejtettek, az előzőkben tett általános és részletes megállapítások, valamint a rendelkezésünkre álló csángó nyelvjárási szókincs egészének ismerete alapján a csángó szókinccsel kapcsolatban néhány általánosabb jellegű, összefoglaló megállapítást bátran tehetünk.

I. A magyar köznyelv, valamint a többi magyar nyelvjárások és a moldvai csángó nyelvjárás szókincsének összehasonlításából megállapítható, hogy a csángó tájnyelv ugyan a magyar nyelv egyik nyelvjárása, mégis már szókincsbeli eltéréseinek jelentős volta miatt is mindenesetre az összes magyar nyelvjárások között a köznyelvtől legeltérőbb magyar nyelvjárásnak tekinthető.

II. E tájnyelvi alakulat nyelvjárás jellegéből következik, hogy e különlegesen érdekes régies nyelvjárás és a magyar köznyelv, valamint a többi magyar nyelvjárások eredeti (finnugor) elemei természetesen azonosak, sőt lényegében egyezőek bennük a középkor vége tájáig bekerült korai jövevényszóelemek is, de már a csángó nyelvjárás megőrzött régiségekben való gazdagsága, e nyelvjárás külön életében önállóan keletkezett szóanyag miatt a mai alapvető szókincs tekintetében van köztük némi különbség. Amellett, hogy a csángó nyelvjárás szókincsében legtöbb szó alakszerinti tájszó,[3] nagyon nagyszámú az olyan szó is, amelyet a jelentés különbözősége (jelentésbeli tájszó),[4] illetőleg az tesz tájszóvá, hogy az ilyen szó a magyar köznyelvből teljesen hiányzik, és nincs meg vagy csak szórványosan van meg a többi magyar nyelvjárásokban (tulajdonképpeni, szorosabb értelemben vett tájszó).[5]

---

[3] Pl. *büdesz* (büdös), *őrel* (őröl), *fiszt~fist* (füst), *züd~züőd* (zöld), *oekoer* (ökör), *kiék, kekk* (kék), *álmasz~álmisz* (álmos), *jángyék* (ajándék), *dülől* (gyűlöl), *dút* (gyújt), *genge* (gyenge), *igenyes* (egyenes), *dzsermek* (gyermek), *madzsar* (magyar), *sillag* (csillag), *kucsa* (kutya), *siklik~csiklik* (csuklik), *sziu* (sír), *riu* (rí), *hiu* (hív), *hojdzu* (hosszú), *ögyvez~özvögy* (özvegy), *kazdag* (gazdag), *majt* (majd), *könnyüd* (könnyű), *urak~urok* (madárfogó hurok) stb.

[4] Pl. *bűz* 'illat', *gyűlés* 'találkozás', *hintó* 'bölcső', *hurka* 'bél', *level'l.* könyv, 2. kártya', *misze* 'templom' (ugyanitt persze megvan a köznyelvi 'mise' jelentése is), *nép* 'asszony', *buta* 'tompa', *hitván* '1. beteg, 2. sovány', *kedves* 'pityókos, kapatos', *tág~tágecska* 'kákabélű, kisétkű', *tunya* 'könnyű', *büzgel* 'megszagol', *kerekül* 'keletkezik', *kertel* 'bekerít', *reménykedik* 'kér', *szikár* 'sikárol' stb. Az itt felsorolt vagy a még idézhető tájszók közül természetesen sok a köznyelvitől eltérő hangalakját tekintve egyben alakszerinti tájszó is.

[5] Pl. *bingó* 'bimbó', *böskösség* 'szégyen', *cenkefiú* 'kutyakölyök', *cinige* 'hegedű', *gyaka* 'búzahordáskor a szekéren alkalmazott (négy) kihegyezett rögzítő karó egyike', *hetevény~heteméný* 'Fiastyúk' (csillagzat), *nádméz* 'cukor', *piszleny* 'csirke', *szentidház* 'templom', *szültő* 'furulya', *tyukmarátott~tyukmanyrántatt* 'rántotta', *szükügyülte* 'régóta, régesrég', *tágend* 'kisétkűen (eszik)',

jóhugosszak, az édes fiútestvérek pedig *jóöcsésszek*. Az idősebb leány-, illetőleg fiútestvér fogalmának jelölésére itt is a *nén (néne)*, illetőleg a *bátya~bácsi* szót alkalmazzák. Az, hogy az északi csángókkal alkalmasint egyidejű, tehát ugyancsak régebbi településű Bákó környéki déli csángó nyelvjárásban is már nem ezzel a szóval, hanem a székelyes csángó települések szókincséből ismert *jótestvér~jótesvér* megjelöléssel találkozunk, szerintünk azzal magyarázható, hogy e településeket székelyes jellegű csángók veszik körül, ezekkel pedig a régebbi déli csángóságnak érthetően nemcsak a gazdasági érintkezése élénk, de bensőséges a velük való családi kapcsolat is. Az eredetibb, régies színezetű szóhasználat eltűnése tehát ilyen gazdasági-társadalmi okokkal megnyugtatóan magyarázható.

Mivel pedig nehezen tehető fel az, hogy a *testvér* szó a már előbb jelzett módon a moldvai csángóság körében a magyar nyelvterület más részeitől függetlenül és párhuzamosan ugyanúgy alakult volna ki, egyetlen lehetséges magyarázatként az kínálkozik, hogy a régebbi, északi települések csángósága megőrzött régiségként használja a *húg és öccs* meg természetesen a belőle alkotott *jóhugossz* és *jóöcséssz* rokonság megjelölést akkor, amikor a viszonylag újabban, nyilván csak a XVIII. század második fele óta betelepült székelyes pontok csángói már a régi hazában a XVIII. század közepe tájáig köznyelvivé vált *testvér* szót használják, sőt ezt – több új szóval együtt– elterjesztették az ugyancsak régi településű déli csángók között is. És, hogy ez nem véletlen, azt mutatja az, hogy ugyanez a használatbeli szabályszerűség, illetőleg párhuzamosság figyelhető meg a távolabbi rokonság kifejezésére szolgáló, egyébként első tagjában szláv eredetű *mostohatestvér* szóval kapcsolatban is. Míg ugyanis az északi csángó, sőt természetesen az eredeti északi településekről délre szakadt csángóság is a *kettődik hug*, illetőleg a *kettődik öccs* kifejezéssel él, a csángóság többi része, beleértve a déli csángóságot is, e rokonsági fokra a legtöbb ponton a *mostohateszvér, mostohatestvér és a mostoha édesegy* megjelölést használja.[2] E mellett elszórtan hallani több más (*idegentesvér, keresztesvér, kettődiktesvér, másodikeggy, másodiktesvér, nemjóédeseggy*) gyakran az előbbiekkel párhuzamosan használt megjelölést.

A család fogalomkörébe tartozó szókincsnek van egy olyan pontja, amelyre csak a legújabb szótörténeti vizsgálatok derítettek fényt. A moldvai csángóság szókincséből ismert *lér* szót, mint a német eredetű *sógor* szó egyenértékesét a legtöbb kutató eddig „ősrégi" szónak tartotta. Az újabb nyelvjárási és szótörténeti kutatások azonban kiderítették, hogy a *lér* a latin *levir* 'idősebb testvér' szó származéka. Ez a magyar régiségben egyégként ritka, csak a XVIII. század eleje előtti szövegekből meg a régies színezetű szlavóniai magyar nyelvjárásból ismert szó nem az egész csángó településterületen, hanem csak az északi és a déli csángó pontokon ismert; itt *lér* és kicsinyítő-gyöngédítő képzős *lérike* alakban csakis mint az idősebb nőtestvér férjére a fiatalabb testvértől használt megjelölés, megszólítás divik, egyébként azonban az egész csángó nyelvterületen e rokonsági fokra is a

[2] Az *édesegy* 'édestestvér' szó a székelységben, sőt Erdélyben másutt is ismert. Az erdélyi régiségből levéltári kutatás során csak újabban került elő.

szógor~ságor szó vonatkozik. (A megfelelő női rokonsági fok megjelölésére a csángóság is a finnugor eredetű *ángy* rokonságnév és kicsinyítő képzős *ángyó, ángyi, ángyika* alakját használja.) E szóhasználat ilyen eltokozódásából helyes logikával ismét csak a két itt érintett csángó nyelvjárás régiségére, és a tőlük nyelvileg elkülönülő székelyes nyelvjárási pontok viszonylagos újabb településére vonhatunk le következtetést.

Bár a fentiekben csak vázlatosan tárgyalhattuk és így korántsem merítettük ki még a számbavett két fogalomkörre vonatkozó csángó nyelvjárási szóanyaggal kapcsolatos összes kérdést sem, mégis a kötet többi fejezetében kifejtettek, az előzőkben tett általános és részletes megállapítások, valamint a rendelkezésünkre álló csángó nyelvjárási szókincs egészének ismerete alapján a csángó szókinccsel kapcsolatban néhány általánosabb jellegű, összefoglaló megállapítást bátran tehetünk.

I. A magyar köznyelv, valamint a többi magyar nyelvjárások és a moldvai csángó nyelvjárás szókincsének összehasonlításából megállapítható, hogy a csángó tájnyelv ugyan a magyar nyelv egyik nyelvjárása, mégis már szókincsbeli eltéréseinek jelentős volta miatt is mindenesetre az összes magyar nyelvjárások között a köznyelvtől legeltérőbb magyar nyelvjárásnak tekinthető.

II. E tájnyelvi alakulat nyelvjárás jellegéből következik, hogy e különlegesen érdekes régies nyelvjárás és a magyar köznyelv, valamint a többi magyar nyelvjárások eredeti (finnugor) elemei természetesen azonosak, sőt lényegében egyezőek bennük a középkor vége tájáig bekerült korai jövevényszóelemek is, de már a csángó nyelvjárás megőrzött régiségekben való gazdagsága, e nyelvjárás külön életében önállóan keletkezett szóanyag miatt a mai alapvető szókincs tekintetében van köztük némi különbség. Amellett, hogy a csángó nyelvjárás szókincsében legtöbb szó alakszerinti tájszó,[3] nagyon nagyszámú az olyan szó is, amelyet a jelentés különbözősége (jelentésbeli tájszó),[4] illetőleg az tesz tájszóvá, hogy az ilyen szó a magyar köznyelvből teljesen hiányzik, és nincs meg vagy csak szórványosan van meg a többi magyar nyelvjárásokban (tulajdonképpeni, szorosabb értelemben vett tájszó).[5]

---

[3] Pl. *büdesz* (büdös), *őrel* (őröl), *fiszt~fist* (füst), *züd~züőd* (zöld), *oekoer* (ökör), *kiék, kékk* (kék), *álmasz~álmisz* (álmos), *jángyék* (ajándék), *dülől* (gyűlöl), *dút* (gyújt), *genge* (gyenge), *igenyes* (egyenes), *dzsermek* (gyermek), *madzsar* (magyar), *sillag* (csillag), *kucsa* (kutya), *siklik~csiklik* (csuklik), *sziu* (sír), *riu* (rí), *hiu* (hív), *hojdzu* (hosszú), *ögyvez~özvögy* (özvegy), *kazdag* (gazdag), *majt* (majd), *könnyüd* (könnyű), *urak~urok* (madárfogó hurok) stb.

[4] Pl. *bűz* 'illat', *gyűlés* 'találkozás', *hintó* 'bölcső', *hurka* 'bél', *level'l.* könyv, 2. kártya', *misze* 'templom' (ugyanitt persze megvan a köznyelvi 'mise' jelentése is), *nép* 'asszony', *buta* 'tompa', *hitván* '1. beteg, 2. sovány', *kedves* 'pityókos, kapatos', *tág~tágecska* 'kákabélű, kisétkű', *tunya* 'könnyű', *büzgel* 'megszagol', *kerekül* 'keletkezik', *kertel* 'bekerít', *reménykedik* 'kér', *szikár* 'sikárol' stb. Az itt felsorolt vagy a még idézhető tájszók közül természetesen sok a köznyelvitől eltérő hangalakját tekintve egyben alakszerinti tájszó is.

[5] Pl. *bingó* 'bimbó', *böskösség* 'szégyen', *cenkefiú* 'kutyakölyök', *cinige* 'hegedű', *gyaka* 'búzahordáskor a szekéren alkalmazott (négy) kihegyezett rögzítő karó egyike', *hetevény~hetemény* 'Fiastyúk' (csillagzat), *nádméz* 'cukor', *piszleny* 'csirke', *szentidház* 'templom', *szültő* 'furulya', *tyukmarátott~tyukmanyrántatt* 'rántotta', *szükügyülte* 'régóta, régesrég', *tágend* 'kisétkűen (eszik)',

III. A magyar köznyelv, valamint a magyar nyelvjárások és a csángó nyelvjárás szókincse közötti különbség jelentős mértékben a magyar köznyelv és a csángó népnyelv más-más gazdasági, társadalmi, politikai és művelődési feltételek között lefolyt, elütő fejlődéséből adódik.

IV. Ugyancsak számottevő szókincsbeli különbség származik abból is, hogy a Közép-Duna mellékén kialakult magyar köznyelv még az ottani magyar nyelvjárások más népi, illetőleg nyelvi hatásoknak voltak kitéve, mint a Moldvában élő csángóság, s ennek megfelelően az ottani szókincs más idegen elemekkel gyarapodott, mint a csángó. A csángóból például a magyar köznyelv újabb szláv, német, latin, francia meg más eredetű elemei közül sok hiányzik, viszont a magyar köznyelv szókincsében nincsenek meg a csángó nyelvjárásnak román eredetű, illetőleg a román nyelv közvetítésével más idegen nyelvből bekerült jövevényszavai.

V. Nem feledhető el a magyarság egésze és a csángóság gazdasági, társadalmi és művelődési helyzete közötti különbség. A moldvai csángóság a román állam keretében a maga teljes egészében gazdaságilag a kezdetleges földművelő-kisállattartó nép elmaradottsági fokán az anyanyelven való művelődési lehetőségektől csaknem tökéletesen megfosztottan élt, és így szókincse sem gazdagodhatott olyan ütemben, és főként nem olyan területeken, mint amilyen ütemben és amely területeken a magyarság többi részének szókincse gazdagodott.

VI. Ebből következik, hogy a csángóság évszázados földrajzi, politikai és művelődési elzártságban nem válhatott részesévé annak a hatalmas arányú nyelvfejlődésnek, amely a XVIII. század második felében kezdődött nyelvújítás révén nemcsak a magyar köznyelv, de a magyar nyelvjárások szókincsét is olyan nagy mértékben átalakította és gyarapította. A csángó nyelv szókincséből teljesen hiányoznak például a modern ipari, gazdasági, állami és művelődési élet olyan magyar szavai, amelyek nemcsak a magyar köznyelvben, de a nyelvjárásokban is közkeletűek. Ezek helyett a csángóság román kölcsönszókat használ.

SZABÓ T. ATTILA

VOCABULARUL GRAIULUI CEANGĂU DIN MOLDOVA

(Rezumat)

Lucrarea, nepublicată până în prezent a regretatului Attila T. Szabó, a fost scrisă la începutul anilor 1950 pentru volumul de studii (rămas în manuscris) *Tanulmányok a moldvai csángókról – Studii despre ceangăii din Moldova*. Redacţia revistei noastre publică acum acest studiu inedit în semn de omagiu pentru renumitul lingvist ardelean.

În acest articol, Attila T. Szabó prezintă şi analizează denumirile părţilor corpului omenesc, precum şi termenii de rudenie din vocabularul graiului ceangău.

abajog 'hengeredik', *biriklik* 'ökrendezik', *bonbog* 'dörmög', *dondog* '1. dunnyog, 2. dúdol', *gangit* 'kongat', *megeveddzik* 'meggennyesedik', *sillámpazik* 'csillog', *soronkol* 'csorog', *ránkalódik* 'rángatózik'(a megkötött kutya), *sziérik* 'fáj' stb.

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

XLV. évf. 2001. 1–2. szám

ADATTÁR

BETHLEN MIKLÓS LEVELEZÉSE A BRASSÓI VÁROSI TANÁCCSAL

Bethlen Miklós államférfi, a XVII–XVIII. századforduló legnevezetesebb erdélyi politikai emlékírója, termékeny levélíró is volt. Ezek a levelek inkább nyelvészeti, mint irodalmi- vagy történelmi szempontból értékesek, érdemük azonban elsősorban az, hogy érdekes adatokkal egészítik ki a művelt kancellár élet- és jellemrajzát.

Az alább közölt levelek eddig még kiadatlanok. Itt közöljük első ízben Bethlen Miklósnak a brassói tanácshoz intézett 17 levelét (1692. jan. 14.–1704. jan. 16.). Ezeknek a leveleknek lelőhelye a Brassói Állami Levéltár ún. Stenner gyűjteménye (latin sorozat). A római számozás a közölt levelek időrendi sorszámát, az arab számjegyek pedig a Stenner-kollekció irattári számát jelentik.

Bethlen Miklós már első levele keltezése előtt (1692) kapcsolatban volt a brassóiakkal. Egy helybeli krónikaíró szerint Bethlen már 1660-ban hivatalos kiküldetésben volt Brassóban. Bethlen *Önéletírás*ából azt is megtudjuk, hogy ő az 1688-as felkelés alkalmából is járt Brassóban. A brassói krónikások is feljegyezték, hogy 1690-ben a Thököly betörés idején az erdélyi főurak, köztük Bethlen Miklós is, meggyőződtek arról, hogy a törökbarát politika már idejét múlta. A brassói krónikák 1708-ban azt is megjegyzik, hogy utopisztikus politikai tervei miatt Bethlen Miklós már harmadik éve fogságban volt.

A brasssói tanácshoz intézett levelek többségének tárgya gazdasági- és pénzügyi természetű. Az osztrák császári katonai hatóságok kötelezték az erdélyi rendeket és városokat, hogy a hadsereg élelmezésére a gyulafehérvári tárházba gabonát és takarmányt szállítsanak. A brassói tanács egy időben Bethlen Miklóstól vette meg a gyulafehérvári katonai raktárba szállítandó és a városra kirótt gabonamennyiséget. Több levelében sürgeti az eladott gabona pénzbeli ellenértékét, általában majd minden írásának tartalma főleg pénzügyi természetű. Az 1689. évi tűzvész miatt óriási kárt szenvedett város csak nehezen és késedelmesen tudta előteremteni a Bethlennek fizetendő összegeket, amit a túlságosan tárgyilagosan gondolkozó főúr sohasem hagyott szó nélkül, és sürgető leveleivel ostromolta a brassói tanácsot. A kifizetett pénzösszeg egy részét Bethlen gyakran zabolai gazdasága szükségletére fordítja. A brassóiak rendszerint országgyűlési követeik által (egy időben Simon Scheipner) érintkeztek Bethlen kancellárral. Azonban általában jóindulatúan és barátságosan viselkedik a brassóiakkal szemben, és szükség esetén védte a város jogait egyes császári tisztviselők túlkapásai ellen. Érdekes Bethlen levele, ahol cáfolja azok állításait, akik őt fukarsággal vádolták: „... hazudott és hazud az a barátom, a ki engemet azzal a Három Colorral designált és designál: Ambitiosus, Credulis, Avarus". A XII. levelében egy szerződés tervezetét küldi Brassónak, melynek értelmében a városnak adott kölcsön ellenértéke fejében zálogba kapná Krizba és Apáca barcasági jobbágyfalvakat. A bethlenszentmiklósi reneszánsz kastéllyal foglalkozó műtörténész is kaphat adatokat a brassóiaknak küldött XIV. számú levélből, melyben egy csorgós mestert kér brassói híveitől.

Bethlen Miklós és Brassó város közti kapcsolat fontos láncszeme volt a híres kancellárnak a Cenk alatti városban élő, szomorú sorsú fia, Bethlen Mihály. A közölt levelek közül az utolsóban a brassói tanács 1699-ben egy tartozás visszafizetésének ügyében írt Bethlen Mihálynak.

Bethlen Miklós levelei Brasssó város tanácsához

I/90. Mint kedves komam es szomszed Uraink Szolgalok, es Istentöl minden aldasokat kevanok kegyelmeteknek

Kegyelmetek Levelét mind a Contractussal együtt vettem. A Rheter és Tsako uramektol adott Contractust viszsza küldöttem. Ami penig a borok dolgat nezi mar en ez elött negyed ötöd nappal szolgaimot küldöttem a kik azon borok dolgara gondot visellyenek, es kegyelmetekkel a mint a dolog kivannya correspondeallyanak és a borok szallittasara kegyelmetekkel együtt gondot visellyenek mellyről valo levelem eddig ugy hiszem kegyetek kezehez ment; relegálom azért mostis tsak arra magamot, és en ezutannis a miben tudok kegyelmeteknek jo szivel szolgalok.

Ajanlom Isten oltalmaban kegyelmeteket
Szeben 14 January 1692
szolgalo szomszéd baráttya

Bethlen Miklos

II/110. Mint kedves jo akaro Komam Uramek szolgalok es Istentöl minden aldasokot kivanok kegyelmeteknek

Amelly penzem ennekem ugymint fl. Hung[aricales] 514/48 kegyelmeteknel vagyon, ell mulhatanlan (!) nagy szükségem leven arra a Penzre külömbenis kevés és feleszegen (!) levén Kegyeteknel az a Penz, kegyelmeteket kerem mind ezen esztendöre valo interessevel a melly szinten expiral adgya meg kegyelmetek teszen igy a penzt fl. Hung[aricales] 565/88.

Ezzel ajánlom Isten oltalmaban kegyelmeteket
Sz. Miklos 28 Febr. 1693
Kegyelmetek szolgalo Comaja szomszed baratja
Brassaiaknak

Bethlen Miklos

III/145. Mint kedves joakaro Komam es szomszed Uramek szolgalok az Istentöl minden jokot kivanok kegyelmeteknek

Czako uramtol izentem volt kegyelmeteknek Vásárhelyröl, hogy az Magazinumban adminisztralando buza dolgába, hogy ha kegyelmetek en velem meg alkuszik, en szolgálok kegyelmeteknek, mivel azt már kegyelmeek is per Rd partitionem esik a Praedicatorokon kivül 4570 köböl buza, kegyelmetek engem tempestivel tudositson, kivantatik e kegyelmeteknek az en ez irant valo szolgalatom; a Buzat penig mind az Fejervari Magazinumban kell tenni, es en a mint Czako Urtol izentem pro florentis Hungaricalum 3.//60 köblit be is szállittom kegyelmeteknek minden gondja nelkül tsak kegyelmeteknek a Penzen legyen osztan gondgya a kit nekem érette addgyon. Hogyha penig kegyelmetek velünk eggyütt az Istennek jol imadkozik, talán annak a fln 3 u.k. hogy veszi, söt mindis az eö Felsége Tárházából telik ki, mellyröl most sokat nem irhatok, coram az alkuváskor világosithatok benne; Kegyelmetek penig idejen tudosittson engemet, mire másokis hasonlo szükségben lévén, ha masokhoz talalom kötelezni magamat, kegyelmetek osztan nem szolgalhatok. Ajánlom Istennek kegyelmeteket.

Kegyelmetek szolgálo komaja Szomszed barattya
Sz. Miklos 8 Januar 1695

Bethlen Miklos

IV/148. Mint jo akaro Komám és Szomszéd Uramék szolgálok és Istentöl minden jokot kivanok kegyelmeteknek

Kegyelmetek 17 praesen költ levelét bötsülettel vettem, a mi az Buza dolgát nézi én a Buzának vekájat Denar 90-nél alább nem adhatom, mert kis Rationibus nititus

Ugy tudom kegyelmeteknél is az szép buza hatvan s hetven penzert jár, a vecturaja penigh onnan kivált Télben szanon menjit tenne, kegyelmetek volt az ideje mikor megh probálta, mert az olljan Vecturával romlék el Barcza ez elött vagj hét Esztendövel, nekem is vecturáznom kell penigh azt a Buzát, mert nekem Fejérváratt egyj szál Buzám sem terem.

En tudom, hogy kegyelmetek akár mint fogadám de annak az árrát edgjszersmind megh nem adhatná, mert ha kegyelmetek most mindgjárt tsak fele árát adná is megh és felét Husvétban adná megh, bizonj enis oltsobban adhatnám, de enis mind a pénzem s mind fárattságnak és busulásnak (melly tsak az mérésbenn is sok esik) alkalmatlanságát méltán számban vehetem.

Fele árát én Husvétra, felét Pünköstre mind azonn által nifallibiliter bé várom.

En ha lehet telljes tehetseggel azonn leszek, hogj magam szerezzem megh ennek az árrát vel in toto vel in Parte; Mind azon által én ugjan bizony Kegyelmeteket azzall egészszenn nem biztathatom, hanem az obligationak ugjan csak ugj kell lenni hogj vagj leszen az eo Felsege Tár Házából az mint remelljük vagj nem ced en (?) ugjan tsak kételem megh várni az én pénzemet kegyelmetektöl. Ez szerént tsak kegyelmetek tudosittsanak hogj hány Köböl Buza Kell mind le tészem. A Barczai Praedicatorok is ha kivánják adjon hirt kegyelmetek eo kegyüknek eok kegyelmekét is leteszem, csak tudosittsanak, mert énis ez az szán uton akarnám végbe vinni, hogj ha nem kellis, Kegyelmetek arrol is tudosittson mert másoknak el adom. Ajánlom Istennek kegyelmeteket

Sz: Miklos 27 January 1695

Kegyelmetek szolgálo Komaja és Baráttya

Bethlen Miklos

V/154. Mint Jóakaró Szomszéd Uraink Szolgálok és Intentöl minden áldásokat kivánok kegyelmeteknek

Kegyelmetek 21 psen költ levelét vettem. Mint hogj ez az kegyelmetek embere siet vissza s azonban a kegyelmetek Követtyei is bé érkeznek most egjebet kegyelmeteknek nem irhatok, hanem hogj az kendték követeivel beszéllek. Az alatt penigh az Buzára énnekem gondom lészen, csak kegyelmeteknek a mint irja az pénzre legjen gondja. A Mármarosi utból én szintén most érkeztem. Ajánlom ezzel Isten kedjes oltalmába kegyelmeteket.

Colosvár die 27 Februar Ao 1695

Kegyelmetek Szolgáló Szomszédgya Baráttya

Bethlen Miklos

VI/192. Mint joakaro Komam es szomszed Uraimnak szolgalok es Istentöl minden jokat kivanok kegyelmeteknek.

Noha kegyelmetek ennekem igen igen roszszul fizettek még eddig, mindazonáltal en kivannok jövendöbennis a mennyiben lehet kegyelmeteket szolgálni es könnyebséget szerezni, mivel ezert mar tsalhatatlanul tudgjuk, hogy az Magazinumban ismet 60/m köböl buzat kell adnunk usque ad sicum February Anni proxime Stenturi, es zabot is cub 50/m vagy 40/m. A Buzabol mutatok kegyelmeteknek illyen commoditast, hogj ha kegyelmetek most idejen en velem meg alkuszik, én kegyelmetekért deprovalom Fejervaratt az Buzat ollyen formán: Adgyon kegyelmetek minden négy véka buzáért öt vékát énnekem felét Zabolára, felét Brassoba vagy Prasmarra, a mellyik helyre en kivanom tegje le, ugj hiszem penig hogy nem cum Dominis Pastoribus nem esik kegyelmeteknek kevesebb, söt jo ha kegyelmetek annyival meg éri ad fl. Cub. 6000 de tsak jo idejen most mindzjart legyen az alkuvásom en velem, en mindenre gondot viselek egészszen azért cuthen vicumot várok kegyelmetektöl felölle, hogy ez az en oblatiom kellé, nem e, hogj tudjak providualni felölle, mert hogj ha idejen nem leszen, az utan nem lehet, ahoz penig kegyelmetek ne bizzák, hogj ez igy nem leszen, mert en ex certo Scientia tudom, hogy igj leszsz. Interim a penzemröl is ezert kegyelmetek provideallyon, mert en annyi penzt eggyaltallaban oda nem hagyok, minden most nagj károm is vagyon miatta, hogy a penzt kezemhez nem vehetem. Ezzel ajánlom Istennek kegyelmeteket. Sz. Miklos 1 qbr 1695

Kegyelmetek szolgalo Komaja szomszed baráttya

Bethlen Miklos

VII/203. Mint joakaro szomszéd Uraink barátimnak szolgálok és Istentül minden áldásokat kivánok kegyelmeteknek

Akarám kegyeteket tudositani, hogy kegyelmetekert valo sok fáradozásim után Isten engemetis hazánkban békével megh hozott az kegyelmetek szolgálattyára. Azonbann aztis akarom kegyelmeteknek jelenteni, hogy ha kegyelmeteknek még az Magazinumban valami buzával vagy zabbal ados, hogy ha kegyelmetek én velem meg alkuszik egy egy magyar forintban vékájaért, én kegyetekért az buzat le teszem, és az Németh Commissariostol adando qvietantiát kegyelmetek kezében adom, az árrát penig a mint kegyelmetek velem meg alkuszik, én magamnak kegyelmeteknek minden busulása nélkül megh szerzem, jövendöben penig kegyelmetek az qvietantiára várhat ismet valami pénzt juxta practicum Magazinale a Commissariatu Caesareo. Ha penig kegyelmetek ezt az én irásomat éppen által nem értheti, küldgye Attyafiait ide Szent Miklusra kegyetek mint hogy már Husvétigh itt lészen és én meg magyarázom eo kegyelmeknek ez a dolog mitsoda magy könnyebségével lehet kegyelmeteknek, hogy magok embere eltsudalkozik belé, ha hallis penig ha nemis kegyelmetek tudosittson bizonyoson. Ajánlom Isten oltalmábann kegyelmeteket. Szent Miklos 10 Apr. A. 1696. Kegyelmik szolgálo szomszéda, baráttya

Gróf Bethlen Miklos

VIII/204. Mint kedves jo akaro Komam es Szomszed Uraimnak szolgalok es Istentöl minden aldasokat kivanok kegyelmeteknek

Kegyelmetek 20 praesentis költ levelét, Kegyelmetek becsületes Polgara Seipner Simon ur altal vettem, es a kegyelmetek aggratulatiojat ighen kedvesen vettem ennekutannis minden töllem ki telhetö dolgokban kivanok kegyelmeteknek szolgalni es kedveskedni.

Hogy Kegyelmeteknek á Magazinumban adando buzat en le nem tehetem az á kegyelmetek szerencsétlensége de erröl mar nem tehetünk, á mi pedigh á Zabot illeti azt le teszem ollyan contractussal es formaban á mint tavalyis le tettem volt, es magám megh szerzem magamnak az arrat Kegyelmetek busulasa nélkül, a mint erröl szovalis izentem Polgar Uramtól;

A Profont Commissario Excessusat erteni, bizony nehez dolog, de meghis jobbnak tartom ha kegyelmetek megh alkuszik vele es szaz Köbölre ad nekik harom köblöt, mintsem hogy veszekedik kegyelmetek vellek, mert en probaltam mar sokszor de lehetelen dologh hogy igazan el üsse es az Ember kart ne vallyon, mindazonaltal enis irattam edgy levelet ö Kegyelmeknek Remenjkedgyek Kegyelmetekis.

A Kegyelmetek 4000 forintvara nekem Kolosvarat tehetsegem szerent leszen gondom rea, maskentis gondolom hogj valami kevés consoltatiot szerezhetek kegyelmeteknek ha nem jokatis. Czako György Taxator Uram le jövetelet en nem javallom, nec pro Natione, nec pro relogione, nec pro ipsa Civitate Corona tanacsos, mellyröl ha kegyelmetekkel szembe lehetnek bövebbenis beszelhetnek, mindazonaltal Kolosvarrol tudositom kegyelmeteket.

A Zab szamarol bizonyosan tudositom Kegyelmetek.

Datum in Sz,. Miklos 24 Apr 1696

Kegyelmetek szolgalo Komaja és szomszed barattya.

Küldgye kezemhez kegyelmetek. Corona quantum? Cui et cum quali Interesse debet. Quid gravaminum praeter ea habet. Qvia habeo aliquid extraordinarii pro consolatione vestra, quod brevi patebit

Grof Bethlen Miklos

IX/213. Mint joakaro szomszed Uraimnak szolgalok es Istentöl minden jokot kivanok Kegyelmeteknek.

Kegyelmetek 16 Gsen költ levelet betsüllettel vettem. Es az Matyas Kiraly Kegyelmeteknek adott Privilegiumatis látom, hogy ha az az kegyelmetek ez irant valo haborgattatása tsak megh kezdoetett, es ennek elötte kegyelmeteket nem haborgatták eleittöl fogva haben tsak ez az Pater Miklos kezdette, en irok Groff Uramnak Apor Urnak felölle s Kegyelmetek is kegyelmet talallya

meg, melly ha használ, bene, ha penig nem használ, a Guberniumnak meg kell orvosolni, de ha regen kezdödött ez az kegyelmetek háborgattatása, avagy eleitöl fogva ugy volt, en bizony kegyelmeteket vekony biztathatom annak megorvosaltatása felöl, mindazonaltal ugyis talallya meg Kegyelmetek a Guberniumot felölle, es en a miben lehet ugyis segittseggel leszek Kegyelmeteknek.

Azonban akarám kegyelmetek értésére adni, hogy az melly négy ezer forintya Kegyelmeteknek az Fiscalis Societasnál vagyon, ha kegyelmetek azt, annak az én kegyelmeteknél levö Adossagomnak diferentiajaban nekem engedné, en kegyelmeteknek az az negy ezer forintot una cum Interesse duorum Annorum id Hung. flor 48000 egeszszenn meg szerezném.

Ezzel ajanlom Isten oltalmaban kegyelmeteket. Sz. Miklos Die 25 July 1696.

Kegyelmetek szolálo Szomszed barattya

Gróf Bethlen Miklos

X/226. Mint joakaro szomszéd Uraink barátimnak szolgálok és Istentöl mind áldásokat kivánok kegyelmeteknek.

Noha Isten eo Felseghe engem szomoruséggal meglátogatott, kihez képest pompás lakodalmot en ugyan a Fiamnak nem tsinaltatok, mindaz által ugjan csak enniek kel az emberséges embereknek, a kik arra az alkalmatosságra jelen lesznek; kérem azért kegyelmetheket ha Kegyhelmetek ugy néhány Pisztrangal meg segithetne ad 10 February meg kivantatnek, kegyelmetek joakarattyát nagyobb dologban szolgálnám mek Kegyelmeteknek.

Azonban kérem kegyelmeteket, arrolis gondolkozzék kegyelmetek hogy a melly nyolcz ezer nehány száz forintommal kegyelmetek énnekem ados, mint hogy azt megfizetésének alkalmatosságát és avval eggjütt a Szász Nationak a Felsegétöl majd Százezer Tallérig deszinált Consoltatioját az ingjség és az ellenem valo Conjuratio meggátlá, lehetelneség, hogj annyi pénzem telylysséggel haszontalanul állyon kegyelmeteknek ha nem Interesse tolerabili igy átallyában az cordalnunk hol, noha én az Erdély Nagy rendek között bizony szegényebb vagyok, de abbanis megmutatom, hogy hazudott és hazud az a barátom, a ki engemet azzal a Három colorral designált és designal: Ambitiosus, Credulis, Avarus. Nem kivánok Decem pro Cento, hanem kevesebben convenialok, mert mind ennyi háládatlanságával a kegyelmetek Natioját, (mellyet Proxime az el mult gyülésbenis tapasztaltam) nem gondolván, szivem szerint bánom a kegyelmetek romlását. A quantum ferme eset Consolalni kivánom, Mellyet meg mutatok Beszterczén, Nagy Sinken s-másuttis, az hol nékem kölcsön Pénzem Vagyon hogy sohul nem kivánok tizet pro Cento hanem kevesebbet. Másként kegyelmetek, hogy ha in ipso Capite Universitas non laboravit, még ma sem esett volna kegyelmetek tellyességgel, attol az ö Felségétöl kegyelmetekk rendelt Consoltatiotol, csak az egy Czako György Uratis Sokat vihetne végben, ha nem is precibus fogná kegyelmetek az egész Universitatis azt a dolgot, a Felséges Udvarban. A mint én erröl szolva Fejérvárott Zabanius Urat és a kegyelmetek követeinekis elégséges declaratiot tettem. Deus est Caesar, non unam sed multas habent vos Consolandi vias, mellyet ujj esztendö ajándéka hellyett kivánok kegyelmetekk, Ajánlván egyszers mind jo Isten oltalmában kegyelmeteket. Dat V: Komána die 26 Xbr. (december) 1696.

Kegyelmetek szolgáló szomszéd baráttya

Gróf Bethlen Miklós

XI/21. Mint joakaro Szomszed Uraimnak szolgalok es Istentöl minden jokot kivanok kegyelmeteknek

Szinten akkor irtam vala en kegyelmeteknek eggy levelet, az mikor kegyelmetek Universitassal Szebenbe Gyülése volt, ugy tettzik penig ollyan levelet az ki sem nekem, sem kegyelmeteknek káros nem volt, de mind eddig kegyelmetek ennekem semmi valaszt reá nem tön, kerem azert kegyelmeteket most mikor az Colosvári Gyülésre maga betsülletes Atytyok fiait küldi küldgye ollyan Instructioval hogy en velem de Interesse conveniallyon mert en bizony annyi Penzt haszontalanul ott nem hevertethetek, söt bar maga jöne már eggyszer Kegyelmed édes Biro Ur, mert

azt sem tudgyuk már kitsoda az Brassai Biro, magának sem lenne Kegyelmetek kárára, kivált ha Czako György Uramnak is mint magok Attyok fianak succuralni akar. Ajanlom Istennek Kegyelmeteket.

Sz. Miklos 16 Febr. A. 1697.

Kegyelmetek szolgalo barattya Komaja

Gróf Bethlen Miklos

XII/36. Mint joakaro Szomszed Uraimnak szolgalok es Istentöl minden jokot kivánok kegyelmeteknek

Miben legyen annak a Penznek dolga mellyel kegyelmetek nekem adós, az kegyelmetek tavalyi obligattoriaja szerint, kegyelmetek tudhattya, hogy azert mind nekem s mind penig kegyelmeteknek nyugodalmasabb legyen, im küldöttem eggy Obligatoria formát kegyelmeteknek, kegyedek betsületes Követ Attyokfiai altal, hanem kegyelmetek ennekem arrol az penzröl adgyon illyen obligatoriat, mert maskent en ketelen leszek azt az Penzt mingyart fel venni mind egészszenn kegyelmetektöl, ha penig kegyelmetek valami difficultast talalna benne, engemet rolla sijetve tudosittson, noha en nem igen gondolnám, hogy egyebütt olly difficultast találhatna kegyelmetek, hanemha in Puncto 5 az hol az Varosrol vagyon emlekezet, de annek orvoslasa igen könnyü, mert nihil ob p. ha az Varos helyen mast teszünk is fl H[ungaricales]. Ez az obligatoria penig kezembe jöven Kegyelmetektöl en az kegyelmetek reghi obligatoriajat mingyart viszsza adom kegyelmeteknek. Mind ezeket kegyelmetek betsülletes követ Atyokfiai szoval bövebbennis declaralhattyák. Ezzel ajanlom Isten oltalamban kegyelmeteket. Colosvar 14 April 1697.

Kegyelmetek szolgalo szomszed baráttya

Grof Bethlen Miklos

Grof Bethlen Miklos

Mellékelve

Mü Brassaj Fü Biró T.T.Falnagj Polgárok az egész Város és a Barczaj Districtus vagj Communitas Képébe Damus pro memoria. Hogj a mostani terhes Portiozásoknak és Mágázinális Contributioknak idejébenn a mint nekünk Méltoságos Ur Groff Bethlen Miklós Uram diversis temporibus et occasionibus megh segittett, arról in Anno 1696 die 2 Juny Computust (?) tévén ö Nacságával prioribus computibus et quietantys ab obligatoriis ultro citrosque cassatis marattunk ö Nagyságának adóssok in Summa fl hung. 8244~ nyolcz Ezerkétszáz negjven negj forintal, melly summáról most ismét tettünk illyen alkuvást ö Nagyságával.

Hogj az emlittett Summára ad 2 Juny Anni praes. 1697. adunk Interest fl. hung. 640 a töbi Interest az Ur el engedven.

Ad eundem diem megh adgjuk ö Nagyságának a fl. 244 is, ugj hogj maradgjonn adósságh fenn kerek szám fl 8/m.

Annak a fl 8/m et Interesse kezdödgyék 1 Juny 1697 és azontul való Interesse annuatim legjen decem pro cento id est annuuatim fl. hung. 800.

Authoralljuk az emlittett Gróf Urat, Maradékit vagy Legátariussit per praesentes arra Hogj a mint a mü Kegyelmes Urunk Romaj Császár ö Felsége ennek az Országnak a Diplomatica 400/m Rhen forint summan felljül való tam Bellicus quam Annonae Commissariatus által coemulált adósságinak refusióját kegyelmesenn ighirte, et quidem primo et pro Ximo az Országnak közönségesen adatott 300/m kö Soóból, Hogj mihelt ez Sóóból az Országnak pénze jö, Szabad legjen ö Nagyságának, Maradékinak, Legatariussainak vagj ha kikre másokra es két azon levö Scilicet ha ad Ecclesiam vel Collegium Reformatam trasnferalna ö Nagysaga azt az Iust Szabad légjen ugymond ezeknek vigore praesentim literorum nostrorum abban az Országh pénzében münket illetö reszböl tamde Interesse, quade Capitali Satisfactiot Venni magoknak nullis Iuridicis remediis, vel Coesareis etiam moratorus ac Decretis aut Statum Constitutionibus, vel alys quibustris excogitabilibque remediis ac Subterfugiis quidquam, Contravallentibusque.

Hogj ha penig ebben a Sóóból való Contentatioban quoquomodo frustaltatnanak az emlittett creditorok, szabad légjen Városunkban, vagj Districtusunkban akár mobile akár immobile Bonuminkhoz signante Krizba vagy Apacza nevü Falukhoz az mellyekhez akarják, csak Propria Sua Authoritte is a mint szeretik nyulni, es usque ad plenam satisfactionem birni, pariter nullis Iuridicis remediis, vel Caesareis etiam moratoriis ac Decretis, aut Statum Constitutionibus, vel aliis quisbusus excogitabilisque remediis ac Sabterfugiis quidquam contravalentibusque.

In arbitrio Dominorum creditor sit, ha a Capitalis Summa megvételével usque ad finem praesentis Belli et durorem Temporum varakoznak, vagj ha elébbis meg veszik in fine cujusque Anni obligationis Pengi sta ordonation antea finim Anni mensibus.

In arbitrio nostro legjen e Contra, ha az Interesse adást, sajnálván, pariter in fine singularum Annorum contentalni akarjuk ö Nagyságát, vagj a kiket juxta 4 tum Punctum illetni fogh, Mélyröl attuk ezen Obligationkot.

XIII/52. Mint joakaro Szomszed Uraimnak szolgalok es Istentöl minden jokot kivanok kegyelmeteknek.

Még az Colosvari Gyülésböl küldöttem vala Kegyelmetek betsületes követei altal levelemet kegyelmetekhez es eggy obligatoria formatis az en kegyelmeteknel levö Penzemröl, de en mind ez ideigis nem hogy Penzét láttam volna kegyelmeteknek, de meg tsak valaszát sem vehetém Kegyedeknek, kerem azért Kegyelmeteket tudosittson Kegyelmetek engemet akarattyárol, hogy tudgyam mihet tartani magamot, mert en eggyaltallyaban az en penzemet tsak ugy ott nem tartom. A Zabolai Gondviselöm hogy ha kegyelmeteket valami vasarlas dolgaba meg talallya, adgyon Penzt kegyelmetek neki az Interesseböl, s fel tudhattya osztan az ember. Ezzel ajanlom Isten oltalmaban kegyelmeteket. Sz. Miklos Die 19 Juny. 1697.

Kegyelmetek szolgalo szomszed barattya

Grof Bethlen Miklos

XIV/68 Mint joakaro Uramnak szolgalok es Istentöl minden áldásokat kivanok Kegyelmeteknek

Valami Forrást akarván kivül az mezöröl ide be az udvaromban Csatornakon hozatni, kerem kegyelmeteket szerezzen eggy jo csorgos mester embert ennekem, az ki afféle viz vielekhez jól értene, hogy jöhetne ki most az Fiammal ide Sz. Miklosra, most ugyan elsöben tsak meg kellene nezegetni ha laheté mód benne, neme, annakutanna osztan ha az helyet alkalmatosnak látná lenni az ember, ugy kellene hozzá fogni s megtsinálni es ugyanakkor osztan megis alkunnám vélle, mostis penig farattságát en meg fizetem, kegyelmetek joakarattyát kedvesen veszem s meg is szolgalom. Ajanlom ezzel Isten oltalmaban Kegyelmeteket.

Sz. Miklos Die 27 Augusti: 1697.

Kegyelmetek szolgalo szomszed baráttya

Grof Bethlen Miklos

XV/90. Mint joakaro Szomszéd Uraimnak barátimnak szolgálok és Istentöl minden áldásokat kivánok kegyelmeteknek

Nem kétlem hogy Czako Uramis irt kegyelmeteknek felölle, hogy a melly Soot set Sal: Nro 4000 kegyelmeteknek az kamara kiszállittatni engedett, a mint hogy kegyelmetek nékem 8000 forintommal ados, abban az adosságban engedgyék nékem: kérem azért kegyelmeteket mig Isten bennünket haza Viszen ne adgya másnak kegyelmetek senkinek, én mingyárt prima occasione az Ország Gyülésén ha mehetünk kegyelmetekkel megh alkuszom felette, ha meg alkhatom. Adgyon Isten kegyelmeteknek hamar üdön lássam jo egészségben.

Dat. Viennae 28 December 1697

Kegyelmetek szolgáló szomszéd baráttya

Grof Bethlen Miklos

XVI/175. Mint joakaro Komam es Szomszed Uraimnak, Atyamfiainak, barátimnak Szolgalok és Istentöl minden aldasokat kivánok Kegyelmeteknek

Ez levelem praesentalo Losonczon lako Szeginy Nehai Debreczeni Janosnak igaz legitimus Sogora Szöts Peter, meg halvann á Szeginy Debreczeni halalat, jött be mostan a végre, hogj az hol es holmi javai marattanak Debreczeninek azokat fel keresvenn azt Aprahendalhassa, mivel az mint Testimonialis levelibölis Vilagosonn Ki lattzik, hogy verszerint valo Attyafiai vadnak, es ami Javai a szeginy Debreczeninek marattanak azokat illetik; Az mint kegyelmetek ez levelem meg ado Szots Péternek mind maga szavaibol, mind penig igaz Testimonialis leveliböl is Vilagossabban meg tanolhattya; Kerem azert kegyelmeteket Atyafisagosann, a ki javai a Szeginy Debreczeninek a Kegyelmetek Varosabann akar ki kezeben marattanák, azokat igazann ki keresvenn Assiguallya kegyelmetek ezen Sogora kezibe. Enis a kegyelmetek joakarattyat nagjobb dologban Szolgalom meg kegyelmeteknek mivel az igassagis azt kivannya. Ezzel Isten kegyelmébe és oltalmába ajánlom kegyelmeteket.

Datum in Fejervar 1 May 1699.

Kegyelmetek Szolgalo Komaja Attyafia Szomszédgja barattya

Grof Bethlen Miklos Mp

XVII/222. Mint kedves jo akaro Uraimnak Komáimnak szolgalok és Istentöl minden aldasokat kivánok kegylmeteknek.

Noha ez nehez üdöben tudom Kegyelmetek nagy fogyatkozásit mindazaltal ama bölts mondas szerint: Amicus certus in re certa cernitur, most kivantatik eggyszer ha kegyelmetek Teleki Uramekat eggy keves penzel succurral szükségekre; En penigh azt adtam eo kegyelmeteknek Tanatsul, hogy a kegyelmetek mostani jo akarattyat nagy mertekbe valo engedéssel kedveskedessel recompensallyak in computu Interesse. Ami penigh ebben kegyelmetek jo akarattyaba az en Vömis redundal maganak agnoscalyon és realiter igyekezven kegyelmeknek megh szolgalni. Ajanlom Istennek kegyelmeteket

Szeben 16 Januar 1704

Kegyelmetek szolgalo jo akaroja komaja

Grof Bethlen Miklos Mp

A brassói tanács levele Bethlen Mihályhoz

XVIII/139. Ajanlyuk szeretettel valo kész szolgállatunkat Nagyságodnak, Isten Nagyságodat mindennemü jokkal s jo egészséggel áldgjon meg kéványuk.

Mind az Ur eö Nagysága s mind Peniglen Nagyságod maga Levelébul étrtvén Nagyságotok Sollicitációját, azértis inkáb, azmint tartozzunk is, igjekeztünk volna satisfaciálni; de mostilly hirtelennul bizonyára ollyan importabilis Summaknak szerit tenni nem volt képes, szentelennul kelletvén holl egj s-holl más Aszignátioknak satisfácialni. Mindazonáltal, ámbár modo praefato nagj inségben légjunkis, adtnak mostanság bécsuletes expediált emberének fl. Ung. 400//~ (Negj száz). Az többirölis, az jövö mü sokadalmunknak alkalmatosságával provisio lészen. Ezel Istennek ajánlván Nagysagodat.

Brasso, die 28 Maji 1699.

Nagyságod mindenkori kész joakaroji szolgai

Brassai Birak és Tanács

Közli BINDER PÁL

A KOLOZS MEGYEI MAGYARLÉTA HELYNEVEI

Magyarléta (r. Liteni) kis falu az Erdélyi Szigethegység délkeleti lábánál. Határában kevés a szántóterület, annál több a dimbes-dombos kaszáló, legelő, az északi és nyugati határrészben az erdő. Határa régente sokkal kiterjedtebb volt.

A falut 1322-ben említik először *poss. Leta* néven; az 1334 évi dézsmajegyzék már utal arra, hogy egyházas hely: *sacerdos de Leta*, míg 1450-ben templomát is említik: *ecclesia sancte Crucis de Letha* (lásd Suciu, DiclstTrans. I, 360).

A falutól néhány kilométerre délnyugatra látjuk *Léta vára* vagy későbbi nevén a *Géczi-vár* romjait. Az első okiratos emlék 1324-ben *Castrum Leta* néven említi a várat (Csánki V, 627). A legutóbbi ásatások a XII. század végére datálják az erősség kezdeteit. A vár Kisbánya (Băişoara) környékén lévő arany- s vasbányák, aranymosóhelyek s a várhoz tartozó uradalom falvainak védelmét látta el, s védte Gyalutól Tordaszentlászlón át az Aranyos folyó völgyébe vezető utat. Az erődítés kezdetétől fogva királyi vár volt, s csak I. Ulászló uralkodása alatt, a XV. század közepe körül lett magánbirtok. A vár kiterjedt uradalom központja volt, amely birtoktesthez Magyarléta falu is tartozott. Hosszabb ideig a dengelengi Pongráczok bírták a várat s a hozzá tartozó falvakat, így többek között Magyarlétát is. 1562 márciusában a vár felrobban, amikor János Zsigmond hadai elfoglalják a pártütő Balassa Menyhárttól, ám 1569 után Ghyczy János, Erdély főkormányzója újjáépíti azt, s 1648-ig a Ghyczy család uralja a várat s birtokait. Valószínűleg Léta várát is a szatmári békekötés, 1711 után rombolták le. Magyarléta főbb birtokosa 1801-től a branyicskai Jósika család, majd a Mikes grófoké, végül Széchi Miklós tulajdonába kerül a falu határának nagyobb része. 1993-ban a lakosság lélekszáma 450 fő körül volt.

Léta helységnév puszta személynévből keletkezett magyar névadással. Az alapjául szolgáló személynév szláv eredetű (Kiss, FNESz. II, 73).

Magyarléta helynévanyagát 1991 és 1993-ban gyűjtöttem. Fontosabb adatközlőim: Czakó Ficzi János 82 éves, László Czakó György 72 éves földművesek és Halmi Jolánka 61 éves nyugdíjas.

A történeti helynévanyagot Szabó T. Attila bocsátotta rendelkezésemre, melynek anyaga a budapesti Országos Széchényi Könyvtárban található (Af. = Alsó-forduló, Ff. = Felső-forduló).

Belterület:

1. *Alszeg*, falurész. 2. *Bence ucca*, XIX–XX. században Bence csn. ismeretlen a helységben; lehetséges, hogy keresztnév lehetett. 3. *Bodon*, a Bodonkút körüli terület; házak és kertek. 4. *Bodonkút*, kávás kút. 5. *Cinterem*, a templom körüli terület, régen temető is volt; 1864: Cinterem. 6. *Felszeg*, falurész. 7. *Fő út*, utca Tordaszentlászló, illetőleg Torda felé vezető országút mentén. 8. *Kiskút*, kút. 9. *Kis ucca*; 1917: kis utca. 10. *Kőkút*, régebb kikövezett kút volt, ma betonozott. 11. *Nagy ucca*; 1917: Nagj utca. 12. *Pásztor-domb*, házak, telkek, kertek, kisebb emelkedés. 13. *Pap kúttya*, kút közel a papilakhoz. 14. *Szőlő-ucca*. 15. *Temető~Régi-temető*; ma már ritkán használt temető. 16. *Temető kúttya*, kút a temetőnél. 17. *Templom*, a református templom épülete; 1864: Templom. 18. *Templom ucca*, utca; 1917: Templom utca. 19. *Tordai út*; Torda fele vezető mezei út. 20. *Új-temető*, újabban megnyitott temető. 21. *Urak kertye*, kertek, házak, régebb földesurak kertje. 22. *Vár úttya*, Léta várához vezető mezei út s mellette lévő házak, telkek.

Külterület:

23. *Akasztófa dombja*, sz. 24. *Akasztófánál*, sz.; 1813: Az akasztófánál (sz.), Ff. 25. *Akasztófa rengye*, sz. 26. *Aranyos kút*, kút, e. 27. *Által*, sz.; 1864: Altal: egy kis magaslat, a' rajta át járó földökröl nevezik. 28. *Babos-kút*; Babos csn., ma ismeretlen a faluban. † *Babos-kúttető*; 1754: A' Babos kut tetőnn (sz.), FF.; 1813: A' Babos Kut tetön (sz.), Ff. 29. *Bán szere*, sz.; Bán csn. ismeretlen. 30. *Bárkóca*, sz. < *barkoca* 'berkenyefajta' (SzT. I, 589). † *Bástya pataka*; XVIII sz.: Bástya pataka a' mint a' Jára viziben megyen nintsen Hesdathi határ hanem az Urak Közös havasa vagyon (ma már nincsen a magyarlétai határban). 31. *Bekesók út*; a helynév értelme tisztázatlan. 32. *Berekszél*, I. 33. †*Bes pataka*; XVIII sz.: Bes pataka. 34. *Bíró réttve*, sz. 35. *Bodonkút*; 1864: Bodonos kut ... hajdani erdök foglalhatták, most szántó részletek. 36. *Bodonkút bérce*, k. 37. *Borsószer*, sz.; 1864: Borsó szer, az erdö alatt szántok; 1879: Borsószer fő határ rész. 38. *Bükk-elő*, sz.; 1862: Bükkelo (sz.); 1864: bükk elö, az erdö alatt szántok. † *Bükkelő bérce*; 1754: Bük elő Bérczin (sz.), Ff.; 1854: Bükkelö Bértzén (sz.), Ff. 39. *Cingéskő~Cinigés-kő*, szikla. 40. *Csatornás*, I. 41.

Csatornás-patak, p. 42. *Csengő-patak*, p. 43. *Csereszél*, sz., k. 44. *Csobán réttye*, e., k.; 1921-ig e. 45. *Csonkás*, e. 46. *Csorgó dombja*, sz.; 1864: Csorgo domb: egy igen jó – kősziklából eredett forrasról nevezik, e' dombot szántok foglalják; 1862: Csorgó Domb (sz.). 47. *Csorgoji-láb*, sz. 48. *Csorgó-kút*, f.; 1864: Csorgó igen jó forrásról a' helység mellett szántok; 1862: Csorgó (sz.) † *Csukás*; 1864: Csukás, ... erdö részek. 49. *Csuszó*, sz. 50. *Darázskő~Dazsókő*; hosszú kőbérc. 51. *Deák kertye*, l.; 1864: Deák kert ... erdő részek. † *Eklézsia nyírese*; 1864: Az Ekkla nyirese. 52. *Elöljáró* (sz.). † *Első-forduló~Alsó-forduló*; 1754: Alsó forduló; 1813: Az elsö Fordulób(an) mely also fordulonak neveztetik; 1852: Első forduloban; 1836: Az alsó fordulon. † *Erdő pataka*; 1650: Az Erdeo pataka mellett (sz.). 53. *Fazakas-vár úttya*; vártól északi oldalon be a Virágos patakba be a Fűzespatakba a' Hesdát-patak völgyében; a Nagykőnél láthaó. † *Fekete-patak*; XVIIIsz.: Fekete patak. 54. *Felhágó* (sz.); 1896: a' hegyre menő szántó földekröl nevezödnek. † *Fraszin bérce*; XVIII sz.: Fraszin Bércein. 55. *Fülei-vőgy~Füle-vőgy*, k., p., Füle völgy szomszéd helység Felsö Fülére vezetö völgy kaszállok boritják; 1754: A' Füle Völgyében (sz.), Af.; 1813: A' Füle velgyéb(en) (sz.), Af. 56. *Füzesi-rét*, k.; 1864: Füzes neve a fűz fákról, lapályos vizes kaszálló hely; 1937: Füzesi kaszáló; 1813: A' Füzesb(en) (k.), Ff.; 1862: Füzes (k.. 57. *Füzesi út*. 58. *Füzes-ódal*, k. 59. *Füzes-patak*, p. 60. *Három-kút*. † *Hegytető*; 1650: Az hegj tetein ... Hasdat feleol sz.). 61. *Hidekkút*. 62. *Hosszú*, sz.; 1864: Hosszu, a' szántok hoszszaságáról; 1650: Az falun az Padon valo hoszszu lab (sz.). 63. *Hosszúrét*, l. 64. *Hosszú-tető*, sz. 65. *Hosszú-tetői út*. 66. *Határút*. 67. *Hosszú út*, e. 68. *Irtovány*, sz.; 1929-ig erdő volt; 1864: Orotvány: az erdö alatt szántok; 1868: Irtovaj (sz.). 69. *Járai út*. 70. *Járai út alatt*, sz.; 1864: Járai ut alatt hajdon erdök foglalhatták, most szántó részletek; 1754: A' Járai út alatt (sz.), Af. 71. *Kabolás-kút*, központi itatóhely. 72. *Kabolás-réttye*, k., l.; 1864: Kabolás ... erdő részek. † *Karácsony pataka*; 1589: Az Karachion Patakat. Tyltatuk az Lety Ispaut az Lezkö és Karachyon Pataky Erdeoteol; Karachyon Pataka eleot (Kv. lt. 4/Xii., 14–15 lap). † *Kecskés orra*; XVIII^{x}: Ketskés orában itt van a Kis Fenesi és a Hasdathi hjatár meg szakad és az Urak havasa kezdödik az Ketskés orraban. Az uton tui a Szamosi és Gyalu határ vagyon. 73. *Kerek-domb*, sz. 74. *Kerekes réttye*, k.,l. † *Kerekes Pál erdeje*, XVIII^{x}: Az Kerekes Pál Erdeje (e.). 75. *Keresztelő kúttya*. † *Keresztes*; XVIII^{x}: Keresztes, a hol az Üvegh Csűr vagyon. † *Kertelés*; 1862: Kertelés (sz.). 76. *Kétáj dombja köszt*, sz. 77. *Kisáj dombja*, sz. 78. *Kisáj-ódal*, k. 79. *Kisasszony-kő*, l., szikla. 80. *Kis-kő*, l., szikla. 81. *Kis-kő hegye*, l., szikla. † *Kis-nyír*; 1864: Kis nyir neve hajdani nyirfás erdejéről származott, most kopasz hely, szánto földek foglalják. 82. *Kis-sorpó-ódal*, l.; 1864: Kis Sorboldal ... erdő részek. † *Kis-rét*; 1864: Kis retek: a helység mellett szántok foglalják. 83. *Kis-telek*, sz.; 1813: Kis Telekb(en) (sz.), Ff.; 1862: Kis telek (sz.). 84. *Kovács-máj*, sz., k.; 1864: Kovács mál: ez is hegy, oldalát szántok foglalják, aljaban jó források vagynak; 1754: a Kováts Mállya oldalában (sz.). Af. 85. *Kovács-máj-alatt~Kis-máj-alatt*, k. 86. *Kovács.máj-odal~Kis-máj*, sz. 87. Kovács-máj pataka, p. 88. *Kovács-máj-tető*, sz. 89. *Kő-áj*, l. 90. *Kő aja*, sz., k. 91. *Kő-aj hegye*, kő, l. 92. *Kő-aj rengye*, l., sz.Ő 1864: Kő alji rend a' helységgel szemben levő legmagasabb kő szirttől származtatta nevét, gabona termő hely. E magas kőszirt alolról menve bámulatos hely, szép tere vagyon, kaszálható kaszálló részek foglalnak helyet rajta. 93. *Köles-kert*, volt l., e. 94. *Kő-ódal*, e.; 1864: Kő-oldal ... erdő részek. 95. *Közi-láb*, sz. 96. *Kútas-vőgy*, e., l.; 1732: Kutas völgjnek hijjak (jobbra Kutasvölgy Bérce). 97. *Kútas-vőgy*, p. † *Kútas-völgy bérce*; 1732: Kutas völgj berczinek hijjak job Kezre valo oldalat. Sorba oldalanak hijjak, bal kezrre valo oldalat Kutas völgjnek hijjak. † *Kutyahúgyozó-domb*; XVIII^{x}: Kutya huddozo dombon. 97a. *Küszürűkő pataka* (r. Părău Zăpozi), p. † *Láb vége*; 1813: A Patakon a Láb végib)en), (sz.), Af. 98. *Léckő*; 1859: Tyltatuk az Letay ispant az Lezkö es Karachyon Pataky Erdeoteol Vallathunk Az varos hazaunal az Lezko es Karachyon Pataka eleot, egyeb hatarok veget (Kv. lt. 4/XII, 14–15 lap). 99. *Létaji híd*. † *Lovas-patak*; XVIII^{x}: A nagy Réthre a' két jára közi Lovas pataknak hivattatik. 100. *Malom bérce*, l. † *Man szere*; 1864: Mánszere: magaslat, szánto részletek. 101. *Marhász gödre~Marmác gödre*, l. 102. *Marhász gödre pataka~Marhác gödre pataka* (r. Părău Carilor 'Szekerek pataka'), p. † *Második-forduló~Felső-forduló*; 1813: A' második Fordulób(an), mely Felső fordulonak neveztetik; A Felső fordulon; 1852: A' második forduloban. 103. *Mátyás réttye*, l., ma is Mátyás nevű család él a faluban. 104. *Mészkő, szikla*, l.; 1864: Mészkö ... erdő részek; 1868: Mészkő (k.). 105. *Mihál-szél*, sz.; napjainkban nyolc család viseli a Mihály családnevet. 106. *Mocsár*, k., sz. 107. *Mocsári út*. 108. *Mocsoja*, k.; 1864: Mocsolya: forrás hely, innen ered a felebb emlitett 's a' helységen keresztül folyó kis patak. 109. *Mocsoj kúttya~Mocsojai kút*. 110. *Mocsoja pataka*, néha

Léta pataka, p. 111. *Moré réttye*, l. 112. *Nagyi dombja*, sz.; 1864: Nagyi domb ... hajdani erdök foglalhatták, most szánto részletek; 1754: A Nagyi Dombján (sz.), Af. 1862: Nagy domb (sz.). 113. *Nagyi dombja ódala*, k. † *Nagy-mező*; 1862: Nagy mező (k.); 1868: Nagy mező (k.); ma Románléta határában van. 114. *Nagy-ódal~Jára-ódal*, bokros, erdős, sziklás rész. † *Nagy-rét*; 1864: Nagy-Retek; a' helység mellett szántok foglalják; XVIII sz.: Az Nagy Réth. A' nagy Réthre a' két jára közi Lovas pataknak hivattatik. 115. *Nagy-sorpó ódala*, e.; 1864: Sorboldal ... erdő részek. 116. *Natykó*, l. 117. *Natykó hegye*, l. 118. *Naty-telek*, sz.; 1813: Nagy Telekben (sz.), Af.; 1868: Nagytelek (sz.) 119. *Nyakvágó*, sz.; 1864: Nyakvágó: a helység mellett keletre kicsi magaslat, szántó hely. 120. *Nyáló*, sz.; < nyárló az állatok nyári tartózkodási helye a hegyekben. 121. *Nyír*, sz.; 1864: Nyir; magos hely, szántok, hajdan erdö lehetett; 1890: nyir. 122. *Nyír bérce~Nyírbérc*, l.; 1929-ig erdö volt. 123. *Nyírbérc aja*, l.; 1929-ig erdő volt. 124. *Nyírbérci út*. 125. *Nyírbérc-ódal*, l. 126. *Nyír-mellett*, sz. 127. *Ódasó*, e., l. 128. *Olákő*, l., szikla. 129. *Olá vágottya* út a Nagykőnél. 130. *Orbán réttye*, k., l. † *Pad*; 1650: Az faluban az Padon valo hoszszu láb (sz.). 131. *Padi-láb*, sz. 132. *Pallag*, sz. 133. *Pap réttye*, k. † *Patak*; 1813: A' Patakon a Láb végib(en) (sz.), Af.; 1862: Patak (sz.); 1864: Patak: az ott le menö patakról neveztetik, szántó részek. A falu felet az Padon az hoszszu babfeold mellett az reovid bab feoldnek fele (sz.); 1868: Patak (sz.). † *Pigyiró* (r. Podireu); 1767: vulgo la Pogyero (sz.) in vicinitatibus ... ab occident az olá Letai és Hesdáti Határok közt valo gyep vagy határ. † *Puszta*; 1813: A' Puszta mellett a' Falu végin (kertek), Af. 134. *Régi Járai út*. 135. *Relé*, egy magasabb hegyfokon televízió reléállomásának az oszlopa áll; újkeletű elnevezés. 136. *Románlétai út~Olálétai út*; 1813: az olá Létára menő uton felyül (ke.), FF. 137. *Sándor főggye*, sz.; 1864: Sándorföld: részint kaszálló, részint szántó; 1879: Sándor föld, aldérlő (k., leprédált erdő). A XIX. század elején még létezett Sándor nevű család a helységben. 138. *Simon dombja*, sz.; 1864: Simon domb: e' delő a' helység mellett emelkedett kővecses dombról szerveződik hihetőleg neve hajdani Simon nevü birtokossáról ragadott reá, ezt igen jó gabona termő földek környékezik; 1813: Simon Dombja megett (sz.), Ff.; 1862: Simon domb (sz). Simon nevü családnév az utolsó két évszázadban ismeretlen volt a faluban. 139. *Somkő*, e., sziklás, meredek oldal a Jára vize felöl. 140. *Sorpó-ódal*, e.; 1732: Sorbóoldalnak hijjak (balra Kutasvölgy Berce). 141. *Styubej~Bodonos-kút* (r. ştiubei 'bodonos kút'). † *Szőcs Gergely-tető*; XVIII sz.: Szocs Gergelyő tető; az utolsó két évszázadban a faluban nem volt Szőcs nevű család. † *Tálas-bükk*; XVIII sz.: az Veröfényben oldaiában vagon az Tálas Bük a' hol bészakad a Bástya patak. 142. *Tekerület*, sz., k.; 1864: lekerület ... hajdani erdök foglalhatták most szántó részletek; 1862: Tekerület (e.). 143. *Tordai út*. 144. *Tölgyes*, e. † *Udvarhely*; 1763: Magjar Lethai Possessionaria Portion Udvarhely helyel. 145. *Újrét*, e., l. † *Urak havasa~Urak közös havasa*; XVIII sz.: Bástya patak a' mint a' Jára vizben megyen nintsen Hesdathi határ, hanem az Urak közös Havasa vagyon ... Itt a Kis Fenesi és az Hasdathi határ meg szakad és az Urak Havasa kezdödik az Ketskés orrában. Az uton túl az Szamosi és Gyali határ vagyon. 146. *Urak lába*, sz. 147. *Vár~Géci-vár~Létai-vár*, régebbi nevén *Puszta-vár*; romokban heverő várfalak és bástyák; 1675: falunak határán lévő Puszta Vár; 1736: a Puszta Várrol. A háború után a vár területét környékén lévő legelöt átcsatolták a szomszédos faluhoz, Havasasszonyfalvához. 148. *Varjúkő*, l., a havasasszonyfalvi határban van ma, régebb Magyarléta területe volt. 149. *Várkút*, kiapadófélben lévő kis forrás. 150. *Vár-alatt*, l.; 1835: Vár alatt. † *Vár útja alatt*; 1864: Itt kövecses szántok foglalnak helyet, maga az Ut, melly a' helységböl ki felé egy darabig csupa kő pénz, 's az út melletti fél ölös mélységü árok a' temérdek kő pénz mennyiséget mutatja... Ezen ut vezet az erdőbe egy ó korabeli omladozott vár környékére, 's magához a várhoz is. 151. *Vár úttya*; 1675: falunak határán lévő Puszta Vár felé menő uton. 152. *Vár úttya*, sz.; a vár felé vezető út melletti terület. 153. *Veresmart*, sz.; 1864: ez földje veres minőségéről veszi nevét, 's igen jó kis lapály nedvesitésére. 154. *Veresmart-ódal*, sz. 155. *Veresmart pataka*, p. 156. *Veresmart réttye*, k. 157. *Verőfény*, sz., napos hely. 158. *Virágos-patak*, p.

JANITSEK JENŐ

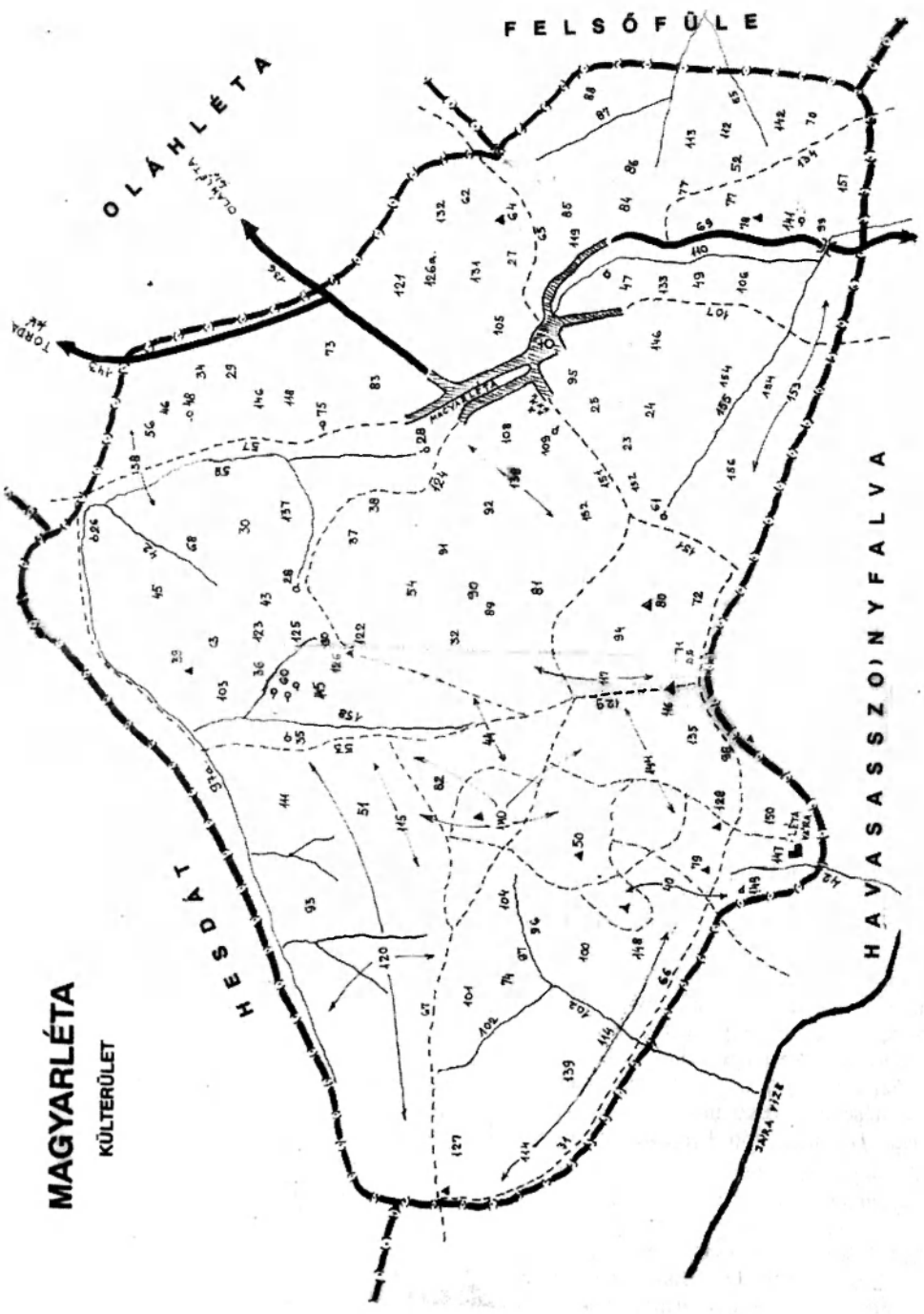
MAGYARLÉTA
KÜLTERÜLET
FELSŐFÜLE
OLÁHLÉTA
HESDÁT
HAVASASSZONYFALVA
TORDA
LÉTA VÁRA
JARA VIZE

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

XLV. évf. 2001. 1–2. szám

SZEMLE

SÁJTER LAURA, **A magyar szecessziós dráma stílusa**. Erdélyi Tudományos Füzetek 227. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása. Kolozsvár, 1999. 142 l.

A századforduló stílusirányzatai (szecesszió, impresszionizmus, szimbolizmus) közül sokáig a szecessziónak jutott a legmostohább sors, hiszen jó ideig elhanyagolták. Az utóbbi évtizedekben azonban a magyar irodalomtudomány is egyre többet foglalkozik e századfordulói stílus tanulmányozásával.Több tudományos munka bizonyítja, hogy a szecesszió iránti érdeklődés fokozódott az utóbbi években. (Lásd: Pók Lajos, Kiss Endre, Szabó Zoltán stb.)

A szecessziós drámával, még kevésbé a szecessziós dráma stílusával viszont nagyon kevesen foglalkoztak.(Lásd: Vajda György Mihály). Ezt az űrt pótolja Sájter Laura *A szecessziós dráma stílusa* című munkája.

A szerző bevallott szándéka a magyar szecessziós dráma stílusának „tudományos körvonalazása, tipologizálása."(3) Kutatásának konkrét tárgya tehát a szecessziós drámaszöveg.

Kitűzött céljához igazítva alakította ki a könyv beosztását. A nyolc fejezetre osztott munka bevezetőjében Sájter Laura kutatásainak céljáról, tárgyáról, valamint a vizsgálat elméleti alapjairól szól. A második fejezetben a szecesszióról vallott nézeteit összegzi rámutatva azon felfogására, mi szerint az irodalmi szecesszió stílusirányzatát „önálló, egységes egésznek" (7) tekinti. E fejezetben a szecesszió fogalmi meghatározásának sokféle megközelítését mutatja be, rögzíti az irodalmi szecesszió történeti helyét, gondolati törekvéseit és társadalmi alapját, szemügyre veszi a szecesszió formasajátosságait.

A könyv harmadik fejezete a szecessziós drámamodell részletes bemutatását tartalmazza. A szerző itt azt követi nyomon, hogy a szecesszió formasajátosságai (stilizálás, dekorativitás, indázás) hogyan módosítják az általános drámamodell kategóriáit. Külön fejezetet szán azon kritériumok felsorakoztatásának, amelyek alapján a három elemzésre szánt drámát kiválasztotta.

A következő három fejezet a három dráma részletes, a szecessziós drámamodell szerinti elemzését tartalmazza. A végkövetkeztetések után gazdag szakirodalmat állít az érdeklődők rendelkezésére, ezzel is bizonyítva munkája széles körű tudományos megalapozottságát.

Sájter Laura *A magyar szecessziós dráma stílusa* című munkájában egy textológiai drámaszemiotikai alapvetésű szecessziós drámamodellt dolgozott ki. Ismertetésemben erre a drámamodellre sarkítok, hiszen ebben a vonatkozásban Sájter Laura teljesen eredetit alkotott, s ezáltal a drámaelemzés új, lehetséges útját nyitotta meg előttünk.

A dráma mindvégig szemiotikai nézőpontban jelenik meg dolgozatában, „mely megközelítés drámadefiníciója tiszteletben tartja a drámai szöveg plurimediális egységét, és ekképpen adekvátan közelít a tárgyához" (3).

A szerző szerint a szecessziós drámaszöveget a kódelemek történelmileg és stílustörténetileg sajátos szelekciója és kombinációja eredményezi. A vizsgálódás összhangjának megőrzése érdekében a szecessziót oly módon közelíti meg, mely szerint a megjelenési formák szövegbeli és szövegszerkesztési síkon találhatók. Véleménye szerint a „plurimediális szöveg síkja közvetíti a specifikus szecessziós tartalmakat" (3).

Sájter Laura határozottan állítja, hogy a szecesszió a formai összetevőkben, vagyis a drámai műalkotás szövegében, a szövegszerkesztés sajátosságaiban nyilvánul meg. Munkájában kitűnően bizonyítja eme hipotézisét.

Három kevésbé ismert művet választott ki, melyek alapján egyfelől az általa kidolgozott drámamodell alkalmazhatóságát, másfelől a kiválasztott alkotások szecessziós voltát bizonyítja.

A magyar szecesszió első korszakaként Sájter Laura az 1890–1912-es periódust jelöli meg, ami mai tudományos felfedezések alapján vitatható, hiszen Asbóth József 1878-ban megjelent *Álmok álmodója* című regényében már szecessziós vonásokat fedeztek fel. (Lásd Oláh Örsi Tibor,2002). Ez az eltolódás azonban nem von le semmit a munka értékéből.

A szerző vallomása szerint Szomory Dezső *Péntek este* című, első sikerrel színpadra vitt művét azért választotta, hogy „az impresszionizmussal és szimbolizmussal való érintkezés gyanúja elkerülhető legyen". (A korai keletkezés viszont a naturalizmussal való keveredés esélyét villantja fel.) Külön érdekessége a választott egyfelvonásosnak, hogy nyomtatásban nem jelent meg, így Sájter Laura vizsgálataihoz egy, a Kolozsvári Állami Magyar Színház könyvtárában föllelhető, évszám nélküli példányt hasznosított. (A Széchényi Könyvtárban megmaradt kéziraton található a dátum: Párizs, 1895.január 3.)

A fiatal Babits Mihály drámaterméséből is a kevésbé ismert *A második ének* című balatoni mesedrámát választotta kutatásai tárgyául.

Osváth Béla *A testőr* című dráma alapján tekinti Molnár Ferencet Luigi Pirandello előfutárának. Ez az érdekesség késztette Sájtert arra, hogy harmadiknak Molnár Ferenc művét elemezze.

A választott szerzők műnemi besorolása különböző: egy prózaíró, egy lírikus és egy alapvetően drámaíró szecessziósnak tartott drámai alkotásai váltak a tüzetes elemzés tárgyává.

Kutatásai során Sájter Laura meglepődve tapasztalta, hogy a három szerző nyelvének szecessziós jellegére vonatkozó utalások közül éppen a drámaíró Molnár Ferenc nyelvére való utalások hiányosak. Észrevételét jelzésértékűnek tekinti, hiszen tudott tény, hogy a szecesszió stiláris jegyei a lírai és prózai alkotásokban könnyebben körvonalazhatók, mint a drámai művekben. Könyvében éppen e nehéz feladatra vállalkozott: a szecesszió stílustendenciájának drámai kivetítődését követi nyomon az általa kiválasztott három műben.

A drámák elemzésekor azt a textológiai és drámaszemiotikai alapvetésű drámamodellt alkalmazza, amely – akárcsak egy kód – előírja egyrészt a drámai műnemre jellemző sajátos kategóriákat (kere', főszöveg, szereplő, történet, struktúra), másrészt előírja a szecesszióra jellemző stilizálás szervező elvét, melynek hatékonyságát a dekorativitás növeli. Szomory Dezső *Péntek este* című drámáját „szecessziós hangulatdrámá"-nak nevezi (128), hiszen a szöveg szecessziós formasajátosságai erős hangulatisággal telítik a drámavilágot. Ez a hangulatiság a sajátosan szecessziós tartalom sugalmazásának eszközévé válik. A szecesszióban nagy közkedveltségnek örvend az effajta lírai dráma, mely különösen alkalmas a szecessziós tartalmak drámai közvetítésére. Sájter Laura arra hívja fel a figyelmet, hogy az elemzett mű szövegszintjében hiányzik a valóság és illúzió szecessziós ellentétét potenciálisan tartalmazó elő-, illetve utójáték (mint tulajdonképpeni drámai keret) és drámai szöveg egymás mellett szerepeltetése. A dráma szövegszintjének minden további kereteleme – cím, műfaji besorolás, szereplők nevei, a szerzői utasítások – azonban a szecesszóra jellemző módon alakul. A cím szövegszintű és a műegész vonatkozásában érvényesülő, egymásba fonódó kettős stilizálása egyrészt megszabja a cím szószerkezetének szecessziós szemantikáját, másrészt a címnek ez a stilizálása irányítja a mű formaelemeinek ellentétekbe szerveződését. A *Péntek este* szövegszintjének keretelemei kivétel nélkül mind a stilizálás eszközei, s ugyanannak a nehezen megfogalmazható szecessziós tartalomnak a sugalmazását szolgálják: határhelyen, határidőben vagyunk, ahol ellentétek végletei érintkeznek, s a közel és a távol minőségei egyetlen minőségben egyesülnek. A dráma főszövegében uralkodó jellege van a hangulatsugárzó lírai monológnak, illetve a monologikus párbeszédnek. Ez a megnyilatkozási forma teret biztosít egyrészt a szintaktikai jelentésre építő szövegstilizálás és indázás érvényesülésének, másrészt a lexikális jelentésre építő dekorativitásnak. A drámaszöveg primátusa és erős hangulatisága szorosan összefüggnek és egymást kölcsönösen erősítik. A főszöveg szecessziós alakításának e két hatása szorosan összekapcsolódik a keretelemek sugallta jelentéssel, és így jön létre a szecessziósan dekoratív és stilizáltan indázó szöveg befogadása során a szép szecessziós hangulata.Az a szépség válik a hangulat tárgyává, amely a harmóniára vágyó ellentétek találkozásakor keletkezik. A lirizálódott szöveg elsődlegessé válik, s háttérbe szorítja a cselekményt is. A cselekmény és a történet szegmentumainak eltolódása is ugyanazt a szecessziós célt szolgálja: megéreztetni a határhelyzetben, -helyen és időben megélt létállapottal járó szenvedés szépségét. Sájter Laura többször is

hangsúlyozza, hogy a szenvedés periódusának kétszer hármas tagoltságú egységei mind sajátos hangulati töltettel rendelkeznek, mely hangulatiságot a dráma kulcsjeleiként működő stilizáló-indázó mondatszerkezetek, dekoratív szavak és szókapcsolatok teremtik meg.

Molnár Ferenc művét „szecessziós dekoratív tettdrámá"-nak nevezi. A drámatípus megjelölését a keretelemek dekorativitásával és a tettek hangsúlyos jelenlétével bizonyítja. *A testőr*ben éppúgy, mint a *Péntek est*ében ellentétek végleteinek érintkezését, találkozását szemlélheti az olvasó. De míg a *Péntek est*ében a keretelemek és a főszöveg elemei erős hangulatiság megteremtése által irányították a tartalmi elemek szecessziós felépítését, *A testőr*ben a keretelemek és a cselekményszegmentumok különböző fikcionalitású játéksíkokon való elhelyezése a cselekmény szintjén „tulburjánzó tettek által irányítják a tartalmi elemek szecessziós felépítését" (130). Az első drámában a szövegelemek erős hangulatisága uralkodott, itt pedig a szövegelemek és a tettek szoros kapcsolata.

A testőr keretelemei – a műfaji besorolás kivételével – mind a dekoratív illúzió megteremtésére szolgálnak, életnek és művészetnek, valóságnak és látszatnak a színházban megvalósítható egységének valószerű illúzióját hivatottak nyújtani. Főszövege nem függetlenedik a tettektől, mint ahogy az a szecesszióra jellemző. A főszöveg elemei sem a lexikális dekorativitás, sem a szintaktikai indázás és stilizálás szintjén nem tudnak elszakadni a cselekmény intencionális tetteitől. Így a szöveg dekorativitása, illetve indázó és stilizált jellege elszigetelt jelenség marad, s csupán a keretelemek által megteremtett illúziót egészíti ki. *A testőr* című dráma története a színész és a színésznő egymást keresztező két tettszekvenciájából épül fel.A mű cselekményszegmentumai – Sájter véleménye szerint – két különböző fikcionalitású játéksíkon találhatók, s ezek között az átmenet töretlen linearitással történik. A két különböző fikcionalitású játéksík valóság és látszat, élet és művészet megtévesztő hasonlóságát sugallja. A dráma története éppen e dualizmusba befogott ember kilátástalan vergődését szemlélteti, aki harcot indít a látszat ellen, végül azonban hazugságokra lesz szüksége ahhoz, hogy fennmaradjon. Született drámaíróként Molnár Ferenc nem tud lemondani a tettről, a pergő cselekményről. Éppen a cselekményesség és a kettős fikcionalitású játéksík ötlete irányítja leginkább a szecessziós tartalmi elemek felépítését ebben a művében.

Babits Mihály *A második ének* című drámájában Sájter Laura a formai elemek fontosságát emeli ki. „A nyelvi megjelenítés formasajátosságai oly kizárólagossággal irányítják a tartalmi elemek felépítését, hogy a formai kitevőt figyelmen kívül hagyva a dráma mindenfajta jelentése megfejthetetlen marad a befogadó számára, vagy téves értelmezésekhez vezet" (134). Sájter Laura véleménye szerint az elemzett három dráma közül Babits műve valósítja meg legtisztábban a szecessziós eszményt. *A második ének* története tettek összekapcsolásából nem rajzolható fel. Az a kevés és ellentmondásos tett, amelynek struktúrája különben is átláthatatlan, csak hiányosan tud számot adni a dráma globális struktúrájáról. Ez a feladat a szövegre hárul, amely egyrészt a maga verses formájával és különleges tagoltságával, másrészt szecessziósan stilizált és indázó mondatszerkezeteivel, dekoratív képeivel kitölti a hiányos történet támasztotta űrt. Babits drámájában tehát a szöveg, a nyelvi megjelenítés szintje az, mely minden további jelentés kiindulópontjává válik, de nem hagyományos módon, hanem úgy, hogy a szöveg, a forma jelenti magát a tartalmat. A tartalmi elemek (szereplő, történet, struktúra) is csak úgy érthetők meg, ha a szövegszerveződés szépsége a közvetlen beleélés által már előre kitárulkozott a befogadó előtt. Ennek a közvetlen kitárulkozásnak a megértése a kulcs a jelentések összefüggéshálója felé. A dráma jelentésének megfejtésekor tehát a nyelvi megjelenítés formasajátosságait sem lehet figyelmen kívül hagyni, hiszen értelmezésünk csak így válik teljessé és egyértelművé.

Az elmondottakból következik, hogy a századfordulóról, a szecesszióról írott, egyre inkább gazdagodó szakirodalomban fontos helyet foglal el Sájter Laura kötete. Az általa alkotott textológiai és drámaszemiotikai alapvetésű drámamodell a szecessziós dráma elemzésének új módját mutatja meg. Tanulmánya az elemzett irodalmi művek jobb megértését segíti elő. Külön érdeme, hogy kevésbé ismert, illetve nehezen hozzáférhető drámákat dolgozott fel és tett ezáltal ismertté. Kifinomult műértését, sokoldalú szakszerűségét, alapos és rendszerezett munkáját a szakterületen kevésbé jártas ember is jól hasznosíthatja.

DEMÉNY PIROSKA

POZSONY FERENC, **Adok nektek aranyvesszőt.** Dolgozatok erdélyi és moldvai népszokásokról. Pro-Print Könyvkiadó. Csíkszereda, 2000. 200 l.

A világban nem önmagunkban és nem pusztán önmagunkért létezünk. Emberi kapcsolatok strukturált hálójának vagyunk alkotó, alakító szubjektumai. Ez az egymás mellé rendeltség, ez az összetartozás kötelez. A mellettünk élőkkel való együtt töprengés, együtt cselekvés, együtt ünneplés szépségeit, örömeit, netán megterhelő kihívásait rója ránk. A lokális társadalom által kidolgozott több évszázados szabályrendszer valamilyen módon mindannyiunk életére hatással van. Ideológiáinkat, világképünket, értékrendszerünket teremti meg, egy közösség aktív résztvevőivé formál, összetartozásra, alkalmazkodásra, kommunikációra sarkall.

Pozsony Ferenc *Adok nektek aranyvesszőt* című könyvében törvény erejű, a közösség tekintélye által szentesített, kodifikált cselekvésmintákat mutat be az olvasónak. Olyan cselekvésmintákat, amelyek az egyén szocializációját segítik elő, közösségi érvényű tudással látják el, a környezetével való egységet, integrációt erősítik, kijelölik a helyét a lokális társadalom árnyaltan tagolt rendszerében. A deskriptív leírásokat meghaladva a napjainkban is élő, működő jeles napi szokásesemények, szokáselemek Kárpát-medencei, európai variálódásait értelmezi. Értelmezései a tér és idő, egyén és közösség viszonyát, jelentést és formát, szentséget és világiságot, ünnepet és hétköznapot, múltat és jelent érintő, adatközlői vallomásokkal, nyelvészeti, irodalmi, történelmi, teológiai, etnográfiai adatokkal megalapozott strukturális, funkcionális szempontú elemzések. Az egész Erdélyt lefedő s európai párhuzamokkal kiegészülő rendkívül gazdag adathalmaz az összehasonlító módszer adekvát alkalmazását teszi lehetővé. Pozsony Ferenc a tavaszi népszokások, illetve a karácsonyhoz és az újesztendőhöz fűződő szokások költészetét, cselekvéseit és hiedelmeit tíz tanulmány keretében interpretálja. Egy-egy szokáselem eredetét, eredeti funkcióját, terjedésének irányát, az átadás-átvétel folyamatát, táji tagolódását, az etnikai csoportok közötti folklórcserék törvényszerűségeit is kutatja. Az objektivitás igényével az egyes szokáscselekvések eltűnésének a lehetséges okaira, a funkció átalakulására, érzelmi-tartalmi kiüresedésére is rámutat. A hagyományozódásnak arra a mozgására, amely az észrevétlen belenevelődéstől, átvételtől a tudatos tanulás, külső intézmények általi manipuláltság irányába halad.

A kötet koncepciója a szokások eredetileg mágikus rítus funkcióját, pogány jelképrendszerét hangsúlyozza, amit aztán a katolikus egyház fokozatosan krisztianizált, beépített saját liturgiájába, ilyen módon teremtve meg a pogány és keresztény elemek egyazon rítusban való előfordulásának, együttélésének a szinkretizmusát. Pozsony Ferenc az eddigi kutatások eredményeit felhasználva igyekszik átfogó képet adni a népszokásokról. Egy-egy szokáskör művelődéstörténeti, funkcionalista, interetnikai vizsgálata a szokásesemények rejtettebb jelentéseit tárja fel. Szokásleírásaiból a köznapok sorából kiemelt, kitüntetett időtartam, a „szent", „vidám idő" kísérő momentumai, a tánc, ének, lakoma korreográfiája, a járulékos elemek, ünnepi viselet, tárgyak, ünnepi étrend részletes bemutatása sem hiányzik.

A kötet nyitó tanulmánya az erdélyi szokáskutatás eddigi fehér foltját tölti ki. Az egész Erdély területét átfogó, legfontosabbnak vélt katolikus helységeket megcélzó terepmunka a szentsír állításának és őrzésének hagyományait, a középkori misztériumjátékok máig fennmaradt, széttöredezett elemeit vizsgálja. A gyűjtés eredményei szerint a szentsír-állítás általánosan elterjedt élő szokás Erdély katolikus közösségeiben. A Szatmárnémeti szomszédságában fekvő Batizon görög katolikusok és ortodox vallásúak is gyakorolják a szokást. A szentsírt nagypénteken – vidékenként eltérően – pap, ministránsok, egyháztanácsosok, harangozó vagy vallásos asszonyok az egyik mellékoltárban fehér leplekkel, varrottasokkal, virágokkal, zöld gabonahajtásokkal díszítik fel. A sírt besorozott vagy katonaságból leszerelt legények őrzik nagypéntektől nagyszombatig, a feltámadási körmenetig. Mellette idősebb asszonyok és fiatalok folyamatosan virrasztanak, imádkoznak, a corpust megcsókolják, és pénzt vagy tojást helyeznek el ajándékként. A szerző megkopott, elfakult élményt lát a szokáseseményben mögött azokban a helységekben, ahol a pap már nem szorgalmazza, csupán megtűri a szentsír állításának és őrzésének megszervezését.

A második tanulmány egy orbaiszéki esővarázsló szokás erdélyi és moldvai párhuzamait veszi számba. Azt a mágikus világképen alapuló hitet szemlélteti, amely szerint a meghatározott helyen és

időpontokban, különösen átmenetek idején (napfordulók táján, évkezdetkor, éjfélkor, hajnalban), a meghatározott előírások (pl. szótlanság) betartásával merített víznek rendkívüli ereje, hatása van. Mágikus úton, rituális eszközökkel – utánzással, érintéssel – egészséget, frissességet, termékenységet, bőséget biztosít a vele kapcsolatba kerülőknek: embereknek, állatoknak, természetnek. A háromszéki tavaszi szokásokban esővarázslásra utaló elemek áttekintését az Erdélyben élő esővarázsló szokások előfordulásai követik. Az értelmezésben a szokás interetnikai vonatkozásai is körvonalazódnak az erdélyi szászok, sziléziai, csehországi stájerországi németek, szepességi cipszerek, románok szokáscselekvéseivel való egybevetés során. A szász és székely esővarázsló rítusok számos formai és funkcionális azonosságot mutatnak, s a terjedés irányának illetőleg a párhuzam okának felderítése további kutatásokra ösztönzi a néprajzost.

A húsvéti határkerülés Felső-Háromszéken és történeti előzményei Erdélyben című tanulmány a szokás pogánykori előzményeire, bajelhárító, termékenységet előidéző funkciójára világít rá. A szertartás a középkor idején az egyházi liturgia irányítása alá kerül. Az eredetileg profán esemény krisztianizálódását a szakrális objektumok, cselekvések hangsúlyozzák: templomi zászló, csengő, a templomtól, harangtoronytól indulás, a határkerülés közbeni éneklés és imádkozás, a papi áldás, a szentmise.

Az elveszett juhait kereső pásztor zenés-táncos változata a lemhényi Szent György-napi szokásokban című tanulmány a román és magyar etnikumok közötti folklórcserét példázza. A vokális, hangszeres és dramatikus formában élő táncjátékot, a románság folklórjának reprezentatív alkotását az erdélyi magyarság az azonos havasi életmód és foglalkozás során átvette, tovább csiszolta és napjainkig megőrizte. A román-magyar folklórkapcsolatok esetében egyedülálló jelenségnek számít a román eredetű téma széles földrajzi elterjedése, amely a transzhumáló román pásztorkodás eredménye. A lemhényi szokás is a román és magyar juhászlegényeknek a havasi esztenáknál való együttélése során bontakozott ki. Az elszigeteltségben, egymásra utaltságban egymástól közvetlen módon sajátították el a juhászattal kapcsolatos ismereteiket, dalaikat, táncaikat, ünnepi és hétköznapi szokásaikat. A szerző a zenés-táncos népszokás jellemző dallamvariánsait is közli.

A román kolindák és magyar karácsonyi énekek motívumegyezései című tanulmány összehasonlító vizsgálattal veszi számba a hasonló eredetű, szerkezetű és funkciójú énekköltészet legalapvetőbb jellegzetességeit. Ezeket a folklóralkotásokat a szerző a középkori európai keresztény egyházi énekköltészet nemzeti variánsainak tartja, amelyek később fokozatosan kiszorultak a liturgiából, a polgári korban széttöredeztek, átalakultak, dalbetéteik és szövegegyezéseik azonban beépültek a karácsonyi köszöntőszokások énekrendszerébe. A szakszerű tipológiai és strukturalista elemzés érdekében szükségszerűnek tartja az erdélyi szöveg- és dallamvariánsok összesítését, liturgiatörténeti értelmezését, funcióbeli változásainak nyomon követését, a kéziratos énekeskönyvek és apokrif szövegek, valamint a kelet-európai vallásos jellegű közköltészet összehasonlító vizsgálatát.

Egy következő tanulmány az aprószentekelés csíkkászoni forgatókönyvét, a szokás struktúráját, szövegeit, tér- és időhasználatát, a zöldágnak az emberi élet fordulóin (születés, konfirmálás, áldozás, iskolai kicsengetés, lakodalom, temetés) és a jeles napokon (farsang, Szent György-nap, virágvasárnap, húsvét, május elseje, pünkösd, úrnapja, szüret, karácsony) forgalmazott jelentéseit, a vesszőzés funkcióit értelmezi. A szokásesemény liturgiatörténeti áttekintése a vesszőzés pogány eredetű, termékenységvarázsló funkciójára mutat rá, amit aztán a katolikus egyház megváltozott – bajelhárító, gonoszűző – funkcióval beépített a liturgiájába. A reformáció hatására ez a pogány eredetűnek tartott elem kiszorult a templomi szertartásból, és népszokásként élt tovább egészen napjainkig. Pozsony Ferenc a szokásesemény átalakulását, kiüresedését is tudatosítja az olvasóban, azt a folyamatot, amely során a termékenységvarázsló rítus egyszerű adománykéréssé degradálódott.

A gyimesi harsogtatás szövegelemzése és az *Újesztendőhöz kapcsolódó szokások a moldvai csángóknál* című tanulmányok az óesztendő utolsó estéjén és az újév első napján gyakorolt harsogtatás, hejgetés, regölés, urálás, ekehúzás és szántás előfordulásait, párhuzamait szemlélteti. Az összehasonlító kutatás a moldvai maszkos alakoskodó szokások és az erdélyi magyar farsangi játékok, szokásformák hasonló funkcióját érzékelteti. A szokás a mágikus szó erejébe vetett hiten alapszik, ami szerint a termékenység, bőség, egészség, boldogság mágikus, rituális úton biztosítható az elkövetkezendő esztendőkre. A megszokott rend rituális felforgatása, a merev szabályok felfüggesztése,

az alakoskodás, a gonosz erők zajkeltéssel való távoltartása az év során fölhalmozódott feszültségek levezetésében, majd a társadalmi normák újbóli megtartásában segíti a közösséget.

A vénleányok és vénlegények csúfolása Erdélyben című tanulmány azokat a legismertebb megszégyenítő rítusokat (farsangi tuskóhúzás, esküvőparódia, babfazékdobás, hamvazás, zajkeltés, a tavaszi szerelmi ajándékozás parodisztikus és ironikus formája) mutatja be, amelyeket a falusi társadalom a helyesnek tartott életforma, a házasságban való élés előidézésére dolgozott ki. A szerző a funkcionalista és művelődéstörténeti megközelítésben arra keresi a választ, hogy a különböző korokban, társadalmakban és közösségekben hogyan viszonyultak a házasságkötés elmaradásához, milyen büntető, megszégyenítő eljárásokat alkalmaztak a deviáns személyekkel szemben. Ugyanakkor a polgárosodás és modernizáció hatására megváltozott mentalitást, közösségi viszonyulást is figyelemmel kíséri, amikor a közösség már nem kíván belépni az egyén privát életszférájába, amikor már nem formál jogot nyilvános értékítéletre. Az egykor büntető jellegű esemény így tréfás játékká, paródiává szelídült.

A kötet záró tanulmánya a turizmusnak a népszokásokra gyakorolt hatását, népszokások és turizmus mára már szerves érintkezését, egymásba fonódását, kölcsönös alakító erejét szemlélteti. Figyelemmel kíséri, hogy az egykori szokásoknak milyen újrafogalmazott variánsai élnek, hogyan válnak városi, regionális, kisebbségi, politikai ünnepek szerves részévé, az eddig elfolytott etnikai érzések, szimbólumok (székely viselet, nemzeti színű szalagok, kokárdák, himnusz éneklése) milyen formában nyilvánulnak meg a nagy tömegeket megmozgató rendezvényeken.

Pozsony Ferenc további vizsgálódásokat tart szükségszerűnek a szokásesemények kapcsán felmerült kérdések megválaszolása érdekében: az 1989-es fordulat után felújított, átalakult szokások bele tudnak-e szervesen illeszkedni a faluközösségek hagyományaiba, naptári rendjébe, és ha igen, akkor milyen funkciómódosulásnak leszünka tanúi. Ha eltűnnek, akkor az milyen gazdasági, politikai, társadalmi tényezők hatására következik be.

Az *Adok nektek aranyvesszőt* című tanulmánykötet hosszú időn át fennmaradó cselekvés- és viselkedésmintákat gyűjt egybe, olyan normatívákat, amelyek összetartanak egy csoportot, amelyek az előírt szerepeket, tér- és időhasználatot, ideológiát, az egyén és környezete közötti viszonyt szimbolizálják, olyan rítusokat, amelyek szegmentálják az időt, ideiglenesen felfüggesztik a társadalmi különbségeket, megerősítik a társadalmi szolidaritást, s ekképpen az egyén társadalomba való integrálódását segítik elő. Felidézett szokásaink a már-már elfelejtett adottságunkra, a velünk született ünneplés képességére emlékeztetnek.

ISTVÁN ANIKÓ

Néprajzi Látóhatár. A Györffy István Néprajzi Egyesület Folyóirata. Szerk.: Keszeg Vilmos – Viga Gyula. X. évf., 2001. 1–4. szám, 554 l.

A Néprajzi Látóhatár legutóbbi száma kétszeresen ünnepi kiadvány. Egyrészt megjelenésének tizedik évét töltötte a periodika, másrészt pedig a kötet a 80 éves folklórkutató, közművelődési egyéniség, tudós, író, publicista Nagy Olga tiszteletére összeválogatott cikkekből, levelekből, üdvözletekből szerkesztődött.

A kiadvány a Györffy István Néprajzi Egyesület folyóirata, mely a különböző országok magyar kutatóinak nyújt tág teret a publikálásra, lehetőséget teremtve egymás munkájának megismerésére, szakmai újdonságok ismertetésére. A lapban általában a hagyományos néprajzi kutatások eredményei dominálnak, de helyet kapnak a művelődéstörténeti, honismerteti jellegű kutatások is. A szerzők írásait a szakemberekből alkotott szerkesztőbizottság válogatja, rendszerezi: Galambos Ferenc Iréneusz (Ausztria), Kálmán Ferenc (Ukrajna), Keszeg Vilmos (Románia), Lábadi Károly és Silling István (Jugoszlávia), Liszka József (Szlovákia); a bizottság elnöke Balassa Iván és Ujváry Zoltán. A Néprajzi Látóhatárban megjelenő tanulmányok nagy része valamely tájegység, népcsoport vagy település kultúráját ismerteti, olykor tudományelméleti kérdések kerülnek előtérbe. Evente négy szám jelenik meg, leggyakrabban tematikusan csoportosítva az írásokat.

A Nagy Olga tiszteletére összeállított kiadvány ezúttal 554 lapja fényképekkel, és szemléltető táblázatokkal ellátott, összesen 52 írása 2001-ben látott napvilágot. A tanulmányok között akad esetelemzés, társadalomnéprajzi leírás, szokásbemutatás; Mátyás királytól a viccmondásig, a megesett leánytól az interetnikus életig változatos tematikát ölelnek fel. Minthogy a kötet Nagy Olga tiszteletére lett összeállítva, a hozzá kapcsolódó írások, levelek, emlékezések kerültek a kötet legelejére, hangsúlyozva e nem mindennapi esemény jelentőségét.

A kötet strukturáltsága evidens. A Nagy Olgához (vagy róla) szóló írások nyitják a kötetet, ezután a folklórhoz kapcsolódó írások következnek (Perger Gyula, *Két novellamese egy 18. századi példatárban*; Beszédes Valéria: *Egy al-dunai székely mesemondó az ezredfordulón*; Kriza Ildikó, *A mese és ballada a műfajok határán*), majd tanulmány olvasható a széki mesemondó Győri Kláráról, továbbá mindennapjaink szövegéről, a pletykáról (Kőmíves Noémi írása), ezután átszövődéssel a veszélyes humor (Zsigmond Győző: *Veszélyes humor – magyar politikai viccmondás Romániában*), továbbá a tánc–leányság–megesett leány–házasság tömb után szokásbemutatások (Székely Ferenc, Kótyuk Erzsébet, Silling István), tudománytörténet (Dankó Imre, S.Laczkovits Emőke, Hála József, Szabadfalvi József stb.), tárgymonográfia (Czingel Szilvia, Bartha Júlia, Balassa Iván) olvasható. A tematikus csoportosítás nem számol a földrajzi szempontú behatárolással., azaz a tanulmányok egymásutánisága ez irányban nem mutat kohéziót.

A kötetet Kósa László *Nagy Olgát köszöntjük* című írása nyitja, melyben az elismerő szavak az ünnepeltnek a néprajztudományban eddig elért érdemeiről szólnak. A cikkíró a „folklorista Nagy Olgáról" jelenti ki: „Nélküle nem bontakozik ki a mára szép erdményeket felmutató romániai magyar társadalomnéprajz." A cikk továbbá megjelöli azokat a területeket, melyekben Nagy Olga nem mindennapi egyénisége újat hozott. Ilyenek a családtagok kapcsolatai, a nők helyzete, a nevelés, az erkölcs,a munka, a házasság, a nemiség, a szerelem, a vallásosság, a cigányközösségek élete, mentalitása stb.

Kósa László köszöntője után a Vöő Gabriellàé következik, majd Penavin Olga, Voigt Vilmos, Gulyás Gyula, Ráduly János, Beke György, Vekerdi József írásai követik egymást. Vöö Gabriella írja: „Nagy Olga életfilozófiája, társadalomszemlélete, tudomány-művelési módszere mindig a kultúra egészének megismerését célozta, az összefüggések felderítését, a rendszer működési elveinek feltárását, az egymásra hatások szövevényes szálainak kikövetkeztetését tekintette feladatának." Ugyanakkor nem mulasztja el az alkalmat, hogy ízelítőt adjon az ünnepelt népi kultúrabeli, kultúrantropológusi, szociológusi, tudományos, publicisztikai, írói munkásságából.

Nagy Olga szerteágazó munkásságát bizonyítja a Keszeg Vilmos által összeállított néprajzi bibliográfia. Három fő csoport különíthető el ebben a rendszerezésben. Tartalmazza az esszék, tudományos tárgyú könyvek jegyzékét, összesen 29-et; a paraszti memoárok gondozása 5 bibliográfiai tételt tesz ki; a néprajzi tárgyú tanulmányok, esszék jegyzéke a legbővebb. Itt az 1939–2000 között megjelent 110 tanulmány bibliográfiai adatai olvashatók. Ezt a rendszerezést 9. Nagy Olgával kapcsolatos tanulmány, interjú bibliográfiai adat követi, végül a recenciók jegyzéke következik, 16 tétellel.

Nagy Olgát Gulyás Gyula szólaltatja meg. Az ünnepelt az életútját kedves mesemondójához, Győri Kali nénihez hasonlóan, gyerekkorától indítja, rendre a családjáról, az iskolás, majd egyetemi éveiről, a házasságáról beszél, majd a pályáját elősegítő, illetve befolyásoló tényezőkről. Ahogy pályája kerül szóba, Nagy Olga olyan szeretettel beszél falujárásáról, impresszióiról, mesefáiról, hogy az olvasónak kedve kerekedik a széki Győri Kali néni ízes, nyelvi fordulatokba burkolt meséit, tréfáit hallgatni. Kali néni az, aki hosszú évtizedes beszélgetések során ébreszti (fel) rá őt arra, hogy a fonóban már nem tündérmeséket, hanem különböző igaztörténeteket mesélnek egymásnak, s jön rá még később arra, hogy az írásbeliség már része a népi epikának.

A kiadvány szerkesztése következetes filológiai apparátussal, kétnyelvű tartalomjegyzékkel van ellátva.

IVÁCSONY ZSUZSANNA

Onomastica Uralica. Selected bibliography of the Onomastics of the Uralian Languages 1a–1b. Edited by István Hoffmann. Debrecen–Helsinki, 2001. 470 l.

Semmi sem szolgálhat nagyobb segítségére egy kutatónak, szakírónak, mint egy jól összeállított bibliográfia. Ezek közé tartozik az urali nyelvek válogatott bibliográfiája, mely az elkövetkező évtizedekben nélkülözhetetlen tájékoztató munkaeszköze lesz a szakterület művelőinek. Az új periodika szerkesztőbizottságának elnöke Nyirkos István és Ritva Liisa Pitkanen, első kötetének szerkesztője Hoffmann István. Az angol nyelvű soroza célja éppen az, hogy az uráli névtudományban elért eddigi eredményekről bibliográfia formájában – szine a kezdetektől máig - számot adjon.

A kötetben a rövid bevezető és a rövidítések jegyzéke után nyelvenként külön bibliográfiát kapunk, amelyet az adott nyelv névtanosai állítottak össze. A kötet *1a* részében találjuk a balti finn nyelvek anyagát, az *1b* részben pedig a volgai, a permi, az ugor ág nyelveinek és az egységesnek vett mai szamojéd nyelvek válogatott dolgozatait. Sajnálatos módon hiányzik a vogul és az osztják névtani irodalom. A magyar rész Hlavacska Edit és Tóth Valéria munkája. A kötetet záró, a bibliográfiban szereplő szerzők betűrendes mutatója szerzők szerinti keresésre is alkalmas.

Az egyes nyelveken belül, így a magyar anygon belül is, a kötet összeállítói bizonyos témaköröket különítenek el. Elsőként a régebbi szerzőktől összeállított könyvészetre kerül sor (Bibliography). Ezután következik a névtudomány általános kérdéseit tárgyaló szakdolgozatok számbavétele (General Onomastics). Ez a rész további négy alfejezetre bomlik: szó esik a nevekről általában, a névtudományról általánosságban, névtudományi intézetekről, névtudományi tanácskozásokról, a névtudomány kutatóiról. Az általános kérdéseket követi a helynevekkel (Place Names), a személynevekkel (Personal Names), majd az egyéb tulajdonnevekkel (Other Names), s végül az alkalmazott névtudománnyal (Applied Onomastics) foglalkozó kiadványok, könyvek, tanulmányok, cikkek listája. Külön dicséretet érdemel, hogy a magyar anyagban nemcsak a magyarországi, hanem a külföldi szerzők magyar tematikájú művei is szerepelnek. Ugyanazon szerző több publikációjának sorrendje, időrendisége fordított. A lista élén a legkésőbbi, a végén a legkorábbi publikáció címe áll. Az önálló köteteket félkövér betűtípus jelzi, továbbá utalás történik a kötetről szóló ismertetőre, ismertetésekre is.

Nyilvánvalóan sokunk számára, számomra is, elsősorban a magyar vonatkozású bibliográfiai rész adatai, könyvészeti címei elsődlegesek. A bibliográfia forgatói többé-kevésbé az éppen adott, feldolgozásra, megírásra váró új téma könyvészeti vonatkozásaira lesznek kíváncsiak. Ám a bibliográfia egészében is érdekfeszítő olvasmány. Feltárul benne a névtudománnyal foglalkozó szerzők népes csoportja, az alkalmi hely- és személynévgyűjtőktől a tudományágat meghatározó, gyűjtő és értelmező, az adatokat elméleti oldalról elemző személyekig. Feltárul benne a névtudomány témáinak sokszínűsége, változatossága. A felsorakoztatott könyvészeti adathalmaz akár a tudományág történetének megírását is lehetővé teszi. A bibliográfiai anyag bár „szelektív", Erdély vonatkozásában a kötet összeállítói bőkezűek, „csaknem" teljes bibliográfiát adnak. Nyilván nem várható el, hogy a kötet összeállítói az egész anyag ismeretében, azt áttanulmányozva döntsenek a szelektálás elveiről és gyakorlatáról, hogy minden esetben megbízhatóan mérlegeljék, melyek a fontosabb és a kevésbé fontos munkák, tanulmányok, cikkek. Az erdélyi anyagot szemlézve egy-két megjegyzést mégis tennem kell.

A szóban forgó bibliográfia érdeme, hogy néhány település helynévanyagának közzétételében némi párhuzamosság, újraközlés figyelhető meg a NylrK és a MND között, mindez anélkül, hogy az utóbbi sorozatban akárcsak hivatkozás történne a NylrK-beli közlésre. Példaként említhetem Palkó Attila magyarói, Sántha Tibor gelencei, Janitsek Jenő bardocszéki, Fülöp Dénes makfalvi helynévközlését, Kovácsné József Magda hegyaljai személynévanyagát. De említhetem más-más szerző ugyanazon falunak csaknem egyidőben közzétett helynévanyagát is: Salamon Ida (NylrK. 1979), Kurtucz Mihály (MND. 1987) *Kisiratos helynevei* című közlését. A fenti, hasonló esetek többségében teljesen felesleges az akár módosított újraközlés, akkor amikor elfekvő kéziratok, gyűjtések hiába várnak a közzétételre (lásd Hajdú Mihály, *Névtani témájú kéziratok a Néprájzi Múzeum Ethnológiai Adattárában.* NÉ. V, 103–12). Említhetném még a kolozsvári egyetem magyar nyelvészeti tanszékén az évek során felgyűlt névtani dolozatokat is.

A fontos és kevésbé fontos közlések mérlegelésének hiánya olykor elkerülhetetlenül felbukkan a bibliográfiában. Az összeállításból hiányzik például Márton Gyulának két, önálló könyvalakban is megjelent kiadványa: *A szolnok-dobokai Árpástó helynevei* (Kv., 1945), továbbá *A kolozsmegyei Borsavölgy állatnevei* (Kv., 1945), ugyanakkor, amikor ezek alapján írt két résztanulmánya már helyet kapott (vö. *Bosznia és galícia a szolnok-dobokai Árpástón*, illetőleg *Adalékok a folyónevekből lett kutyanevekhez*).

Az is természetszerű, hogy az olvasó szeme olykor fennakad a közölt hatalmas anyag egy-két pörsenésén. Kovácsné József Magda, *Máréfalva mai magyar kereszt- és becenevei* című közleménye a helynevek között szerepel, holott a személynevek között lenne a helye. *Háromszéki helynevek* című közleményemben nem Székelyszenttamás, hanem *Székelytamásfalva* helyneveiről van szó. *A Dobkai völgy helynevei* című kiadványnak nemcsak Szabó T. Attila a szerzője, hanem Gergely Béla is. Vígh Károlynak Csíkszeredában megjelent könyvének évszáma *1996*, nem 1966. Mindezek a szinte elkerülhetetlen elírások mit sem változtatnak a bibliográfiai összeállítás eléggé nem méltányolható értékén.

MURÁDIN LÁSZLÓ

DOMNIŢA TOMESCU, **Numele de persoană la români.** Perspective istorice. Editura Univers Enciclopedic. Bucureşti, 2001. 160 l.

A szerző, Domniţa Tomescu címbeli, névtudományi vonatkozású munkája (magyar fordításban: Román személynevek – történeti áttekintés) abba a „Limba română" sorozat címen, a bukaresti „Iorgu Iordan" Nyelvészeti Intézet égisze alatt megjelenő kiadványok egyike, amelyek között ilyen munkákat találunk: E. Vrabie, *Etimologii româneşti şi străine*; Marius Sala, *Limbile Europei*; Laurenţia Dascălu-Jinga, *Melodia vorbirii în limba română*; M. Mitu, *Studii de etimologie româno-slavă*; I. Gheţie, Al. Mareş, *De când se scrie româneşte?*; Andrei Avram, *Contribuţii etimologice*; D. Loşonţi, *Soluţii şi sugestii etimologice*; Andrei Avram, *Probleme de etimologie*; Vasile Frăţilă, *Etimologii. Istoria unor cuvinte*; Zamfira Mihail, *Etimologia în perspectivă etnolingvistică*; Marius Sala, *Du latin au roumain*; Vladimir Drimba, *Cercetări etimologice*; Gh. Chivu, *Limba română de la primele texte până la sfârşitul secolului al XVII-lea*. A sorozat gondolata, irányítása Marius Sala akadémikus érdeme.

Az e sorozatban megjelenő munka szerzője Domniţa Tomescu, a névtudomány, közelebbről a személynévkutatás ismert képviselője. Foglalkozott a román személynevek grammatikájával, a román keresztneveket ért olasz hatással stb.

A szerzőnek a címben idézett könyve négy negy fejezetre tagolódik: I. *Formarea şi evoluţia sistemului numelor de persoană* (A román személynévrendszer kialakulása és fejlődése); II. *Fixarea sistemului onomastic românesc medieval* (A középkori román névrendszer földrajzi kötöttsége); III. *Consolidarea sistemului onomastic românesc medieval* (A román névrendszer megszilárdulása); IV. *Modernizarea sistemului românesc* (A modern névrendszer kialakulása és állapota).

A szerző már a bevezetésben felveti Cristian Ionescutól származó kérdést: 1352 és 1500 között az oklevelekben a falusi lakosság román névanyagának csupán 1%-a ismert, s emiatt vajon levonható-e valamilyen általános következtetés? Tomescu válasza pozitív. Úgy véli, annak következtében, hogy az azonos formájú nevek széles körben általánosan használatosak voltak, s hogy a mai névrendszerből visszakövetkeztethetően általános szabályok is kialakíthatók, a kezdeti korszak személynévrendszerének tipológiája megállapítható. E korszak személynevekre vonatkozó megállapításait I. I. Russu, Nicolae Drăganu, Cristian Ionescu, I. Pătruţ – a kötet végén felsorolt – munkáira alapozza. Kiemeli Aspazia Reguş és Corneliu Reguş dokumentált, a XIV. és a XVI. századi román női nevekről szóló vizsgálatát. Miután a bevezetőben ismerteti a tőle alkalmazott módszert, munkája forrásait, a névtan terminológiáját, rátér könyve tulajdonképpeni tárgyára.

A román személynév-használat négy korszakát különíti el: a) a romanizáció és a keresztény hatás; b) a migrációs népek hatása a román névrendszerre; c) az ortodox vallás hatása a román névrendszerre; d) a mai modern román névrendszer kialakulása.

Ami az első korszakot illeti, a szerzőnek inkább elméleti feltevései vannak, mint a bizonyítékai. Abból indul ki, hogy a román neolatin nyelv, következésképp névrendszerének kialakulásában azok a szabályszerűségek érvényesülnek, a melyek a latin és az újlatin nyelvek egészére jellemzőek. A római tartományokban feltárt régészeti feliratok mintegy 3000 nevet őriztek meg; közöttük trák-illír, római-dák személyneveket is, bár e római korból származó nevek, a szláv kontaktus koráig, a VI–VII. századig teljesen feledésbe merültek. A szerő Sextil Puşcariu és Ştefan Paşca vélekedését idézi, akik szerint nyoma sincs a hivatalos latin és a román névrendszer kontinuitásának, amely azonban nem zárja ki a latin eredetű román köznevek alapján keletkező személyneveket.

A román névrendszerre a szlávok hatottak leginkább. Ştefan Paşca szerint a szláv eredetű nevek a román névanyag mintegy kétharmadát teszik ki. E nevek között a szerző elkülöníti a világi és az egyházi élettel kapcsolatos szláv eredetű neveket, közben érinti a kun, az olasz és a görög-latin vallási eredetű neveket is.

A dokumentumokkal, oklevelekkel igazolható román névrendszer kezdete – a szerző szerint – a XI–XII. századdal kezdődik és a XIV. század végéig tart. Tomescu területileg elkülöníthető, e területekhez köthető rendszereket vizsgál: erdélyi, moldvai, havasalföldi és a Dunától délre eső területek névrendszerét körvonalazza. Ami a korszak erdélyi román személyneveit illeti, a szerző teljes egészében Nicolae Drăganu, *Românii în veacurile IX–XI pe baza toponimiei şi onomasticei* című művére épít, anélkül, hogy akárcsak érintené a könyvet ért, az adatok értelmezésére vonatkozó bírálatokat. A román névrendszer a XIV. század után megállapodik, majd ezt követően az egyelemű nevek felváltják az egyénesítő kételemű nevek.

A következő fejezetek a könyv legjobban kidolgozott részei. Ez következik abból is, hogy a szerző leginkább itt hasznosíthatta a román névtudomány N. A. Constantinescu, Al. Graur, Cristian Ionescu, Iorgu Iordan fémjelezte eredményeit, és hatalmas személynévanyagra építhetett.

Domniţa Tomescu könyve a román névrendszer kialakulásának korszakolásában érdekes és értékes kísérlet, de talán a források és a források adatainak részletező elemzésével mélyebb és árnyaltabb kép alakítható ki.

GABRIEL VASILIU

BRAUCH MAGDA, **Magyarról magyarra. Nyelvművelő írások.** Erdélyi Gondolat Könyvkiadó. Székelyudvarhely, 2001. 116 l.

Új, figyelemre méltó kötettel gyarapodott a romániai magyar nyelvművelő irodalom annak a Brauch Magdának a kiadványával, aki 1992 óta az aradi Jelen című napilapban rendszeresen jelentkezik nyelvművelő írásokkal (a csütörtöki számban). A szerző nyugalmazott magyartanárnő, a nyelvtudomány doktora. Doktori címét 1977-ben a kolozsvári egyetem magyar nyelvészeti tanszékén szerezte stilisztikából. „A nominális szerkesztésmód a magyar impresszionista szépirodalomban" című értekezését a Kriterion Könyvkiadó adta ki 1979-ben.

A címbeli kötet az említett lapban megjelentetett cikkekből közöl válogatást.

A szóban forgó írásokat egy-egy fejezetcím foglal egybe. Ezek a következők: *Magyarról magyarra, Jót rosszul, Minek nevezzelek?, Mindenki másképp hibázik?, Gyermeknyelv, „Szólj, ki vagy, elmondom", Hogy mik vannak?, Az érem másik oldala.* Ezekben a nyelvművelés számos elvi és gyakorlati kérdéséről olvashatunk. Találhatók azonban a kiadványban olyan írások is, amelyek nincsenek besorolva a fenti fejezetcímek alá, bár tartalmilag valamiképp összefüggnek a tárgyalt kérdésekkel. Pl.: *Felfüggesztett villamosok, A -suk, -sük mellett a -szuk, -szük is, „Nemzetközi" konyhanyelvünk.*

A bevezető *Az olvasóhoz* címet viseli, és a kötetben lévő nyelvművelő írások megjelentetésének történetét mutatja be. Ezeknek kiadásával először 1988-ban próbálkozott; a Vörös Lobogóban akarta őket megjelentetni, de az adott konjunktúra miatt erre nem kerülhetett sor. A rendszerváltozás után, 1990-ben a *Jelen* mellékletében megjelent a kötetben is olvasható *Szelmalomharc?* című írása, de ennek nem volt semmi visszhangja. Két évnek kellett eltelnie addig, amíg a Jelen vállalkozott a nyelvművelő cikkek közlésére.

Ugyancsak a bevezető részben fogalmazza meg nyelvművelő tevékenységének célját, ez nem más, mint (szélmalom)harc az anyanyelv tisztaságáért. Az olvasó, amíg kezében tartja a kötetet, az anyanyelvvel foglalkozik, még akkor is, ha nem minden esetben ért egyet a felvetett problémákkal.

A könyv szellemes címe azt sugallja, hogy amikor egy nyelvhelyességi hibát – ez lehet felesleges idegenszó-használat, szóhasználati, nyelvtani, stilisztikai és más jellegű vétség – kijavítunk, voltaképpen magyarról magyarra fordítunk.

A szóvátett nyelvhasználati hibák, különösen a román nyelvi hatásra visszavezethető szóhasználatok, sajnos, nemcsak az aradi magyarok nyelvében fordulnak elő, hanem a romániai magyar nyelvhasználatban szélesebb körben is előfordulnak. Pl.: „Ne légy frájer, ő nem olyan nagy stáb", „a blokklakásomban két debara van", „Későn értem ki az állomásra, elvesztettem a vonatot. Kár, hogy nem vettem egy taxit, akkor biztos nem veszítem el".

Brauch Magda írásaiban nem csupán hibavadászattal foglalkozik, hanem az ún. pozitív nyelvművelés szellemében a nyelvi lehetőségek sokrétűségére is felhívja a figyelmet. Az elolvasott cikkek közül többen stilisztikai vonatkozásokat is érint, pl. egyes szinonimasorok tagjai közötti érzelmi-hangulati különbségeket (*ház, palota, viskó, kunyhó, vityilló, lakosztály, putri, lakocska*). Erre vonatkozólag helyesen jegyzi meg, hogy „Szinonimákat mindenki használ, még az igénytelenül beszélő ember is, mert ha valaki rohan, nem mondhatjuk helyette, hogy ballag. Más kérdés, hogy a nyelvi kényelemszeretet okán általában kerüljük az egymáshoz jelentésben közel álló szavak válogatását." A szinonimahasználatra nézve nagyon szerencsésen választja ki Sütő Andrástól a következő idézetet: „Szülőfalumban az eső... soha sem szemerkélt, nem zengett, nem zuhogott, nem dobolt, nem paskolt, semmilyen más változatban meg nem jelent, mindig csak esett." Majd ezt a magyarázatot fűzi Sütő szavaihoz: „Tegyük a szívünkre a kezünket, és valljuk be, hogy ennek megállapítása végett még nem kell elmenni Pusztakamarásra, az eső nálunk is mindig csak esik, s az a nagyobbik baj, hogy a hó is, a jégeső is csak esik. Pedig a rokon értelmű szavak létrejöttének lélektani oka nem lehetett más, mint az embernek az a törekvése, hogy a valóság tényeit minél árnyaltabban adja vissza (hiszen minden fejlett nyelvben vannak szinonimák).

Válogassunk tehát bátran anyanyelvünk szókészletéből."

Brauch Magda írásai rendkívül olvasmányosak, azon kívül, hogy tartalmukkal nevelnek a helyes nyelvhasználatra, szabatos és színes, változatos megfogalmazásuk, stílusuk követendő példaként szolgál az olvasók számára. Ilyen szempontból azonban megkérdőjelezhető egy-két mondatának a helyénvalósága. A *Minek nevezzelek* cikksorozat harmadik darabjában pl. egy kicsit sértően szól ki a szövegből: „s engem az olvasók már valószínűleg minden válogatás nélkül melegebb éghajlatra küldtek tanácsaimmal együtt", vagy a *Magyarul gondolkozunk?* negyedik darabjában: „Engem még most, húsz év után is elfog a csendes röhögés".

Örvendetes, hogy Brauch Magda nyelvművelő munkásságával, illetőleg az ezt tükröző kötet megjelentetésével egy olyan régió lépett be a romániai magyar nyelvművelésbe, amely mindezidáig nem kapcsolódott be ebbe a munkába. Azt kívánjuk a szerzőnek, hogy mindaz, amit ebben az ügyben végez, ne legyen szélmalomharc.

ZSEMLYEI BORBÁLA

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

XLV. évf. 2001. 1–2. szám

HÍREK

AZ V. NEMZETKÖZI HUNGAROLÓGIAI KONGRESSZUS. JYVÄSKYLÄ, 2001. AUGUSZTUS 6–10.

A Nemzetközi Magyar Filológiai Társaságot a magyarságtudomány művelésére, az érdekelt kutatók összefogására a Magyar tudományos Akadémia támogatásával 1977-ben hozták létre. Az augusztus 25-én Nyíregyházán tartott előkészítő közgyűlésen fogadták el szervezeti szabályzatát és választották meg tisztségviselőit. Első elnöke a svéd Bo Wickman, főtitkára Klaniczay Tibor, főtitkár-helyettese Béládi Miklós lett. 162 alapító taggal indultak, 2001. januárjában a világ 35 országából származó 1010 tagot tartottak számon. A rendes tagság mellett a társaság arra érdemeseket tiszteletbeli tagsággal tüntetett ki. Az erdélyi bölcsészek közül Balogh Edgár, Jakó Zsigmond és Szabó T. Attila érdemelte ki ezt az elismerést.

1981 óta a társaság ötévenként rendezi meg kongresszusait. Az elsőre 1981 augusztusában Budapesten került sor „Hungarológiai oktatás régen és ma", illetve „A magyar vers" tárgykörökkel. 330-an vettek részt. 125 dolgozatot olvastak fel. A második kongresszusra 1986 szeptemberében a bécsi egyetem rendezésében került sor „A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében" témakörrel. Itt 360 volt a résztvevők, 168 a dolgozatok száma. A negyedik kongresszust 1991 augusztusában Szegeden rendezték „Régi és új peregrináció – Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon" fő témakörrel. Itt már 530-an jelentek meg és 249 dolgozatot ismertettek. A negyedik kongresszust 1996 szeptemberében a római és nápolyi egyetemek magyar tanszékei szervezték e kettős színhellyel. Ezekhez méltó volt a témakör is: „A magyar művelődés és a kereszténység". A résztvevők száma 586, a dolgozatoké 245 volt. Ilyen előzmények után, több mint kétéves szervezőmunka eredményeként került sor az ötödik kongresszusra. Témaköréül a „Hatalom és kultúrá"-t választották.

Az öt munkanapos, gyakorlatilag hat napra terjedő kongresszus megszervezése mintaszerű volt. A tudományos munka négy formában nyilvánult meg: plenáris előadások, szimpóziumok, szekcióelőadások, kerekasztal-megbeszélések. Ezekhez még könyvbemutatók, kiállítás-megnyitók és filmvetítések csatlakoztak. A Társaság megtartotta közgyülését. Esténként fogadások és művészi előadások, szerdán délután valamint szombaton kirándulások biztosították a szabadidő-programot. Gyakran párhuzamosan annyiféle tevékenység zajlott, hogy a résztvevő nehezen tudott válogatni.

A kongresszus hivatalos nyelve a magyar és az angol volt, ezeket használja a két programfüzet is. Az egyik általános tájékoztatót, s az események napi felsorolását, színhelyét tartalmazza, a másik, a *Tudományos program* 138 oldalon az előadások kivonatát, a szimpóziumok ismertetését és a résztvevők névsorát, hozzászólásuk témáját teszi közzé. A szervezők igyekezete, hogy külön tevékenységi formát alakítsanak ki a szimpóziumokkal, nem vált be, mert lényegében ezek is ugyanúgy zajlottak le, mint a szekcióelőadások. Csak a legritkábban alakultak ki gyümölcsöző eszmecserék. Még az elmaradt előadások ellenére is állandó volt az időkrízis. A megnyitó napját és a szerdát kivéve reggel 9-től 10-ig elhangzott egy-egy plenáris előadás a nagyteremben. 10-től 12-ig (többnyire 1-ig) folytak a szimpóziumok. Ebédszünet után délután 2-től 5-ig–6-ig folytatódtak a szimpóziumok, sorra kerültek a kerekasztal megbeszélések és a szekcióelőadások.

Az augusztus 6-i, hétfői megnyitóünnepséget a társaság elnöke, Amadeo di Francesco vezette. Elhangzott Aino Sallinen asszonynak, az egyetem rektorának a köszöntő beszéde, majd Maija Rask finn és Pálinkás József magyar oktatásügyi miniszter, Pekka Kettunen, Jyväskylä polgármestere üdvözölte a kongresszust. Tuomo Lahdelma, a szervezőbizottság elnöke pedig az előkészületekről számolt be. Fellépett a helybeli Sunnuntai Kvartett, a zeneiskola Vox Aurea gyermekkórusa és a Kálmán Duo.

Összesen hat plenáris előadás hangzott el, hétfőn kettő, azután naponta egy. Dávidházi Péter „»A múlt, hatalmunk egyik eleme.« Az irodalomtörténet használata Toldy jeligéje óta" címmel megtartott előadása Toldynak ezt a Disraelitől kölcsönzött mottóját követi nyomon a magyar szellemi-politikai életben egészen Antall József beszédeiig. Holfer Fischer hamburgi kutató német nyelvű előadásában a hungarológia fogalomkörét próbálta meghatározni. Tove Skutnabb-Kangas asszony angol nyelven a nyelvi „emberi jogok"-ról értekezett, rámutatva, hogy míg a nemzetiségeket, kihaló növényeket és állatfajokat nemzetközileg védik, addig több ezer nyelv kihalóban van. Az előadó a nyelvészeti ökológia szükségességére hívta fel a figyelmet. Szerdán az ökumenikus reggeli áhitat után Romsics Ignác történész angol nyelven a nemzet, nemzetiség és állam magyarországi viszonyát elemezte a XVIII. század végétől a XXI. század beköszöntéséig. Másnap Fejős Zoltán „Az etnikai konfliktusok kulturális magyarázatá"-val, a kultúra és a hatalmi viszonyok összefüggésével foglalkozott előadásában. Végül Matti Vainio „A nagy tölgy árnyékában" címmel angol nyelven Sibelius és Kodály egyénisége, politikai szereplése között vont párhuzamot.

Az eredeti terv szerint 50 szimpóziumot tartottak volna, de végül csak 40-et sikerült megszervezni. Egy-egy szimpóziumvezető hirdette meg a témát, s ehhez kapcsolódtak a hozászólások, referátumok. Valamennyi – gyakran hosszú – cím felsorolása meghaladná kereteinket, itt csak azokat emeljük ki, amelyeknek romániai magyar résztvevője vagy éppen vezetője volt. A *Hatalom és értelmiség diskurzustípusai a kora újkorban* szimpóziumon Molnár Szaolcs (A gúny eszközei Czeglédi István vitairataiban) és Benő Attila (A hatalom metaforái a kortárs romániai sajtóban) szerepelt dolgozattal. A *Kultusz, autorizáció, kisajátítás* című szimpózium keredében Tapodi Zsuzsa olvasott fel referátumot. A *Politika és történettudomány Magyarországon* kolozsvári hozzászólója, Pál Judit a kiegyezés magyar, román és szász megítéléséről értekezett. *A hatalom mint a legújabb magyar irodalom témája* tárgykörhöz Kovács Albert hozta fel Méliusz József és Sütő András példáját. A *Népi kultúra a nemzeti törekvésekben* hangzatos című szimpóziumon Olosz Katalin és Zsigmond Győző néprajzi tárgyú hozzászólásokkal szerepelt. *A magyar nők írása* témakörnek Reinhart Erzsébet Mária volt az egyik szószólója: Bezeredj Amália, az „első igazi gyermekkönyv" szerzőjének alakját idézte fel.

Különösen érdekes volt *A magyar mint idegen nyelv – a magyar mint kisebbségi nyelv* című szimpózium, hiszen a magyar nyelvoktatás külföldi műhelyeit, az azokban folyó munkát vette számba. Molnár Szabolcs a bukaresti magyarszakos diákok nyelvtanulási indítékait mutatta be, Bányai Éva a román diákoknak tartott nyelvgyakorlati órák tapasztalatait összegezte. A *Nemzeti mítoszok és sztereotípiák Közép-Európában* főcím alá besorolt előadásában Pál Judit Erdély népeinek eredetmítoszát ismertette, külön szólva a székelyek hun eredetének kérdésköréről. A *Hermeneutika és fordítás* szimpózium keretén belül Bíró Béla *Hatalom és egyetemesség* címmmel értekezett. Ugyancsak ő és Szász Alpár Zoltán mutatott be dolgozatot a *Nemzeti kisebbségek és a hatalom* című angol nylevű szimpózium keretében. Bíró még a Pének János vezette *Nyelvi presztízs, nyelvmegtartás – identitás- és nyelvvesztés a kisebbségi kétnyelvűségben* című szimpóziumnak is munkatársa volt. Ott Péntek János és Kádár Edit szintén előadással szerepelt: *Kisebbségi kétnyelvűség és nyelvi presztízs, Nyelvvesztés – nyelvtartás*. Alulírottnak is a Kolozsvár nemzetiségi és vallási összetételét taglaló dolgozatát a *Vallás és hatalom* című szimpóziumba sorolták be. A kanonizáció kérdéseit vizsgáló szimpóziumon Tapodi Zsuzsa, a szemiotika kérdéskörével foglalkozón Murvai Olga és Zsigmond Győző, a pártállami irodalomirányításról szólón Cseke Péter, Győrffy Gábor és szintén Tapodi Zsuzsa szerepelt. Külön ki kell emelnünk a kongresszus újítását: diákszimpóziumot rendeztek a diákok és kezdő kutatók bevonásával. Számukra kedvezményes részvételi lehetőséget biztosítottak. Tájainkról ezen csak Bányai Éva neve tűnik fel.

A kerekasztal-megbeszélések nyolc témára összpontosítottak, résztvevőik között nem tűnik fel romániai szakember. A nyolc témát érdemes felsorolni: *1. A hagyományteremtés hatalma – a hatalom hagyományteremtése. 2. A magyar irodalom külföldi terjedése és terjesztése. 3. A hungarológia fogalmának változásai. 4. A magyar oktatáspolitika és a hungarológia. 5. A finn és a magyar mint második vagy idegennyelv (angol nyelven). 6. A kis nyelvek és kultúrák terjesztése Európában. 7. A cenzúra és öncenzúra formái. 8. A finnek megítélésének hullámzása Magyarországon.*

A kongresszus első napjain három könyvkiállítást nyitottak meg. Még augusztus 5-én, vasárnap a *Magyar könyvillusztráció Magyarország határain túl 1918-tól napjainkig* című, az Országos Széchényi Könyvtárban már áprilisban megrendezett kiállítás itteni megnyitóját tartották. Számos romániai magyat kiadvány is szerepelt a tárlaton. A jyväskylai egyetemi könyvtár két kiállítással színezte a kongresszus eseménysorát. *A magyar irodalom Finnországban* cím alatt a magyar szerzők finn nyelven megjelent köteteit állították ki. A kötetek címjegyzékét bárki megkaphatta. Szopori Nagy Lajos megnyitójából kiderült, hogy eleinte a finn olvasók is svéd fordításokból ismerhették meg a magyar szerzőket. Csak az 1870-es években érte el a finn irodalmi nyelv azt a szintet, hogy nagyobb fordításirodalma kibontakozzék. Elsőként Jókai és Mikszáth művei váltak népszerűvé, a költők csak az 1920-as években kaptak tolmácsolót: leghamarább Petőfi és Arany. A második világháborút követő években a magyar irodalom kiesett az érdeklődés köréből. 1970 után élénkült fel újra a fordításirodalom. A *Magyar nyelvkönyvek* kiállítást Maticsak Sándor és Laczkó Zsuzsa rendezte. Ezen a külföldiek számára írt különböző szintű és közvetítő nyelvű magyar tankönyveket mutatták be. Újabban már a színes egynyelvű nyelvkönyvek és a multimédiás oktatóanyagok terjednek. Igen gazdag a finnek számára készült magyar nyelvkönyvek sorozata. Az elsőt még 1880-ban jelentették meg, társszerzője a finnországi tanulmányúton tartózkodó Szinnyei József, a későbbi kolozsvári, majd budapesti nyelvészprofesszor.

A kongresszus folyamán, többnyire a szimpóziumokhoz kötötten 16 kötetet, folyóiratszámot, CD–ROM-ot mutattak be. Ezek közül kétségtelenül kiemelkedik a 347 lapos Anssi Halmesvirta szerkesztette *Finnország története*, melynek fejezeteit a jyväskylai egyetem munkatársai írták, s a debreceni egyetemen fordították magyarra. A debreceni Kossuth Egyetemi Kiadó vállalta a megjelentetést. Ez „az első modern szempontú, teljes, tudományos áttekintés magyarul a finn történelemről" – írja a borító ajánlószövege.

Egymás mellett áll két Alvar Aalto tervezte épületben a Közép-Finnországi és az Alvar Aalto Múzeum. Az előbbi a vidék történetét, néprajzát, Jyväskylä kialakulását mutatja be. Az utóbbi a legnagyobb modern finn építésznek állít emléket. Alvar Aalto (1898–1976) az 1920-as évek elején Jyväskylaben kezdte tevékenységét, s az 1970-es évekig tervezett a város részére. Több mint tíz itteni épület fűződik nevéhez. Legnagyobb építészeti alkotása a helsinki Finlandia-palota A múzeum bárkái, fa használati tárgyai között nem volt szerencsés ötlet fogadást rendezni, de legalább alkalom nyílt a kiállítások megtekintésére. A csütörtök esti fogadást Mádl Ferenc magyar köztársasági elnök adta a kongresszus tiszteletére a líceumban. Mádl Ferenc rövid magyar és angol nyelvű beszédet mondott.

Pénteken délután a kongresszus munkálatainak záróakkordjaként a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság megtartotta közgyűlését. Ez a közgyűlés volt hivatva megváltoztatni az alapszabályt, a rendszerváltozás utáni helyzethez alkalmazni. A tervezett változásokat kis füzetben tették közzé. Egyik-másik javaslat körül vita alakult ki. Itt csak azt említjük meg, hogy a társaság magyar neve ezután *Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság* lesz. Leszögezik, hogy a társaság nem folytat politikai tevékenységet. Vezető szerve a közgyűlések közt ezután nem a Végrehajtó Bizottság, hanem a Választmány. Jankovich József főtitkár beszámolót tartott a legutóbbi, római kongresszus óta történtekről. Új típusú kapcsolatrendszer és finanszírozási módszer kialakítása szükséges. A társaság két kiadványa közül a főleg angol nyelvű Hungarian Studies megjelenése rendszeres és biztosított. A 22 éves múltra visszatekintő Hungarológiai Értesítő viszont ellehetetlenült. A recenziós kötetek helyett át kell térni az internetes változatra. A bibliográfiai anyagot az Országos Széchényi Könyvtár dolgozza fel. A társaság eddig lehetőségeihez mérten inkább a határon túli magyar kutatókat támogatta munkájukban. Ezután a figyelmet lehetőleg a külföldi magyarságkutatókra fogják fordítani. A választások rendjén nagyjából a régi vezetőséget erősítették meg. Az alelnökök sorában eddig az erdélyi régiót Péntek János képviselte, most Tonk Sándort is közéjük iktatták. John Lotz emlékéremmel tüntették ki többek között Antal Árpádot és a 60. születésnapját ünneplő Péntek Jánost. A tagdíjat az utódállamok lakóinak 2002-től évi 5 euróban állapították meg. A következő kongresszust 2006-ban Debrecenben rendezik.

Az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus résztvevőinek névsorát nyomtatásban is közzétették: 448 magyarságkutatót sorolnak fel lakhelyükkel és e-mail címükkel együtt.

GAAL GYÖRGY

VÁMSZER MÁRTA
(1927–2001)

Vámszer Márta váratlanul hagyott itt bennünket, családját, tanítványait, tanszéki kollégáit, az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár munkaközösségét.

Egyetemi tanulmányait 1945–1949 között a kolozsvári Bolyai Tudományegyetem magyar–német szakán végezte. 1949-ben ugyanennek az egyetemnek Magyar Nyelvészeti Tanszékére került, ahol előbb gyakornokként működött, majd tanársegédként, adjunktusként és végül docensként oktatott. Tantárgyai között szerepelt az éveken át előadott Bevezetés a nyelvtudományba, továbbá a német nyelv, majd több évtizeden keresztül a finn nyelv és nyugalomba vonulásáig, 1984-ig a finnugor összehasonlító nyelvészet.

A tanszékre való kinevezése után bekapcsolódott az itt folyó nyelvjáráskutatásba, több ízben részt vett helyszíni gyűjtésekben: a moldvai csángó és a székely tájnyelvi atlasz anyaggyűjtésében. Közben már mint gyakorlott nyelvjáráskutató szorgalmas terepmunkával összegyűjtött gazdag adatanyagából elkészítette és megvédte a kalotaszegi nyelvjárás igeragozásáról szóló kandidátusi értekezését.

Egyetemi oktató munkáját igen magas színvonalon végezte. Ezt néhány kiadott jegyzete, tankönyve is bizonyítja: *Bevezetés a nyelvtudományba* (1956), *Finn nyelv és olvasmányok* (1958), *Finnugor összehasonlító nyelvészet* (1962, 1975). Hallgatóitól szigorúan megkövetelte a tananyag elsajátítását. Ez a szigorúság azonban a vizsgán való értékelésben mindig nagy tárgyilagossággal párosult.

Vámszer Márta a kolozsvári magyar dialektológiai iskola egyik jeles egyénisége. Erről több tanulmányán, cikkén kívül főleg *A kalotaszegi nyelvjárás igeragozási rendszere* című monográfiája tanúskodik (1972).

Egyetemi pályafutásának befejezése után tevékenységét, alkotó munkáját úgyszólván teljes egészében az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*nak szentelte. A Tár 1978-ban megjelentetett második kötetétől kezdve a szótári szerkesztő közösségnek egyik legeredményesebben munkálkodó tagja, s nagy része van abban, hogy a Tár már eljutott a XI. kötetéig. 1984-től – Szabó T. Attila halála óta – főszerkesztőként ő fogta össze nagy hozzáértéssel és teljes odaadással a szótáríró munkát.

Tudományos érdemeinek elismeréseképpen a helsinki Finnugor Társaság (Suomalais-Ugrilainen Seura) 1988-ban soraiba választotta.

Vámszer Márta emlékét igazán azzal őrizzük és becsüljük meg, ha megpróbáljuk ugyanolyan odaadással és elkötelezettséggel folytatni a Tár munkálatait, ahogy ezt ő tette.

Munkássága maradandó, örök értéket jelent.

ZSEMLYEI JÁNOS

MÁTÉ JAKAB
(1926–2001)

Azt mondják, a tudományban nincs jelentősége annak, ki honnan származik: a tudomány nemzetközi vagy nemzetek fölötti, a tudomány művelője pedig eleve kozmopolita. Máté Jakab személye és a XX. század második felét átívelő tudományos munkássága ennek az ellenkezőjét példázza. Ha valaki úgy találkozott vele, hogy mit sem tudott a szakmájáról, vagy úgy olvasta munkáit, hogy nem ismerte őt magát, bizonyára egyik esetben sem volt nehéz felfedeznie, hogy erdélyi emberrel, hogy székely emberrel áll szemben. Ezzel ő nem hivalkodott, csak a lénye volt olyan, a személyisége.

Mindezt nehéz vagy éppen lehetetlen tényszerűen igazolni, részeire bontani. Életének Magyarországon eltöltött utolsó harmadában budapesti kollégái számára személyének közvetlensége tűnhetett föl. A közvetlenség más, mint a kitárulkozás, más, mint a személyeskedés vagy az indiszkréció. Az ő esetében ez nyíltságot jelentett, bizalmat, véleményének, sőt érzéseinek közvetlenebb kifejezését. Az ilyen, ma már kivételes személyiségjegyeket a főváros tartózkodóbb intellektuális környezetében némelyek provinciálisnak, avíttnak is érezhették.

Noha bizonyára a szakmabeliek között is volt, aki elutasította ezt a közvetlenséget, a közeledés szándékát, Máté Jakabnak sokan voltunk barátai, sokan szerettük őt. Ő pedig szinte mindenkit ismert a szakmabeliek közül. Az embernek az volt az érzése, a szövegek megértéséhez, interpretálásához szüksége van a szerző személyének ismeretére is. Mintha a tudomány művelőit nagy családnak látta volna, olyan családnak, amelyben a családtagokat, elődöket és utódokat a szellemi rokonság és az emberi attitűd szálai kötik össze. Jóhiszemű volt és bizonyára naiv is a maga módján, hiszen inkább a kapcsolatokat látta, mint az ellentéteket. A szellemi befogadás készsége volt rá inkább jellemző, mint az elutasítás.

Szakmai tekintetben a szellemi befogadásnak ez a készsége elsősorban abban nyilvánult meg, hogy mindent tudni akart a nyelvtudomány történetéből, de mindig arra volt igazán fogékony, azt művelte, ami újként éppen utat tört magának a XX. század második felének egymást követő hullámaiban: a strukturalizmusban és a matematikai nyelvészetben (a gépi fordítás hatvanas évekbeli vajúdásait is beleértve), a generatív grammatikában, a szemiotikában, a szemantikában és a szövegtanban, a szociolingvisztikában és mindezek kombinációiban.

Születési helye, az életpálya behatárolt mozgási tere és történelmi ideje is arra predestinálta, hogy erős gyökereitől soha el nem szakadva mozogjon nyelvek és kultúrák között. Csíkkozmás, a szülőfalu, a katolicizmus és a magyar nyelvhatár keleti peremén a székelymagyar öntudatot és az ősök katonaszellemét oltotta belé. A Katolikus Főgimnázium, mint minden jó iskola, kiemelte a szűk helyi hagyományból, tágította a fiatalember szellemi látókörét, majd jött a háború és az orosz fogság, az egyetemi évek Kolozsváron a Bolyai Egyetem magyar–orosz szakán, éppen az átszervezés idején, 1948–1952-ben.

A történelem viszi az életet, ösztönzi vagy akadályozza, de mindenképpen tereli és meghatározza. Nem véletlenül és nem is puszta elhatározásból lett Máté Jakab többek között a szlavisztika és a russzisztika művelője, a Bolyai, majd a Babeş–Bolyai Tudományegyetem orosz, illetve szlavisztikai tanszékének oktatója. Ez a helyzet vezette szakmai tájékozódását a XX. század nyelvészetét meghatározó orosz származású nyelvészek munkássága felé, a franciás szellemet közvetítő román nyelvészet felé, ez alakította baráti, szakmai kapcsolatait előbb inkább az erdélyi, majd a magyarországi és a nyugaton élő magyar nyelvészekkel.

Különösen termékenynek bizonyult közvetítő és összekötő szerepe a bukaresti matematikai nyelvészeti iskolával, a nagyon ígéretesen indult, ösztönző hatású román szemiotikával. Jó másfél évtizeden át a kolozsvári egyetem bölcsészkarán ők közvetítették, oktatták és művelték, kollégájával és barátjával, Schveiger Paullal, a modern nyelvészet majd minden új területét, teljesen elfogadhatatlan, méltatlan körülmények között. Nagy veszteség volt számunkra, amikor rendre mindketten külföldre távoztak.

1977-et követően, amikor már Budapesten élt és dolgozott, változtak ezeknek a kapcsolatoknak a súlypontjai. Ritkábban találkozhattunk, de ilyenkor mindig meggyőződhettünk róla, hogy hűségében és kötődésében változatlan, hogy továbbra is mindent tud rólunk, mindent tud arról, ami a szakmában történik, ami az országban történik.

Megvolt benne az az alázat, az a türelem és pontosság is, ami a filológusi munkához szükségeltetik. Mivel szakmai munkásságának legfőbb területe a tudománytörténet volt, lételeme volt a bibliográfia. De saját munkásságától részben függetlenül is hosszú éveken át ő állította össze a magyar nyelvészeti publikációk bibliográfiáját. Vesződséges munka, amelynek mások látják hasznát, a bibliográfus nyeresége mindössze annyi, hogy mindenről és mindenkiről első kézből szerez tudomást.

A tudós tudvalévőleg analizál vagy szintetizál, vagy egymást követően mindkettőt műveli. Máté Jakab inkább epikus alkat volt: a tudományban és a tudományos életpályákban is a történet vagy éppen a történelem érdekelte. Láthatóan kedvvel művelte a szakmai pályarajzokat kortársairól vagy elődeiről, szívesen írt előszót antológiákhoz, és ezek többnyire tanulmányigényűek voltak. Mintha stílusa, mondatainak nyugodt, részletező folyása is ennek az epikus hajlamnak engedelmeskedett volna. Vagy csak az igazolódott be az ő esetében is, hogy *a stílus maga az ember*

Évtizedekig érlelte magában az epikus alkatának igazán megfelelő, nagy kihívást: az egyetemes nyelvtudomány történetének magyar perspektívájú összefoglalását. Noha a 20. század nem szűkölködik tudománytörténeti kiadványokban, Máté Jakabnak mégsem volt könnyű dolga, amikor a nyelvtudomány történetének vonulatait és meghatározó személyiségeinek életművét kellett értékelnie.

és felfúznie a történelem tengelyére. Hordozta magával szó szerint is az egyre gyarapodó kézirathalmazt, és bizonyára elsősorban annak kereste a helyét és értékét, amit az általa közvetlenül ismert kelet- és közép-európai iskolák valósítottak meg. Attól tartottunk, túl hosszúra nyúlik a megfelelő szövegváltozat kiérlelése, és emiatt esetleg nem talál kiadóra. Végül kegyes volt hozzá a sors, megérhette a trilógia két kötetének megjelenését: *A 19. századi nyelvtudomány rövid története (1997)* és *A 20. századi nyelvtudomány történetének főbb elméletei és irányzatai (1998)*, és minden remény megvan rá, hogy a kronologikusan első, a publikáció sorrendjét tekintve 3. kötet is megjelenjék: *A nyelvtudomány története az ókortól a 19. század elejéig*. Ezzel válik majd teljessé a nyelvtudomány magyar eposza.

És teljessé válik ezzel, ha teljessé válhat, a szerző életműve is. Magam egy korábbi méltatásomban jelképesnek láttam, hogy a XX. század végére megjelent az első magyar nyelvű egyetemes nyelvtudomány-történeti összefoglalás. Akkor arra nem gondoltam, hiszen Máté Jakab még ereje teljében volt, hogy alig túl a nevezetes század- és ezredfordulón, kollégánk élete is váratlanul véget ér.

Maga is belépett a történelembe.

PÉNTEK JÁNOS

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

XLVI. évf. 2002 1–2. szám

TARTALOM

Tanulmányok

MÓZES HUBA, **A szonett formaváltozatai** 3
OLOSZ KATALIN, **A Kisfaludy Társaság népköltészeti tevékenysége a XIX–XX. század fordulóján** 41
PLETL RITA, **Széchenyi *Önismeret*ének műfaji kérdései** 53
CSOMORTÁNI MAGDOLNA, **A csíki víznevek lexikális-morfológiai elemzése** 75
MÁTHÉ DÉNES, **Az expresszionizmus költői képtípusainak a vizsgálatához** 91

Kisebb közlemények

JÓZSA ISTVÁN, **„Kisebbség" – jelentés nélküli fogalom** 105
SAS PÉTER, **Kós Károly és Dsida Jenő nézeteinek találkozása az erdélyi magyar irodalomban** 113
HAJÓS JÓZSEF, **Műszótörténeti bar(l)angolás** 121
VILLÁNYI PÉTER, **Egy helyi nyelvjárás jellemzői** 127

Adattár

VIZSULY KISGYÖRGY BERTA, **A Kovászna megyei Kézdialbis helynevei** 137
ZSIGMOND GYŐZŐ, **A Kovászna megyei Dálnok helynevei** 138

Szemle

BÜKY LÁSZLÓ, **Füst Milán metaforahasználatának alapjai szótárszerű feldolgozásban** (*Szabó Zoltán*) 143
GÁBOR CSILLA, **Religió és retorika. Tanulmányok a középkori, reneszánsz, barokk irodalomról** *(Baricz Ágnes)* 144
HUGO MELTZL – SAMUEL BRASSAI, **Acta Comparationis Litterarum Universarum** *(Gaal György)* 149
PÉNTEK JÁNOS, **A nyelv ritkuló légköre** *(Tamásné Szabó Csilla)* 152
ION MĂRII, **Harta lexicală semantică** *(Rodica Orza)* 154
GÁBOR CSILLA, **Káldi György prédikációi. Források, teológia, retorika** *(Keszeg Anna)* 155
SANDA GOLOPENȚIA, **Chemarea mâinilor negative** *(Bota Szidónia)* 157
BORBÉLY ANNA, **Nyelvcsere. Szociolingvisztikai kutatások magyarországi románok közösségében** *(Gabriel Vasiliu)* 159

A ROMÁN AKADÉMIA KIADÓJA – BUKAREST
EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE – BUCUREȘTI